

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh National Pedagogical University after Abai

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
Series «Philological sciences»
№1(63)**

Алматы, 2018

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы,
№1(63), 2018

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
п.ғ.д., профессор, академик
Б.Ө. Сманов

Бас редактордың орынбасары
ф.ғ.д., профессор **Б.Әбдіғазипұлы**

Ғылыми редакторлар
ф.ғ.д., проф. **С.Ж. Әбішева**
п.ғ.д., доцент **Ж.Т. Дәулетбекова**
ф.ғ.к. **А.Д. Ибраева**

Редакция алқасы:
ф.ғ.д., проф.

У.М. Бахтикреева (Ресей),
PhD докторы, проф.

И.З. Белобровцева (Эстония),
ф.ғ.д., проф.

Ердоған Алтынқайнақ (Түркия),
ф.ғ.д., проф.

А.К. Киклевич (Польша),
ф.ғ.д., проф.

Нефагина Г.Л. (Польша),
магистр, проф.

Нонако Сусуму (Жапония),
п.ғ.д., проф.

Н.И. Ишекеев (Қырғызстан),
п.ғ.д., проф. **Жан Динжиң** (Қытай),
п.ғ.д., проф. **Чан Дин Лам** (Вьетнам),
ф.ғ.к. **Ж.А. Қоқанова**
(жауапты хатшы)

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2018

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10109-Ж

Басуға 28.08.2018 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 22,5 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 388.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ЕЛБАСЫ ЖОЛДАУЫ ЖӘНЕ БІЛІМ САЯСАТЫ..... 7

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

Аманбаева Г.Ю., Зартер Гайдемари, Шункеева С.А. К вопросу взаимоотношенности понятий «языковая политика», «языковое планирование», «языковая идеология»..... 10
Amanbayeva G.Yu., Sarter Heidemari, Shunkeyeva S.A. To the question of interference of concepts "language policy", "language planning", "language ideology"..... 11

Абибуллаева Г.Н. Дүниенің тілдік бейнесіндегі судың культтік сипаты..... 18
Abibullaeva G.N. The cult nature of water in the linguistic picture of the world..... 18

Әміржанова Н.С., Үркінбаев С.Ж. Латын графикасына негізделген әліпби: техникалық, лингвистикалық, әдістемелік аспектісі..... 22
Amirzhanova N.S., Urkinbaev S.Zh. Alphabets based on latin graphics: technical, lonuuski, methodical aspects..... 23

Балабекова Қ.Ш. Қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлем синтаксисінің зерттелу тарихын жүйелеу мәселелері..... 28
Balabekova K.Sh. Study of the syntax of a complex sentence in kazakh linguistics..... 29

Жонкешов Б., Ахметұлы Ә. Қытайдағы қазақтар тілінің динамикасындағы тілден тыс факторлар (Тіл-жазу қызмет ережесі)..... 35
Zhonkeshov B., Akhmetuly A. Extralinguistic factors in the dynamics of the Kazakh language in China (Regulations on work in the field of language and writing)..... 36

Капанова Д.Е. Ағылшын әдебиетіндегі әйел есімдерінің маңыздылығы..... 41
Kapanova D.Ye. The importance of women's names in english literature..... 42

Каржаубаева К.Ж. Қазақстандық тіл саясаты және көптілділік: лингвистикалық тұжырымдар..... 47
Karzhaubayeva K.Zh. Language policy in Kazakhstan and Multilingualism: linguistic concepts..... 48

Kozhakhmetova A.S. Press language as an object of Kazakhstani linguistics..... 54
Қожахметова А.С. БАҚ тілі қазақстандық лингвистикасының нысаны ретінде..... 54

Мизамхан Б., Езмахунова А.Р. Лексико-семантические особенности китайских сехоуой (фразеологизмов-недомолвок)..... 57
Mizamkhan B., Yezmakhunova A. Lexico-semantic features of the Chinese xiehoyu (two-allegorical sayings)..... 58

Мусатаева М.Ш. Мы родом из советской русистики..... 63
Mussatayeva M.Sh. We are something from soviet rusisty..... 64

Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Филологические науки»,
№1(63), 2018

Выходит с 2000 года.

Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор

д.п.н., профессор, академик

Б.У. Сманов

Зам. гл. редактора

д.ф.н., профессор Б.Абдигазинулы

Научные редакторы

д.ф.н., проф. С.Д. Абишева

д.п.н., доцент Ж.Т. Даулетбекова

к.ф.н. А.Д. Ибраева

Редакционная коллегия:

д.ф.н., проф.

У.М. Бахтикирсева (Россия),

доктор Ph(D), проф.

И.З. Белобровцева (Эстония),

д.ф.н., проф.

Ердоган Алтынкайнар (Туркия),

д.ф.н., проф.

А.К. Киклевич (Польша),

д.ф.н., проф.

Г.Л. Нефагина (Польша),

магистр, проф.

Нонако Сусуму (Жапония),

д.п.н., проф.

Н.И. Ишекеев (Кыргызстан),

д.п.н., проф. Жан Динжин (Китай),

д.п.н., проф. Чан Дин Лам (Вьетнам),

к.ф.н. Ж.А. Коканова

(ответ. секретарь)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2018

Зарегистрировано в Министерстве
культуры и информации Республики
Казахстан 8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 28.08.2018.
Формат 60x84 1/8. Объем 22,5 уч.-
изд.л.

Тираж 300 экз. Заказ 388.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат» Казахского
национального педагогического
университета имени Абая

Mussatayeva M.Sh., Nurzhaubayeva M. Contrarian as a sign of «bifurcated» on the contrary of unity.....	67
Мұсатаева М.Ш., Нұржаубаева М.О. Контрарлық бірліктің қарама-қарсылыққа бөлінген белгісі ретінде.....	67
Nabidullin A.S. Difference in a perception of time in russian and english linguacultures.....	71
Набидуллин А.С. Ағылшын және орыс лингвомәдениетіндегі уақытты қабылдаудың ерекшеліктері.....	71
Нұрсұлтанқызы Ж. Сәлемдесу әдебінде қолданылатын кинесикалық амалдар.....	75
Nursultankyzy Zh. Kinesic means used in the welcome rite.....	76
Оразова Р., Оңғар Ү.О. Араб тілінде жазылған қазақ елі туралы ғылыми жазба деректер.....	80
Orazova R., Ongar U.O. Scientific data about the Republic of Kazakhstan written in the Arabic language.....	81
Отарбекова Ж.К. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық валенттілік жайында.....	84
Otarbekova Zh.K. On the word formation valency of the Kazakh language.....	85
Райхан Бағила. Қытай тіліндегі гендерлік зерттеудің жағдайы және қытай иероглифтеріндегі гендерлік ерекшелік.....	89
Raikhan Bagila. The state of gender researches in Chinese and gender features of Chinese characters.....	90
Рахметова Р.С., Иманғалиева Ж.Б. Көркем шығарма архитектуроникасындағы тыныс белгілерінің қызметі.....	94
Rahmetova R.S., Imangalieva Zh.B. The role of punctuation in the literary text.....	94
Садықбеков Қ.А. Аббас ибн Хамза әс-Сабрани және Китаб әл-Әфғал ескерткіші жайында.....	98
Sadykbekov K.A. About monument of Abbas ibn Hamza ass-Sabrani and Kitab al-Af'al.....	99
Шайбакова Д.Д. Языковые ситуации с плюрицентрическим языком: в поисках модели анализа.....	102
Shaibakova D.D. Language situations with pluricentric language: in search of relevant model.....	103
Fedorova M.A. Origin and development of english phrasal verbs.....	108
Федорова М.А. Ағылшын фразальқ етістіктердің пайда болуы және дамуы.....	108

**Kazakh National Pedagogical
University named after Abai**

BULLETIN

**Series «Philological sciences»
№1(63), 2018**

Editor in chief

doctor of pedag. sc., prof., academician

B.U. Smanov

Deputy Chief Editor

doctor of philology, professor

B.Abdigaziuly

Scientific editors

doctor of philology, professor

S.D. Abisheva

doctor of pedagogical sciences,

assistant professor **Zh.T. Dautbekova**

candidate of Philology **A.D. Ibrayeva**

The editorial board members:

doctor of Philology, professor

U.M. Bakhtikireeva (Russia),

PhD, professor

I.Z. Belobrovceva (Estonia),

doctor of Philology, professor

Erdogan Altynkainak (Turkey),

doctor of Philology, professor

A.K. Kiklevich (Poland),

doctor of Philology, professor

G.L. Nefagina (Poland),

master, professor

Nonako Susumu (Japan),

doctor of pedagogical sciences,

professor **N.I. Ishekeyev** (Kyrgyzstan),

doctor of ped. sc., professor

Zhan Dingzhing (China),

doctor of pedagogical sciences,

professor **Chan Din Lam** (Vietnam),

candidate of Philology **Zh.A. Kokanova**

(executive secretary)

©**Kazakh National Pedagogical
University named after Abai, 2018**

Registered in the Ministry of Culture
and Information of the Republic of
Kazakhstan 8 May 2009 №10109-Zh/Ж

Signed in print 28.08.2018.

Format 60x84 ¹/₈.

Volume 22,5 teaching and publishing lists

Number of copies 300, Order 388.

050010, Almaty, Dostyk avenue 13,
KazNPU named after Abai

Publishing House “Ulagat” of the
Kazakh National Pedagogical University
named after Abai

**ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERATURE**

- Аскерова У.Т.** Скорбь и оптимизм в творчестве Уильяма Голдинга..... 113
Askerova U.T. Dark and optimism in creativity of William Golding.. 114
- Зейналова Т.А.** О переводе поэзии Мирза Алекпера Сабира на английский язык..... 120
Zeynalova T.A. About translation peculiarities of Sabir’s poetry to english..... 120
- Қабылов Ә.Д.** Көркем мәтіндегі иронияның стильдік-тілдік қолданысы туралы..... 124
Kabylov A.D. Style-language applications of irony in the artistic text. 125
- Лулудова Е.М.** К семиотике интерпретационного пространства: «Тайная вечеря»..... 129
Luludova E.M. «The lords supper» interpretation space to the semiotics..... 130
- Нурамбаев Ж.** Ә.Кекілбаевтың «Шыңырау» повесіндегі уақыт пен кеңістік..... 133
Nurambaev Zh. A.Kekilbaev the time and space in the novel «Shunurau»..... 134
- Сманов Б.У., Абдимомынов Е.Б.** М.Әуезовтің 1920 жылдардағы әңгімелерінің идеялық-тақырыптық сипатын таныту..... 138
Smanov B.U., Abdimomunov E.B. The ideological and thematic characteristics of the stories of M.Auezov (1920)..... 139

**ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ
PEDAGOGY AND METHODOLOGY PROBLEMS**

- Кадырова Г.Р., Маймакова А.Д.** Реферат как средство профессионально-ориентированного обучения русскому языку как неродному студентов-нефилологов..... 144
Kadyrova G.R., Maimakova A.D. Abstract as a means professionally-oriented training of russian language as a second language for non-philological students..... 145
- Mogilevskaya N.M., Mirzabayeva Zh.K., Jumagulbayeva R.P.** Problematic aspects in work on the language of a text..... 150
Могилевская Н.М., Мирзабаева Ж.К., Джумагульбаева Р.П. Мәтіннің тілінде жұмыс істеудің проблемалық аспектілері..... 151
- Сманов Б.Ө., Жанысбекова Ш.Т.** Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша қазақ әдебиетін оқытуда интербелсенді әдістерді қолдану жолдары..... 155
Smanov B.U., Janyshbekova Sh.T. Ways of using interactive methods at the training of kazakh literature by the presented program. 156

**АУДАРМАТАНУ
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ
TRANSLATION**

Kulmanova Z.B., Olzhabaeva A.S. Stylistic difficulties in translation.....	161
Құлманова З.Б., Олжабаева А.С. Аудармадағы стилистикалық мәселелер.....	161
Мизамхан Б.М., Таирова Г.А. Отличительные характеристики перевода политического интернет-дискурса.....	165
Mizamkhan B., Tairova G.A. Peculiar features of political internet-discourse translation.....	166
Рсалиева Ж.А. Абай Құнанбаевтың «Сегіз аяқ» өлеңіне талдау...	171
Rsalıyeva Zh.A. Analysis of the poem "Octaves" by Abai Kunanbayev.....	171
БІЗДІҢ АВТОРЛАР	175
НАШИ АВТОРЫ	177
OUR AUTHORS	179

Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті Алқасының (2003 жылғы 26 маусым №433-3 ж бұйрығы) шешімі негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршы журналының «Психология» сериясын психология ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки (приказ №433-3 ж от 26 июня 2003 г.) Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Психология» внесен в перечень изданий для публикаций основных научных результатов диссертаций по психологическим наукам.

On the basis of decision of Committee for control in sphere of education and science (order №433-3 ж from June 26.2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Psychology» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertation of psychological sciences.

ЕЛБАСЫ ЖОЛДАУЫ ЖӘНЕ БІЛІМ САЯСАТЫ

Ұлт Көшбасшысы, Президент Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған әр жылғы Жолдауы өзіндік тосын жаңалықтарымен, ордалы ойларымен, тәуелсіз мемлекетіміздің бүгінгі және болашақтағы даму бағыттары мен алда тұрған іргелі міндеттерді белгілеуімен және оларды шешу жолдарын көрсетуімен ерекшеленеді.

Мемлекет басшысының биылғы Жолдауы да жаңа 2018 жылдың саяси-тарихи мәні зор ерекше оқиғасы, елімізді мекендейтін барша жұртты бір мақсатқа жұмылдыратын негізгі бағдарламалық құжат болып тұр деп нық сеніммен айта аламыз. Өткен жылғы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: Жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауында Елбасы жаңа басталған әлемдік Төртінші өнеркәсіптік революция аясында тәуелсіз Қазақстанның Үшінші жаңғыру дәуіріне қадам басқанын жариялаған болатын.

Онда Президент Н.Назарбаев Қазақстанның дамуының кешенді мәселелеріне тоқталып, нақтылы міндеттер жүктеген еді. Жалпы, Елбасының әр жылғы Жолдауы бір-бірімен іштей өзара мазмұндық байланысқан тұтас жүйелі құрылым іспетті. Оны Ұлт Көшбасшысының өзі де өткен жылы атап өткен еді. Айталық, еліміздің Бірінші жаңғыруы алғашқы жылдары қысқа мерзім ішінде нарықтық экономикалық қатынастарға негізделген мүлдем жаңа тұрпаттағы мемлекет құрғанымыз болса, Екінші жаңғыру – «Қазақстан – 2030» стратегиясын жүзеге асырғанымыз, жедел қарқынмен дами отырып, әлемнің аса табысты 50 елінің қатарына қосылғанымыз, Елордамыз асқақ та айбынды Астанамызды салғанымыз болғанын дәлелдеп айтты. Сонымен енді Үшінші жаңғыруды бастап отырмыз.

Бажайлап қарасаңыз, шындығында да ширек ғасырлық мерзім ішінде ғажайып ұлы жетістіктерімен Қазақстан мемлекеті, қазақ халқы бүкіл әлемге танылды. Қазақ елі Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының мүшесі болумен қатар, оған төрағалық етіп, Астанада оның саммитін абыроймен өткізді, одан соң Ислам ынтымақтастығы ұйымына да төрағалық етті. ЭКСПО – 2017 халықаралық көрмесін ұйымдастырды, Түркия мен Ресей арасындағы келіспеушілікке ара ағайындық етіп, татуластыру, Сириядағы жанжалға байланысты бітімгершілік жасау сынды әлемдік деңгейдегі шаралар өткізіп келеді. Бұған қоса БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесіне мүше ел ретінде төрден орын алдық. Олай дейтініміз, биыл жылдың басынан Қазақстанның төрағалығымен Қауіпсіздік Кеңесінің алғашқы мәжілісін Елбасымыздың мемлекеттік тіліміз – қазақ тілінде бастауы, сол жолғы Президенттің АҚШ-қа сапары, Америка басшысы Дональд Трамппен кездесуі жоғары дәрежеде, өте нәтижелі өткені де біз үшін үлкен абырой, биік мәртебе болды. Шынын айту керек, бұл сапардың, ресми қабылдаудың барысын тікелей эфирден көргенде төбеміз көкке жеткендей қуанып, мерейленіп отырдық. Міне, мұның бәрі тек айтуға ғана оңай іс-шаралар. Бұларды баз біреулер осылай болуы тиіс деп ойлауы да ғажап емес. Қалай дегенде де, аталған игілікті жұмыстар, негізінде, қыруар қажыр-қайратты, жан-жақты тынымсыз еңбек пен асқан табандылықты қажет ететін өте маңызды қадамдар. Бұл еліміздің, Елбасымыздың ішкі және сыртқы саясаттағы алған бағытының – Қазақстан жолының дұрыстығы мен бірегейлігін дәлелдей түсетін ақиқат. Қазақша айтқанда, дұрысты – «дұрыс» деген жөн.

Өткен жылғы Жолдау еліміздің экономикалық дамуының инновациялық өзегіне айналып, бәсекелестік қабілетін арттыруға бағытталды. Мұнда цифрлық технологияны жүзеге асыру, жаңа индустриалдық өндірісті өркендету, агроөнеркәсіптік кешенді, көлік және логистикалық инфрақұрылым мен тұрғын-үй құрылысын дамыту, сонымен қатар білім беру, денсаулық сақтау, халықты әлеуметтік қорғау мәселелері еліміздің технологиялық жаңғыруының шешуші бағыттары ретінде сипатталды.

Ал енді Президентіміздің биылғы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа міндеттері» атты Жолдауы біздің елімізді әлемдік технологиялық дамудың ұлы көшінен қалып қалмауға, соған ілесе отырып, мемлекетімізді жедел түрде технологиялық, экономикалық, әлеуметтік-тұрмыстық тұрғыда нығайтуға, сол арқылы қазіргі заманғы сын-қатерлерге толық жауап беруге бағыттауға арналды. Жолдауда мемлекетіміздің Үшінші жаңғыруының аясында жүзеге асырылатын 10 негізгі міндет санамалап аталды. Олар – елімізде индустрияға жаңа технологияларды енгізу, ресурстық әлеуетті одан әрі дамыту, «Ақылды технологиялар» – агроөнеркәсіптік кешенін қарқынды дамыту, көлік-логистика инфрақұрылымының тиімділігін арттыру, құрылысқа және коммуналдық секторға заманауи технологияларды енгізу, қаржы секторын қайта жаңғырту, адами капиталды жаңа сапаға көтеру, жаңғырту, тиімді мемлекеттік басқару, жемқорлықпен күрес және заңның үстемдік құруы сынды келелі мәселелер.

Айтылған міндеттердің қай-қайсысы да өзекті екені әрі еліміздің өсіп-өркендеуінде маңызды орын алатыны рас. Алайда, адами капиталдың жөні бөлек. Бүгінде адами капитал және оны жаңа сапада даярлау ісі кезек күттірмес міндет екені баршаға аян. Өйткені, адами капитал ең алдымен – елдің тірегі. Оның жоғары сапалық деңгейде болуы біздің тәуелсіз мемлекетіміздің алтын арқауы, берік те бекем іргетасы, халқымыздың жарқын болашағы деп ұғамыз.

«Оқу – білім бұлағы, білім – өмір шырағы» деп дана халқымыз тектен-текке айтпаған болса керек. Бұл жерде ел білімінің, оның функционалдық сауаттылығының орны орасан. Білімсіз елдегі адами капиталды көзге елестету еш мүмкін емес. Ал білім бар жерде ғылым міндетті түрде дамиды. Сол себепті ел Президентінің өз Жолдауында аталған екі мәселеге қатар назар аударуы көңілге қуаныш ұялатады. Айталық, білім беру жүйесі мен ғылымды, денсаулық сақтау саласын осы заманғы озық жетістіктерге сай өркендету, халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын жақсарту, еліміздегі тұрақтылық пен келісімнің, береке-бірліктің, ынтымақ пен татулықтың бәрі, сайып келгенде, тұрақты қоғамдық-саяси, рухани, экономикалық қарқынды дамудың негізі болып саналады. Сондықтан да Елбасы бұл жайттарды биылғы Жолдауында шегелеп айтты.

Жаңа Жолдауда білім берудің жаңа сапасына көшу, ол үшін барлық жастағы азаматтарды қамтитын білім беру ісіндегі өзімізге тән озық жүйемізді құру, білім бағдарламаларындағы негізгі басымдықты өмірдегі өзгерістерге үнемі бейім болуға бағыттау және білім алушылардың жаңа білімді меңгеру қабілетін арттыру секілді шараларды іске асыру ескертілді. Мектепке дейінгі білім беру мен орта білім жүйесі жаңартылған білім мазмұнына сай бағдарламалармен тәрбиелеп-оқытуға көшетіні, педагогтардың білімі мен біліктілігін арттыру мәселесі, университеттердегі педагогикалық кафедралар мен факультеттерді дамыту, білім берудің барлық буындарында математика және жаратылыстану пәндерін оқыту сапасын күшейту жайы – жас буынды жаңа технологиялық қалыпқа даярлаудың маңызды шарты ретінде айрықша атап көрсетілді.

Жалпы білім беретін орта мектептегі, әсіресе, бастауыш сыныптардағы, шәкірттердің оқу жүктемесінің шектен тыс көптігі, оқу бағдарламаларының ауырлығы мен күрделілігі халықты көптен мазалап жүрген мәселе болатын. Мұны Елбасы: «...Біздегі оқушылардың жүктемесі ТМД елдерінің ішінде ең жоғары болып отырғаны және Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы елдеріне қарағанда орта есеппен үштен бір еседен көп екенін ескеріп, оны төмендету керек», – деп қатаң тапсырды.

Мен осы жерде бұған қоса сонау ауыл мектебінде мұғалім болып, білім саласының әр буынында (бастауыш сынып, орта және жоғары мектеп, кәсіби біліктілікті арттыру, министрлік) 45-50 жылдай қызмет еткен маман-мұғалім, әдебиетші әдіскер-ғалым ретінде көптің көкейінде жүрген, баспасөзде талайдан айта-айта жауыр болған қазіргі қазақ орта мектебінің әр сыныбындағы оқу бағдарламаларында тұтастықтың, сабақтастықтың, жүйеліліктің, ішкі өзара байланыстың жоқтығын айтқым келеді. Бізде, соңғы кезде, ортақ істің мүддесі үшін, олқылықтарды болырмау үшін ұсыныс-пікір айтсаңыз болды, оны дәп бір ауыр сын ретінде қабылдайтын жаман әдет пайда болды.

Президент Жолдауында қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгеру, латын әліпбиіне көшу мен терминология мәселелері де назардан тыс қалған жоқ.

Мемлекет басшысы тілдер туралы баяндағанда терминология жөнінде де орынды ой қозғады. Расында да, термин, кірме сөздер мәселесін бірізге түсіретін кез келді. Олай етпесек, басқаны былай қойғанда мектептегі бастауыштың 1-2-3 сынып оқушыларын қарадан-қарап шатастырып барамыз. Мәселен, жас жеткіншектердің оқулықтарында **затқы** (рогатка – аша немесе Байтұрсыновша айтқанда – жақ болса бір сәрі), бақия (картоп), орамжапырақ, қырыққабат (капуста – екі түрлі беріледі, қайсысына тоқтаймыз?) секілді көңілге қонымсыз сөздер кездеседі. Бір кездері қызанақты (помидор) кей аймақта қызыл домалақ, қиярды – көксобалақ, субұрқақты (фонтан) – шаптырма, тіске басарды – (закуска) шайнама деп те шатастық. Орыс тіліндегі «является», «являюсь» деген етістік сөздерді сөйлемде аударғанда «болып табылады», «болып табыламын» деп қосып қою сияқты өрескелдер жиілеп кеткені жасырын емес. Сонда «Он является его отцом» немесе «Я являюсь студентом университета» деген сөйлемдерді оларша «Ол оның әкесі болып табылады», «Мен университеттің студенті болып табыламын» деуіміз керек болып шығады. Дені сау қазақ бұлай айтпаса керек.

Жолдауда жоғары білім беру ісіне қатысты бірқатар жаңа міндеттер қойылып отыр. Айталық, бүгінгі күн талаптарына сай жасанды интеллектпен және «үлкен деректермен» жұмыс жүргізу үшін ақпараттық технологиялар бойынша білім алатын түлектер санын арттыру, жоғары оқу орындарына білім беру бағдарламаларын жасауға көбірек құқық беріп, олардың академиялық еркіндігін заң-

намалық тұрғыда қамтамасыз ету, оқытушылардың қайта даярлықтан өтуіне жағдай жасап, жоғары оқу орындарына шетелдік менеджерлерді тарту, әлемдік университеттердің кампустарын ашу қажеттігі нақтыланып берілді.

Біз жоғарыда атағандай, Президент Н.Ә. Назарбаев Жолдауда педагогтардың білімі мен біліктілігін арттыру, педагогикалық кафедралар мен факультеттерді дамыту, университеттерге академиялық еркіндік беру жайлы өте жақсы ой айтты. Бұған біз қол соғып, қуануымыз керек. Өйткені, бұларсыз ешбір маңызды құжат, ешбір міндет толыққанды жүзеге аспайды. Сондықтан мұндай мүмкіндікті пайдаланып қалуымыз қажет. Осы ретте күнделікті өмірде кездесіп жүрген келеңсіздіктерді атамасқа тағы болмайды. Мысалы, білім ведомствосында отырғандар педагогикалық практиканы қысқартуға бейім тұрады. Педпрактиканың сағаттары жылдан-жылға қысқарып барады. Бұл мүлде дұрыс емес. Сонда болар-болмас сағат бөлінген педпрактикадан толар-толмас тәжірибе үйренген бітіруші түлектен болашақта қандай мұғалім шығады? Егер әдіскер-мұғалімнің оқу-әдістемелік көмегін көрмесе, оны тұшынып ұғынбаса, ондай практикантта қандай кәсіби шеберлік өнегесі қалыптасады? Біз сонда болашаққа қандай мұғалімдер даярлаймыз, қандай педагогтар әзірлеп шығарамыз деген сауалдар еріксіз ойға оралады. Мұны, біздіңше, 1-курстан бастап орта мектеп пен университеттің бірлескен дуальді білім беру жүйесіне айналдырған мақұл. Бұл – бір деп қойыңыз.

Екіншіден, жоғары педагогикалық кәсіби білім беруде мамандыққа тікелей қатысы жоқ, басы артық қосалқы пәндер әлі де кездесіп отыр. Айталық, «Тіршілік қауіпсіздігі негіздері», «Оқушылардың физиологиялық дамуы», «Білім берудегі менеджмент», «Инклюзивті білім беру» сияқты пәндердің қазақ тілі мен әдебиеті, филология мамандықтарына қажеттігі де шамалы. Бұларды болашақ мамандар алдағы ұстаздық ғұмырында өздері-ақ меңгеріп алады. Оның үстіне олар шәкірттерге оқытылып жатқан негізгі педагогикалық, психологиялық, оқу-әдістемелік пәндердегі сабақтарында онсыз да айтылып кетеді. Олардың орнына қазақ тілі мен әдебиеті мамандықтарында әлі күнге оқытылмай келе жатқан тиісті мамандыққа қажетті «Көркем шығарманы талдау әдістемесі», «Көркем шығарманың мәтінін талдау» секілді басқа да практикалық мәні бар қолданбалы әдістемелік пәндерді неге оқытпасқа? Алаштың ардақты азаматы, көрнекті тілші-ғалым, профессор Құдайберген Жұбановтың: «...Жүйелі білім беру үшін мұғалімнің өзінде де жүйеге салынған білім болуы керек», – дегені бар еді. Сол айтпақшы келешек пән мұғалімінің тікелей мамандығы бойынша өзекті пәндерден «жүйеге салынған» білім бергеніміз абзал болар.

Елбасы өзінің биылғы Жолдауына қатысты жасаған Мәлімдемесінде: «Білім беру жүйесінің барлық деңгейі заман шындығы мен экономика сұраныстарына жауап беруі тиіс. Бұл арада мұғалім мамандығының беделін арттыру керек», – деп қадап айтты. Бұл, әрине, мұғалімдердің әлеуметтік-тұрмыстық жағдайына, оларды материалдық тұрғыда ынталандыруға тікелей байланысты болмақ. Ұлт Көшбасшысы Жолдауда мұғалімдердің мәртебесін арттыру мақсатында білім берудің жаңартылған мазмұнына көшкен ұстаздардың лауазымдық жалақысы 2018 жылдың 1 қаңтарынан бастап 30-50 пайызға көбейтілетінін, өткен жылдан бері жалпы білім беру саласы қызметкерлерінің жалақысы 29 пайызға өскенін тілге тиек етті.

Қазақ елінің білімі мен ғылымына байланысты айтылған міндеттердің барлығы ұлтымыздың рухани жаңғыруына, халықтың болашағына пәрменді қызмет етеді. Бұл орайда сөз етіліп отырған стратегиялық мәні бар құжатта Президент Н.Ә. Назарбаев халықтың әлеуетін арттыру үшін мәдениетіміз бен идеологиямызды одан әрі дамыту керектігін, төл тарихын, тілін, мәдениетін білетін, сонымен бірге заман талабына сай шет тілдерін меңгерген әрі жаһандық озық көзқарасы бар Қазақстан азаматтары қоғамымыздың идеалына айналуы қажеттігін еске салды.

Түйіндей айтқанда, Елбасы ел біліміне үнемі назар аударып, білім беру саласын өскелең өмір өзгерістеріне сәйкес өркендетуге айрықша көңіл бөліп келеді. Биылғы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты халыққа Жолдауы жоғарыдағы айтылған ойларымыздың тағы бір жарқын дәлелі. Енді ел болып жұмылып, осы міндеттерді жүзеге асыруға атсалысу баршамыздың ортақ міндетіміз.

*Бақтияр Сманов,
ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі,
п.ғ.д., профессор*

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

МРНТИ 16.21.27

Аманбаева Г.Ю.¹, Зартер Гайдемари², Шункеева С.А.³

^{1,3}Қарагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова,
Қараганда, Қазақстан

²Университет г. Потсдам, Германия

К ВОПРОСУ ВЗАИМОУСЛОВЛЕННОСТИ ПОНЯТИЙ «ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА»,
«ЯЗЫКОВОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ», «ЯЗЫКОВАЯ ИДЕОЛОГИЯ»

Аннотация

В современной социолингвистике одними из ключевых понятий выступают понятия «языковая политика», «языковое планирование», «языковая идеология». При этом множество существующих в специальной литературе определений данных понятий демонстрируют разносторонность взглядов ученых на их содержание. В данной статье авторами предпринята попытка проанализировать существующие, зачастую противоположные, подходы к определению содержания данных понятий, продемонстрировать неоднородность их терминологического поля, выявить и установить взаимосвязи между анализируемыми понятиями. В статье представлен анализ вышеназванных понятий как отечественных, так и зарубежных ученых-лингвистов, которые рассматривают данные понятия по типу отношения между ними. В итоге, авторы приходят к выводу о взаимоусловленности понятий «языковая политика», «языковое планирование», «языковая идеология». В работе авторами использовались такие общенаучные методы исследования, как анализ и синтез, сравнение и обобщение, системный подход.

Ключевые слова: социолингвистика, языковая политика, языковая идеология, языковое планирование, языковая ситуация, статус языка, языковой менеджмент, языковой ландшафт

Г.Ю. Аманбаева¹, Зартер Гайдемари², С.А. Шункеева³

^{1,3}Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан

²Потсдам қаласының университеті, Германия

«ТІЛДІК САЯСАТ», «ТІЛДІК ЖОСПАРЛАУ», «ТІЛДІК ИДЕОЛОГИЯ»
ТҮСІНІКТЕРДІҢ ӨЗАРА ШАРТТЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Қазіргі социолингвистикада ең негізгі түсініктерге «тілдік саясат», «тілдік жоспарлау», «тілдік идеология» жатады. Ғалымдарды әртүрлі көзқарасын көптеген арнайы әдебиеттегі аталмыш түсініктерге анықтамасы әртүрлі. Аталмыш мақалада авторлар жоғарыда аталған түсініктердің көбінесе қарама-қарсы мазмұнын анықтауға, көзқарастарды талдауға тырысып, олардың терминологиялық өрістерінің біркелкілігін көрсету мен талданған тұжырымдамалар арасындағы қатынастарды орнатуға талпыныс жасаған. Авторлар «тіл саясаты», «тілдік жоспарлау», «тілдік идеология» ұғымдарының өзара шарттылығы жайлы тұжырымдаған. Сонымен қатар мақалада жоғарыда көрсетілген түсініктердің өзара типтерінің қарым-қатынасын отандық және шетелдік ғалымдар мен тіл мамандарының қарастырған саралауы жан жақты қарастырылған. Қортындылай келе авторлар «тілдік саясат», «тілдік жоспарлау», «тілдік идеология» түсініктерінің өзара шарттылығы жайлы тұжырымдаған. Жұмыста авторлар жалпы ғылыми әдістерді: талдау және синтездеу, салыстыру және қорыту, жүйелік тәсілдерді қолданған.

Түйін сөздер: социолингвистика, тілдік саясат, тілдік идеология, тілдік жоспарлау, тілдік жағдаят, тіл статусы, тілдік менеджмент, тілдік ландшафт

G.Yu. Amanbayeva¹, Sarter Heidemari², S.A. Shunkeyeva³

^{1,3}Academician E.A. Buketov Karaganda State University,
Karaganda, Kazakhstan

²Potsdam university, Germany

TO THE QUESTION OF INTERFERENCE OF CONCEPTS "LANGUAGE POLICY", "LANGUAGE PLANNING", "LANGUAGE IDEOLOGY"

Abstract

In modern sociolinguistics one of the key concepts are the notions of "language policy", and "language planning", "language ideology." In spite of this fact many existing in the literature the definitions for these concepts demonstrate the diversity of views of scientists on their content. In this article, the authors attempt to analyze the existing often contradictory approaches to determining the content of these concepts, to demonstrate the heterogeneity of the terminological field to identify and establish the linkages between the analyzed concepts. The article presents the analysis of the above mentioned concepts, both domestic and foreign linguists who consider these concepts on type of relationship between them. In the end, the authors come to the conclusion that the interdependence of the concepts of "language policy", and "language planning", "language ideology." In the work the authors have used such general scientific methods as analysis and synthesis, comparison and generalization, systematic approach.

Keywords: sociolinguistics, language policy, language ideology, language planning, language situation, language status, language management, language landscape

Язык с социолингвистической точки зрения необходимо рассматривать в его социальном контексте, так как он функционирует в обществе, обладающем определенной социальной структурой. Центральным аспектом при этом выступает общественное многоязычие. В современном мире практически отсутствуют моноязычные общества и, наоборот, преобладают общности, где функционируют два, три, и более языков одновременно. В этом случае в качестве основной задачи социолингвистика определяет исследование механизмов функционирования нескольких языков в их взаимодействии. На языковые процессы в обществе в значительной степени влияют языковая политика государства, языковая идеология и языковое планирование.

Существенным фактором, формирующим и изменяющим языковую ситуацию в стране, является языковая политика. При этом вопрос о содержании понятий «языковая политика» и «языковое планирование» и их разграничение является дискуссионным. В отечественной и зарубежной лингвистике существует многообразие подходов к решению данного вопроса, что является свидетельством неоднородности терминологического поля данных понятий.

Анализ подходов к определению содержания понятий «языковая политика» и «языковое планирование» и их соотношения в работах лингвистов показал, что довольно часто термин «языковая политика» отождествляется с такими понятиями как «языковое строительство» и «языковое планирование» (А.Д. Швейцер, Дж.Фишман, Дж.Л. Бьянко, М.И. Исаев и др.). Большинство ученых, однако, придерживаются мнения, что понятия «языковая политика» и «языковое планирование», несмотря на их схожесть, целесообразно разграничивать. Так, Э.Хауген [1], Л.Б. Никольский [2] определяют языковое планирование как один из видов или составляющую часть языковой политики; М.Херриман и Б.Барнаби [3], Г.Шиффман [4], Р.Бугарски считают языковое планирование фактической реализацией языковой политики; Р.Балдауф [5] определяет языковую политику как крупномасштабное и национальное планирование, осуществляемое обычно правительством, при этом, как и Ч.Фергюсон, рассматривая языковую политику как заявление о намерениях, а языковое планирование – как реализацию языковой политики; такого же мнения придерживаются и российские социолингвисты Н.Б. Вахтин и Е.В. Головкин [6], определяющие языковую политику как часть общей политики государства, а языковое планирование – как реализацию языковой политики.

Противоположное мнение в разграничении понятий «языковая политика» и «языковое планирование» высказывают Д.Кристал [7] и Р.Каплан [8], которые рассматривают языковую политику как составляющую часть языкового планирования; М.Феттс [9], который утверждает, что языковая политика есть не что иное, как практическая реализация языкового планирования.

Рассмотрим понятия «языковая политика» и «языковое планирование» более детально. Понятие «языковая политика» является очень широким и трактуется разными учеными по-разному. Так, известный советский лингвист А.Д. Швейцер под языковой политикой понимает «совокупность мер, принимаемых государством, партией, классом, общественной группировкой для изменения или сохранения существующего функционального распределения языков или языковых подсистем, для введения новых или сохранения употребляющихся лингвистических норм» [10, с. 117].

По мнению Беликова В.И. и Крысина Л.П., языковая политика в условиях полиэтнических и многоязычных стран представляет собой практические меры государства, направленные на поддержание статуса государственного языка, его функций; защиту монопольного использования государственного языка в наиболее важных социальных сферах; регламентацию применения "местных" языков и т.п. Одним из основных инструментов языковой политики являются законы о языках [11, с. 263].

Французский лингвист Л.-Ж. Руссо рассматривает языковую политику с двух позиций: общего и частного, и отождествляет ее с «любыми решениями, принимаемыми государством или любым другим имеющим на это право социальным органом, направленными на использование одного или нескольких языков на данной территории (с позиции общего), ..., и регламентирование его или их употребления (с позиции частного)» [12, с. 97]. В.А. Аврорин трактует языковую политику как систему мер «сознательного регулирующего воздействия на функциональную сторону языка...» [13, с. 28].

Приведенные определения понятия «языковая политика» созвучны с понятиями «языковое планирование» и «языковое строительство» и выступают синонимами к ним.

Российские социолингвисты Н.Б. Вахтин и Е.В. Головкин определяют языковую политику как часть общей политики государства, которое принимает основные принципы политики в отношении языков, функционирующих на его территории, и реализует эту политику в виде языкового планирования [6, с. 163]. Аналогичного взгляда придерживается Г.Шиффман, который считает, что «языковая политика относится главным образом к политике общества в сфере языковой коммуникации, а именно совокупности взглядов, принципов и решений, отражающих отношение общества к речевому репертуару и коммуникативному потенциалу» [4, с. 3].

Более широкое значение понятия «языковая политика» мы наблюдаем в работах Ю.Д. Дешериева, Р.Каплан, Н.Б. Мечковской. Так, Ю.Д. Дешериев рассматривает языковую политику как «совокупность идеологических принципов и практических мероприятий по решению языковых проблем в социуме, государстве» [14, с. 345]. В этом его понимании термин «языковая политика» в определенной степени соответствует дефиниции «языковое планирование». Р.Каплан представляет языковую политику совокупностью идей, законов, норм, правил и действий, нацеленных на достижение желаемых изменений в языковой ситуации в обществе, группе или системе [8, с. 4]. Н.Б. Мечковская понимает под языковой политикой все виды сознательной деятельности общества, направленной на регулирование использования языка. При этом Н.Б. Мечковская, также как и Э.Хауген, определяет термин «языковая политика» как общее обозначение любой практики сознательного воздействия на языковую ситуацию, практики как позитивной, так и негативной (ограничительной и разрушающей), а термины «языковое строительство» и «языковое планирование» рассматривает как вид языковой политики, а именно как позитивную политику, направленную на укрепление коммуникативных и социальных возможностей конкретных языков [15, с. 199].

Такое же определение понятия «языковая политика» мы встречаем и у немецкого лингвиста К.М. Риль, которая трактует данное понятие как «мероприятия и правила, оказывающие влияние на статус и общественные функции различных языков – особенно в многоязычных странах и международных организациях. Под мероприятиями и правилами понимаются все виды деятельности, призванные модифицировать или воздействовать на естественную языковую практику в пределах определенной группы. Такого рода воздействие может происходить путем простой социальной интервенции (например, в пределах одной организации/фирмы устанавливается один определенный язык) или путем планирования на политическом уровне (языковое законодательство); возможно также путем прямого вмешательства в языковую ситуацию» [16, с. 73].

Отечественные лингвисты Э.Д. Сулейменова, Ж.С. Смагулова, Н.Ж. Шаймерденова также активно занимаются вопросами софункционирования и взаимоотношения национальных языков, изучая общественную сущность, развитие и функции языков, используемых на территории Казахстана. В их трудах мы находим довольно подробную дефиницию термина «языковая политика», под которой понимается «составная часть национальной, социальной и культурной политики; сфера деятельности

государства, связанная с регулированием языковых отношений в обществе. Языковая политика указывает стратегический курс в развитии языковых отношений общества, обычно закрепляется в Конституции и специальных национальных программах. В центре языковой политики, ..., стоят проблемы власти, ее обретения, устройства и использования [17, с. 72].

Анализ дефиниций термина «языковая политика» отечественных и зарубежных лингвистов демонстрирует единство всех лингвистов в том, что языковая политика – это прерогатива государства и правящей элиты по регулированию языковых отношений внутри определенного социума. В самом общем виде языковую политику можно представить как часть общей политики государства (национальной, социальной) в отношении языков, функционирующих в многоязычном обществе, предусматривающая регулирование языковых отношений в социуме, государстве. Целью языковой политики является сохранение или изменение статуса языка или языковой ситуации в целом. Это выражается путем принятия законов и постановлений. При этом важными инструментами реализации языковой политики выступают образовательные учреждения и средства массовой информации, которые внедряют новые языковые нормы, а также распространяют металингвистические дискурсы о правильном употреблении языка.

Рассмотрев понятие «языковая политика», мы придерживаемся мнения таких лингвистов, как Э.Хауген, Л.Б. Никольский, М.Херриман, Б.Барнаби, Г.Шиффман, Р.Бугарски, Р.Балдауф, Г.Фергюсон, Н.Б. Вахтин, Е.В. Головкин, Ю.Д. Дешериев, Р.Каплан, Н.Б. Мечковская, К.М. Риль, Э.Д. Сулейменова, Ж.С. Смагулова, Н.Ж. Шаймерденова, которые разграничивают понятия «языковая политика» и «языковое планирование» и резюмируют: языковая политика государства реализуется в виде языкового планирования.

Впервые определение «языковое планирование» было дано американским лингвистом Эйнаром Хаугеном в 1959 г. в работе «Planning for Standard Language in Modern Norway». Под языковым планированием (Language Planning) Э.Хауген понимал любое воздействие на язык, осуществляемое со стороны официальных организаций или частных лиц, имеющее официальный или неофициальный характер. Анализ работ Э.Хаугена демонстрирует эволюцию интерпретации понятия «языковое планирование»: от довольно узкого толкования данного понятия как деятельности «по подготовке нормативной орфографии, грамматики и словаря, которыми будут руководствоваться в своей письменной и устной речи члены неоднородных речевых коллективов» [18, с. 8] до более общего определения языкового планирования как «оценки языкового изменения», аргументируя тем, что «люди могут и действительно меняют в течение жизни свой язык...», и, следовательно, можно говорить о языковом планировании как о «попытке повлиять на этот выбор» [1, с. 467]. При этом объектом языкового планирования Э.Хауген, вслед за Ч.Фергюсоном, определяет нацию [1, с. 467; 19, с. 25]. Языковое планирование, по мнению Э.Хаугена, означает преднамеренное подталкивание языкового изменения в нужном направлении, но ее реализация, в конечном счете, зависит от носителей языка, являющихся последней инстанцией в этом деле [1, с. 467]. Определяющим является убеждение Э.Хаугена в том, что «всюду, где существуют языковые проблемы, требуется языковое планирование. Если языковая ситуация по каким-то причинам ощущается как неудовлетворительная, возникает необходимость в осуществлении программы языкового планирования» [1, с. 443].

В последующем, в работах как отечественных, так и зарубежных лингвистов наблюдается критическое толкование и обоснование понятия «языковое планирование» путем расширения и уточнения его содержания, объектов и субъектов. Так, немецкий лингвист Х.Клосс (1969) дополняет определение Э.Хаугена и добавляет новый объект языкового планирования – статус языка – к уже обозначенному Э.Хаугеном корпусу языка. Новый объект языкового планирования связан «не со структурой или формой языка, но с его положением по отношению к национальному правительству ..., заинтересованному, прежде всего, в статусе языка ...» [20, с. 14].

Американский лингвист Р.Л. Купер выделяет еще один – третий объект языкового планирования – овладение языком, определяя языковое планирование как «целенаправленные усилия по воздействию на поведение других людей в отношении овладения языком, его структуры и рационального распределения языковых кодов» [21, с. 45].

Г.Шиффман понимает под языковым планированием «совокупность конкретных мер, предпринимаемых в рамках языковой политики в целях воздействия на лингвистическую коммуникацию в сообществе, обычно при помощи воздействия на развитие языков» [4, с. 3].

Отечественные лингвисты Э.Д. Сулейменова, Ж.С. Смагулова, Н.Ж. Шаймерденова в своем определении термина «языковое планирование» объединили объекты исследования Э.Хаугена,

Х.Клосса и Р.Л. Купера воедино и толкуют данное понятие следующим образом: языковое планирование есть любое сознательное воздействие на языковую ситуацию, более того, это сознательные, конкретные мероприятия по воздействию на языковое поведение носителей языка с целью изменения функционирования языка (статусное планирование), регулирования структуры языка (корпусное планирование), создания условий для овладения языком (планирование усвоения), ...через политические, образовательные, экономические, общественные и лингвистические институты [17, с. 73].

Целесообразным представляется рассмотрение противоположных подходов к определению понятия «языковое планирование». Так, Д.Кристал трактует языковое планирование как «создание и воплощение в жизнь официальной политики в отношении того, какие языки и варианты языка должны использоваться в государстве» [22, с. 364]. Р.Каплан придерживается мнения, что «реализация языкового планирования ведет к провозглашению правительством языковой политики и ею управляется» [8, с. 4]. Исаев М.И. отождествляет понятие «языковое планирование» с языковой политикой и рассматривает его как понятие, объединяющее «теорию и практику активного контроля над процессом языкового развития» [23, с. 35]. По мнению М.Феттса, «языковое планирование должно быть связано с критической оценкой языковой политики, где первое обеспечивает стандарты рациональности и эффективности, а последняя проверяет эти идеи на практике, чтобы способствовать созданию более совершенных моделей языкового планирования» [9, с. 10].

Таким образом, по мнению ряда лингвистов (Д.Кристал, Г.Шиффман, Р.Л. Купер, Д.Бломмаерт, Б.Вайнштейн, Д.Робинсон), языковое планирование есть стремление власти и правящих элит любыми способами повлиять на речевое поведение членов социума, государства. Другими словами, языковое планирование рассматривается как сознательное воздействие со стороны государства, правящей элиты, отдельных групп, организаций, даже частных лиц на язык. Целью языкового планирования является воздействие на поведение членов общества через используемый ими язык. При этом, основные положения языкового планирования рассматриваются с позиции: кто планирует, для кого и как [24, с. 52].

Термин «языковое планирование» (Language Planning) в современных социолингвистических исследованиях все чаще заменяется термином «языковой менеджмент/языковое управление» (Language Management), введенным лингвистами Б.Х. Йернуддом и Ю.Неуступным и использованным Б.Сполски в своей теории языковой политики вместо термина «языковое планирование». Заслугой данной теории является объединение языкового планирования на микроуровне (а именно, решение о выборе языка и языковом поведении в индивидуальных дискурсах) с языковым планированием на макроуровне: на микроуровне осуществляется соответственно базирующееся на дискурсе управление (менеджмент), а на макроуровне – организованный языковой менеджмент. Последний реализуется на базе отдельных социальных институтов, таких как образовательные учреждения, учреждения здравоохранения, банки, фирмы и др. организации [16, с. 77]. Б.Сполски [25] среди прочего приравнивает к социальным институтам такие жизненно важные сферы, в которых может осуществляться языковой менеджмент, как семья, религия, работа, правовое обслуживание, общественные сферы деятельности (средства массовой информации), армия, правительственный уровень и др.

Языковой менеджмент на макроуровне оказывает влияние на микроуровень. Языковой менеджмент на индивидуальном уровне (микроуровень) начинается тогда, когда появляется коммуникационная проблема. В этом случае говорящий пытается решить проблему, повторяя сказанное, формулируя сказанное другими словами или в определенных случаях используя другой язык. Ю.Неквипил [26] определяет такой языковой менеджмент как «simple management» (простой менеджмент).

Языковой менеджмент на микроуровне может при этом затрагивать как отдельные формулировки, так и принципиальный выбор языка коммуникации (т.е. какой язык будет являться языком интеракции). Такой выбор также обусловлен идеологическими факторами, чаще всего такими факторами, как престиж, национальное самосознание или ориентированность на элиту, профессиональный рост и др. Такого рода языковой менеджмент находит свое применение на уровне социальных институтов, например, в семье. В этом случае, языковая политика реализуется внутри определенной семьи и в значительной мере определяется родителями. Положительная установка в отношении языка управляет языковым поведением и тем самым ведет к сохранению языка внутри данного социального института.

Резюмируя вышесказанное, в целом, языковое планирование можно определить как разработку и реализацию государственных мероприятий, регулирующих использование различных языков и языковых разновидностей. Языковое планирование охватывают широкий спектр актуальных для многоязычного социума вопросов, например, вопрос положения языков национальных меньшинств, роль академий при сохранении языковых норм, влияние средств массовой информации на языковое употребление/языковую практику, содержание и целесообразность реформ правописания, стилистические нормы издательской деятельности и т.п.

Вопросы языкового планирования находятся в ведении соответствующих министерств и ведомств, академий и комитетов, становятся в центре внимания негосударственных организаций; принимаемые меры охватывают как политические и юридические шаги, так и неофициальные или даже нелегальные действия. Позиция населения к этим мероприятиям колеблется между абсолютным одобрением, неохотным согласием, общим равнодушием, мягкой критикой и полным неприятием. При реализации языкового планирования необходимо учитывать исторические, политические, экономические, религиозные, правовые и социальные факторы. В силу того, что языковое планирование стало предметом исследования лишь с 60-х годов прошлого столетия, оно находится все еще лишь в дескриптивной стадии, причем существует постоянная потребность в детальных исследованиях различных ситуаций в отдельных странах. В настоящее время существует не много работ, раскрывающих общие теоретические основы языкового планирования. В то же время данный вопрос вызывает огромный интерес, как с практической, так и с теоретической точки зрения.

Как известно, мероприятия языкового планирования часто подразделяют на два вида, в зависимости от того, касаются ли изменения преимущественно языковой структуры или языкового употребления. Корпусное планирование нацелено на изменения в структуре («корпусе») языка/разновидности языка, например, в форме модификаций орфографии, произношения, грамматики или словарного состава языка, вплоть до выбора определенной системы письма (принятие нового алфавита, перевод алфавита на другой шрифт – например, перевод казахского алфавита с кириллицы на латиницу). При статусном планировании, наоборот, изменяются порядок и условия, в которых употребляется язык/разновидность языка в обществе, т.е. язык получает новый статус, например, впервые допускается его употребление в суде или в официальных сообщениях [22, с. 364].

Планирование статуса языка охватывает мероприятия, направленные на продвижение статуса языка путем стимулирования и поддержки его использования в более широких сферах деятельности, особенно органами государственной власти; на поддержку и поощрение нового характера языкового поведения. Целью планирования статуса языка является признание языка населением, формирование положительного отношения к языку.

Если планирование статуса языка направлено на улучшение отношения населения к использованию языка, то планирование овладения языком призвано помочь ему изучить его через систему образования и опосредованно через его использование в средствах массовой информации.

При планировании формы языка основными участниками разработки и реализации программ планирования являются эксперты по языку, в первую очередь, лингвисты. Планирование статуса языка осуществляется скорее представителями администрации в тесном сотрудничестве с политиками, в то время как планирование овладения языком является полем деятельности, прежде всего, учителей и преподавателей. Однако, роль других групп населения, таких как средства массовой информации, религиозные объединения, неправительственные организации, также важна. В конечном счете, планирование статуса и формы языка зависит от политических целей.

Другими словами, языковое планирование имеет особое значение тогда, когда существуют проблемы в сфере языковой политики. Задачей языкового планирования выступает оценка языкового изменения (по Э.Хаугену [1, с. 467]) и языковой ситуации, а также учет свободного выбора говорящего.

Значительное влияние на языковую политику и языковое планирование оказывает языковая идеология, под которой понимаются металингвистические и метапрагматические дискурсы, языковые установки, языковые практики или регламентация языкового употребления. Языковая идеология выражается с одной стороны в законах или языковых нормах, с другой стороны – в неписаных обычаях и традициях, или в отношениях власти [16, с. 73].

По мнению Э.Д. Сулейменовой, языковая идеология есть система взглядов и идей о языке/языках по сохранению языка/языков или изменению языковой ситуации, выражающих интересы нации (этноса, национальности), социальных групп, элиты, общества [27, с. 10]. Языковая политика и языковая идеология определяют стратегический курс развития языковой ситуации в стране, регу-

лируют языковое планирование, закрепляются в языковом законодательстве и государственных программах развития и поддержки языка [27, с. 12].

Важным индикатором языковой идеологии выступает наличие или отсутствия языка в общественных местах. При этом речь идет особенно о видимости языков, т.е. об их письменной демонстрации. В этой связи в западной лингвистике употребляется термин *linguistic landscapes* (языковой ландшафт), под которым понимается любая форма общественно видимого письменного языка, среди которых не только надписи, вывески, плакаты и граффити, но и передвижные надписи (например, на автомобилях) [16, с. 76].

Языковой ландшафт является наиболее выразительным и убедительным индикатором языкового многообразия в определенной местности. Поэтому решения языковой политики должны касаться, прежде всего, видимости языков: дву- или многоязычные надписи, также как и порядок языков в этих многоязычных надписях и вывесках, выполняют очень важную символическую функцию для говорящих. Наблюдение за языковыми ландшафтами имеет своей целью осмысление общественного многоязычия с позиции выбора языка, иерархии языков, феномена языковых контактов, регулирования и аспектов письменной фиксации языков [28, с. 191]. При этом в центре социолингвистических исследований в многоязычных областях находятся, с одной стороны, употребление языков меньшинств, и присутствие английского языка в качестве *Lingua Franca* наряду с другим/другими языками страны, с другой стороны. Таким образом, можно проследить, в какой степени языковая политика в отношении языков меньшинств выражается в языковом ландшафте. Вследствие этого, Б.Сполски включает анализ общественных многоязычных надписей и вывесок в свою теорию языковой политики, а именно как часть компонентов языковых практик [25, с. 65].

Языковые знаки, воспринимаемые в общественных местах, рассматриваются как инструменты языковой политики, которые фиксируют идеологию в отношении определенных языков. С их помощью можно публично демонстрировать неприятие определенных языков: часто встречающимися случаями являются закрашивание или стирание надписей или части многоязычной надписи на вывесках, вплоть до их снятия.

Таким образом, языковые ландшафты демонстрируют, как и в какой степени в обществе представлены некоторые языковые группы в сравнении с другими языками. Установка дву- и многоязычных указателей населенных пунктов осуществляется не с целью облегчить понимание названий населенных пунктов (т.к., как правило, названия населенных пунктов и др. топонимов на различных языках звучат одинаково: при их переводе зачастую используется транслитерация или транскрипция), а как символический акт признания языков. Важным также является присутствие языков в административных зданиях, библиотеках, музеях, больницах или образовательных учреждениях. Именно видимость языков в образовательных учреждениях играет важную роль для формирования личности обучающихся (школьников, в первую очередь) с различными родными языками, для литеральной практики [19, с. 77].

Изучив понятия «языковая политика», «языковая идеология», «языковое планирование» на предмет их содержания и целей, мы проанализировали, в какой взаимосвязи находятся данные понятия по отношению друг к другу. Здесь мы полностью солидарны с Э.Д. Сулейменовой, которая в своей работе «Языковые процессы и политика» отмечает несколько важных моментов [27, с. 15]:

1. Анализируемые понятия являются взаимообусловленными:

- языковая идеология определяет основу, как языковой политики, так и языкового планирования, которые, в свою очередь, оказывают воздействие на языковую идеологию;
- языковая идеология и языковая политика выражают интересы различных групп общества и обуславливают принятие компромиссных решений в области языкового планирования;
- языковая идеология и языковая политика помимо языковых целей могут преследовать как политические, так и социальные цели, а языковое планирование выступает в этом случае эффективным и доступным инструментом достижения такого рода целей;
- языковая идеология имеет устойчивый и лонгированный характер, и, соответственно, она длительное время может проявляться как в языковой политике, так и в характере принимаемых решений по их осуществлению в области языкового планирования.

2. Языковая идеология по своей сути элитарна: языковая идеология как продукт исторического, социального и политического развития общества в наибольшей степени выражает интересы власти, элиты, субъектов политики, при этом их интересы могут вступать в конфликт с интересами других групп общества.

3. Языковая идеология характеризуется плюралистическим началом: в государстве могут одновременно сосуществовать несколько языковых идеологий, каждая из которых выражает интересы определённой группы (партии, этноса и т.п.), но главенствующей идеологией в стране может стать только одна из них.

Список использованной литературы:

- 1 Хауген Э. Лингвистика и языковое планирование // Новое в лингвистике. – М., 1975. – Вып.7: Социолингвистика. – С.441-472.
- 2 Никольский Л.Б. Прогнозирование и планирование языкового развития: докл. на 7 Международном социол. конгр. – М., 1970. – 14 с.
- 3 Herriman M.L., Burnaby B. (ed.). *Language policies in English-dominant countries: Six case studies.* – *Multilingual Matters*, 1996. – Т.10. – 256 с.
- 4 Schiffman H. *Linguistic culture and language policy. (The politics of language).* – L.: Routledge, 1996. – 364 с.
- 5 Baldauf R. *Unplanned Language Policy and Planning // Annual Review of Applied Linguistics.* – 1993/1994. – №14. – С.82-89.
- 6 Вахтин Н.Б., Головкин Е.В. *Социолингвистика и социология языка: Учебное пособие.* – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2004. – 336 с.
- 7 Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of Language.* – N.Y.: Cambridge University Press, 1987. – 480 с.
- 8 Kaplan R.B., Baldauf R.B. *Language Planning from Practice to Theory.* – *Multilingual Matters*, 1997. – 416 с.
- 9 Селиверстова О.А. К вопросу о дефиниционных различиях понятий «языковая политика» и «языковое планирование» в отечественной и зарубежной лингвистике // Известия ВГПУ. – 2014. – С.8-12.
- 10 Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. *Введение в социолингвистику.* – М.: Высшая школа, 1978. – 217 с.
- 11 Беликов В.И., Крысин Л.П. *Социолингвистика.* – М.: РГГУ, 2001. – 439 с.
- 12 Руссо Л.-Ж. *Разработка и проведение в жизнь языковой политики // Языковая политика в современном мире.* – СПб.: Златоуст, 2007. – С.97-121.
- 13 Аврорин В.А. *Проблемы изучения функциональной стороны языка (к вопросу о предмете социолингвистики).* – Л.: Наука, 1975. – 276 с.
- 14 Дешериев Ю.Д. *Социальная лингвистика. К основам общей теории.* – М.: Наука, 1977. – 382 с.
- 15 Мечковская Н.Б. *Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков: Учебное пособие для студентов филологических и лингвистических специальностей.* – 2-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2001. – 312 с.
- 16 Riehl C.M. *Mehrsprachigkeit. Eine Einführung.* – Darmstadt: WBG, 2014. – 163 с.
- 17 Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С., Шаймерденова Н.Ж. *Новая языковая идентичность в трансформирующемся обществе: Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан. Методология исследования.* – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 74 с.
- 18 Haugen E. *Planning for Standard Language in Modern Norway // Antropol. Ling.* – №8. – 1959. – С.8-21.
- 19 Ferguson Ch.A. *The language factor in national development // Anthropological Linguistics.* – №4. – 1962. – С. 23-27.
- 20 Kloss H., Verdoodt A. *Research Possibilities on Group Bilingualism: A Report.* – Quebec: International Center for Research on Bilingualism, 1969. – 94 с.
- 21 Cooper R.L. *Language Planning and Social Change.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 228 с.
- 22 Crystal D. *Die Cambridge Enzyklopädie der Sprache.* – Berlin: Tolkemitt Verlag, 2010. – 478 с.
- 23 Исаев М.И. *Языковое строительство как один из важнейших экстралингвистических факторов развития языка // Язык и общество.* – М.: Наука, 1968. – С.81-99.
- 24 Гришаева Е.Б. *Типология языковых политик и языкового планирования в полиэтническом и мультикультурном пространстве (функциональный аспект): дисс. д-ра филол.наук.* – Красноярск, 2007 – Электронный ресурс <http://www.dissertcat.com/content/tipologiya-yazykovykh-politik-i-yazykovogo-planirovaniya-v-polietnicheskom-i-multikulturnom-.10.02.2018>.
- 25 Spolsky B. *Language Management.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 309 с.

26 Nekvapil J. *From language planning to language management* // In: *Sociolinguistica*. – №20. – 2006. – С.92-104.

27 Сулейменова Э.Д. *Языковые процессы и политика*. – Алматы: «Қазақ университеті», 2011. – 117 с.

28 Gorter D. *Linguistic landscapes in a multilingual world* // In: *Annual Review of Applied Linguistics*. – №33. – 2013. – С.190-212.

FTAXP 16.21.21

Г.Н. Абибуллаева¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ДҮНИЕНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ СУДЫҢ КУЛЬТТІК СИПАТЫ

Аңдатпа

Мақалада су культінің жалпы түркі халықтарына ортақ сипаты туралы айтылған. Судың географиялық жағдайымен бірге лингвистикалық сипаты айқындалды. Бағзы замандардан-ақ Су Тәңіріне табынған адамзаттың өмірінде судың алатын орны ерекше. Тек түркі халықтарында ғана емес, сонымен қатар, орыс халқында да «су патшасы» дейтін ұғым болған. Қазақ танымында магиялық мәнге, мифологиялық көрініске ие болған тіршілік нәрінің емдік қасиеті де айтарлықтай. Сумен қоса табиғи және ғарыштық нысаналардың да киелілігі тілге тиек етіледі. Суға қатысты түркі халқына кеңінен тараған әдет-ғұрып, жөн-жоралғылар, Көк Тәңірінен су сұрап, құлшылық ету сияқты құбылыстардың әлі күнге қолданыста екенін де айта кеткен жөн. Табиғат Ананың тылсым күші арқылы қалыптасқан бұл тәрізді жоралғылар мен суға қатысты тілдік бірліктер елді, ұлтты, халықты танудағы этнография мен лингвистиканың арасындағы мызғымас сабақтастықты көрсететін айғақ іспеттес.

Түйін сөздер: су культі, мифология, табиғат, гидроним, табиғи нысандар

Абибуллаева Г.Н.¹

¹Казахский Государственный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан

КУЛЬТОВЫЙ ХАРАКТЕР ВОДЫ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Аннотация

В статье говорится о тех культовых признаках воды, которые являются общими для всех тюркоязычных народов. Вместе с географическим положением воды определяются и его лингвистические признаки. С древних времен у человечества, почитающего Воду Божеством, вода имела особое значение. Но не только среди тюркоязычных народностей, но и у русского народа было понятие «водное царство». И в казахском понимании вода имеет магическое значение, мифологическое восприятие и целебные свойства. Вместе с водой также имели понятие о святости природные и космические объекты. Стремление понимания загадок Природы Матери, утвердившихся в сознании народностей, подобные предубеждения и языковые конструкции помогают открыто распознать этнографические и лингвистические преемственности стран, народов, нации.

Ключевые слова: культ воды, мифология, природа, гидроним, природные объекты

G.N. Abibullaeva¹

¹Kazakh State Woman Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

THE CULT NATURE OF WATER IN THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Abstract

In this article was referred to about water culture in general Turkish people. It was determined about geographical and linguistic characteristics of water. Over a long time ago, water took a special place for

mankind who revered for God. Not only in Turkish people, but among the Russian people was the conception "The king of Water". It is formidably, that an elixir of life has healing properties as well as, magical and mythological meaning In Kazakh recognition. Apart from water and nature, it's noted about space objects of holiness. It should be noted too, that widespread phenomena such as custom, rituals, asking water from God and worshipping are still utilized. The mysterious power of Mother nature formed through such as rituals and about language units of water recognition of country, nationality and people, it is indicating unbreakable continuity of testimony between ethnography and linguistics.

Keywords: water culture, mythology, nature, hydronym, natural objects

Халықтың менталитеті, яғни дүниені қабылдау мен түсіну тәсілі – ғаламның тілдік бейнесінде немесе дүниенің тілдік бейнесінде көрініс табады. Дүние – әлем, өмір ұғымдарымен тығыз байланысты болғандықтан, адамды өмір сүретін ортасынан бөліп алып қарауға болмайды. Яғни, дүние бейнесі – сол орта мен адам туралы ақпараттың өңделу нәтижесі болып табылады. Сол себепті өзінің дүниедегі ақиқат шындықты тануының нәтижесінде қалыптасатын дүние туралы білім – дүние бейнесі бір жағынан, индивидуальді, екінші жағынан – ол қоғамдық сипатқа ие, яғни әрі психологиялық, әрі әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады.

Дүниенің бейнесі тек заттар мен құбылыстардың санадағы қарапайым «суреті» ғана емес, сонымен қатар тұлғаның дүниенің бейнесіне қатысты көзқарасын, оның шындық дүниеге қатысты бағасын көрсетеді. «Концептілік жүйе» аясында жалпыадамзаттық, ұлттық, тұлғалық танымдар өзара әрекеттеседі, біртұтас әлем бейнесін құрайды. Дүниенің тілдік бейнесінің астарында жекелеген ұлттардың тілі мен ділі тұр.

Концепт ұғымы адамзат баласының дүниетанымының негізін құрап, оның кілтін табу арқылы бүкіл әлем жайлы, болмаса тұтас бір ұлт жайлы түсінік-ақпаратқа қол жеткізеді. Сондай-ақ концепт адам санасында әмбебап қызмет атқаратындықтан, белгілі бір заттың жалпы абстракциялық белгілерінің жиынтығын құрайды.

«Культ» концептісі қандай да болмасын халықтың рухани-мәдени концептілер жүйесінде өзіндік орны бар концептілерінің бірі. Рухани мәдениет адамдардың қоршаған дүниеге көзқарасы, діни танымы, наным-сенімі, мінез-құлқы, қабілеті т.б. ұғымдар арқылы танылады. Мифологиялық сөздікте: «Культ» лексемасы латынның «cultus» – «сыйыну, табыну, жалбарыну, бас ию, құрметтеу» мәнінде жұмсалатын сөзіне қатысты қалыптасқан.

Культ ұғымы көбінесе діни ұғымдарға байланысты. Культ діннің әдет-ғұрыптық жағы. Культ объектілерге байланысты, аспан культі, кун культі, су культі, от культі, ағаш культі және т.с.с. жіктеледі.

Тәңірге, жерге, суға, табыну, тағзым ету көне түркі дәстүріне, салтына, тұрмысына ежелден бекем еніп, олардың өмір тіршілігінің сыйынар арқауы болғанын бабаларымыз тасқа қашап жазып қалдырған.

«Тонькөк» ескерткішіндегі 38- шумақтағы: (Олар бізді) білмейді, Тәңірі, Ұмай, қасиетті жер, су – Жеңіс берген екен, Көп (екен) деп неге қашамыз, Абыз деп неге қорқамыз, – деген жазудан аңғаруға болады.

Зерттеу нысаны ретінде алып отырған «су» культі барлық түркі халқы үшін емдік қасиеті бар, киелі құбылыс. «Су» культі концептісі мынадай ассоциациялық өрісте танылған: жалпыадамзаттық танымда: су → табиғат → жанды құбылыс → мифологемалар түрінде көрініс табады.

Жердегі тіршілік үшін табиғат байлықтарының ішінде судың орны ерекше. Сусыз тіршілік болуы мүмкін емес. Тірі және өлі табиғатта жүретін түрлі процестер мен құбылыстардың адам тіршілігінде жұмсалатын заттардың ішінде судың маңызы зор.

Түркі халықтарының магиялық және анимистік нанымдарының негізінде байырғы түркі заманынан бері қарай қоршаған табиғатқа табынудан туындайтын заңды құбылыс – киелі жер-су иелері. Анимистік, магиялық және шамандық нанымдар бойынша қазақ, қырғыз, өзбек, түрік, татар, қарақалпақ, алтай, хакас, якут және басқа түркі халықтары кез келген тау мен тас, бастау мен бұлақ, өсіп тұрған ағаштың киесі бар деп сенген.

Адам санасындағы «киелі», «қасиетті» деген ұғым-түсініктер сумен де астасып жатыр. Түркі халықтары суға тағзым етіп, бұлақ атаулыны қастерлеген. Олардың наным бойынша судың да тәңірі болады, су иесі – Сүлеймен деп қадір тұтқан. Мифологиялық сөздікте «Су иесі», қырғыздарда «Суу ээси», татарларда «Йорт иясе», хакастарда «Шерсуг», қарақалпақтарда «Су анасы» деп көрсетіледі. Су патшасы – Сүлеймен. Адам суға, су патшасына табынған. Ерте заманнан адамдар төрт нәрсеге:

отқа, суға, жерге, көкке табынған. Олардың әрқайсысының иесі бар деп білген. Судың иесі Сүлеймен деп біліп, түнде су алуға барғанда одан рұқсат сұраған. «Ескі сенім бойынша, су пайғамбары деген ұғымда алысқа барып, түнде суға түспес болар, су иесі Сүлеймен суға тартып кетеді» – дейтін наным-тыйым болған [1, 36].

Сүлеймен (Соломон) патшаның есімі ежелгі иудей мен христиандар арасында, бүкіл ислам әлеміне кеңінен тараған. Оның даналық сөздерін, тәмсілдерін әр ел өздерінше өзгертіп, баяндайды. Бір деректерде Сүлеймен патшаның үш мың тәмсілі, бір жарым мың жыры бар делінсе, келесі бір әңгімеде «Сүлеймен патша күллі аң мен құстың тілін біліпті» деп айтылады:

*Су иесі Сүлеймен,
Судан балық тілеймін.
Судан балық бермесең,
Үйге барып не жеймін? –*

деп келетін жыр жолдары атам қазақтың құлағына ертеден сіңісті.

Ал, орыс халқында: «Огонь царь, вода царица, земля матушка, небо отец, ветер господин, дождь кормилец, солнце князь, луна княгиня» деген түсінік қалыптасқан.

Суға қатысты әр түрлі ырымдық жөн-жоралар мен мифологиялық түсініктер қазақтарда да бар. «Тернарлық космостық сакральды топографияның құрамдас бөлігі – Өлім өзенінің жердегі өмір бастауы – алғашқы Хаоспен және киелі саналатын өзен-сумен байланысы қазақтардың төрт түлікке қатысты түсінігінде де көрініс береді. Айталық, желінсау індеті кезінде өзен, судан әрлі-берлі өткізіп, су ұшық жасап, судың киелі қасиетінен жәрдем іздеген. Индеттің беті жаман болса, о дүниенің басталар сағасы – су аяғы құрдымға қарай айдап жібереді» [2, 190].

Қазақ мифологиясын зерттеуші Қондыбай Серікбол былай дейді: «Осындай шекаралық өзенді «өлім өзені», «ұмыту өзені» деп те атайды. Ертегілер мен жырлардағы мифтік сипатқа ие су нысандары көбінесе жай ғана «өзен», «дария», «көл», «мұхит» деп атала береді, дегенмен олардың арасында нақты немесе аздап нақтылаушы атаулар да бар, «Үлкен дария», «Тастыкөл», «Құласу», «Елек су», «Асау өзен», «Көк дария», «Заңғар су», «Ніл дария», «Томаркөл», «Агун дария», «Көкүлдінің көлі», «Телікөл», «Шежірен көл», «Сынап көл», «Қара өзен» т.б. Осы атаулардың астарында әлдебір қисындар, квазигеографиялық, мифтік-лингвистикалық т.б. ұғымдар бар» [3, 504]. Біздің байқағанымыздай, киелілік көзі аталатын нысаналардың табиғаттан тыс, магиялық мәні, киелілігі болады. Мифологиялық дүниетанымда әлем-географиялық орта, кеңістік, ғарыш, географиялық және ғарыштық нысаналар киелілік жағынан құнды, "тұтастай киелілік" қасиеттеріне ие болды. Тек жер бетіндегі табиғи нысаналар (тау, жота, өзен, көл, бұлақтар т.б.) ғана емес, сол сияқты ғарыштың жоғарғы бөлігі, әлемнің ғарыштық үлгілері, жоғарғы әлемде орналасқан ғарыштық нысаналар да киелі болып саналды.

Қазақтың тұңғыш ғалымы Ш.Уәлиханов былай деп жазған: «Сыртқы әлем – ол табиғат, ішкі әлем – ол адамның мәңгі жасайтын рухы, осы екі ұғымның құбылысы – кесепат сенімдегілер идеясының қайнар көзі. Сыртқы әлем – күн, ай, жұлдыздар мен жер – алғашқы нанымның құдіретті күштері деп саналса, осындай негізгі нанымдарға қоса жанама-көмекші нанымдар да: тау, өзен-су т.б. болды. Сонымен, шамандық жаратылысты құдыретті күш деп таныды» [4, 715].

Киелі жалқы географиялық атауларға тек киелі оронимдер, киелі орындар мен табынатын, зират ететін жерлер, мазарлар, кесенелер, сағаналар және т.б. аттары ғана жатпайды. Топонимдерге киелі гидронимдер де (өзендер, көлдер, су көздері, құдықтар және т.б. географиялық атаулар) жатады. Әлем халықтарының көбінде тауға табынумен қатар, өзен, көлдерге, су көздеріне табыну да болған. Су мен табиғи су нысаналарына табыну қазақ лексикасында киелі гидронимдердің пайда болып, көп мөлшерде қолданылуына ықпал етті. Мысалы, Әулиебастау, Көз әулие, Әулие көл, Әулие сор, Әулие су, Балықшы әулие, Әулие құдық және т.б. көптеген атауларды келтіруге болады. Гидронимдердің бұл лексика-семантикалық тобында тек «әулие» киелі таңбалаушы термині бар гидронимдер ғана емес, басқа да лексикалық негізі бар атаулар кездеседі. Көптеген фольклорлық гидронимдердің семантикасында мифологиялық, киелі уәж бар, имплицитті түрде ол нақты және о дүниенің ара-жігін бөлетін шекараны көрсетеді.

Тасаттық – жауын шақыру ғұрпының ұжымдық түрде орындалатын түрі. Тасаттық сөзі белгілі бір тілектің орындалу мақсатымен құдай жолына көпшілік атынан мал шалу мағынасында жұмсалады. Тасадук – жертва, подаяние, милостыня; тасадук етемін, приносить жертву, дать подаяние, ад. Тасадук олайым – буду твоей жертвой [5, 358]. Тасаттық арабша тәсәддәқа – «қазақтар күні бүгінге дейін су тасыды, тас бұлақ дейді». Көптеген жерлерде молдалар жаңбырды қолдарына тас атып

тұрып тілеген. Бұл – «тасаттық» сөзінің құрылымына, этимологиясына да біршама жақын құбылыс десек те артықтық етпес. Этнографиялық әдебиеттерде ислам дінінің әсерімен шаман дінінен келе жатқан бұл дәстүр көп өзгерістерге түсті. Тасаттыққа ет асып, қуырдақ т.б. тамақты бірігіп дайындаған. Тасаттық беру үшін құрбандыққа шамаларына қарай ірі қара, жылқы шалған. Ертеректе киіктің, таутекенің, ақ жылқының ішінен шығатын қызыл тасты бір ыдысқа салып, үстіне су құйып, бұлт шақырып, жаңбыр жаудыратын. Демек, тасаттық малды құрбандыққа шалатын жер атауы (тегіс тас, жалпақ тас), тасты дуалау арқылы аспаннан жаңбыр шақыру деген де ұғым береді.

Тасаттық беру құрғақшылыққа тәңірден жаңбыр тілегенде жасалады. Бұл күн жайлату деп аталады. Миссионер ғалымдардың мәліметінше, сиқырлап жауын-шашын шақыруды *күн жайлату* деп атайды. Ескі наным бойынша, сиқырмен жауын-шашын шақырып, дауыл тұрғызатын дағды болған. Күн жайлатудың бұрын мынадай шарты болғанға ұқсайды: «Қылаң, ақ боз жылқының яки маралдың ішінен шығатын қызыл тасты бір ыдысқа салып, үстіне су құйып арбау шақыруды оқиды. Егер дем алып оқымаса күн жайламайды-мыс. Қызыл тастың зорлығы асықтай болады екен. Атын жай тас дейді» [5, 124]. Күн жайлату үшін қолданылатын тасты ақ түсті малдың (жылқы, қой, түйе т.б.) ішінен шығады деген нанымның өзіндік сыры бар. Өйткені қазақта тағы бір ырым бойынша, ақ қылаң жылқы жай тартады. Сондықтан жай тасын осындай түсті малдың ішінде болады деп ырым етсе керек. Жай тасын тауып, оны су құйған ыдысқа салғаннан кейін ұзақ сонар арбау өлеңі айтылады. Мысалы:

Ескек желді сұр бұлт, еріктірмей жете гөр.

Мен тасымды торлаймын, Торсыққа салып, қорлайын...

Осы арбауда келтірілген тас – жай тасы. Ш.Уәлиханов түркілердің жауын шақыратын яда немесе жада тасы туралы Абылғазы деректерін келтіре отырып, бұл тасты қазақтар жайтасы деп атайтынын, жайтасы арқылы жауын-шашын шақыра алатын қабілеті бар адамдардың ел ішінде көп екенін жазады. Қырғыздар оны жайташы дейді [4, 715]. Сахаларда ондай сиқырлы сата деп аталады. Жауын шақыру үшін сатаны күн көзіне шығарса немесе шыбыққа байлап, бастан айналдырса, жеткілікті деп саналған. Тува елінде оны ядаташ деген. Сахалар сияқты тувалықтар да яда ташын бастан айналдырып жауын-шашын шақырған.

Отсыз темір жоқ, сусыз өмір жоқ демекші, екі ғана әріптен құралған осынау мөлдір сұйықтықта тіршіліктің көзі жатыр. Бірақ күнделікті тұрмыстың ажырамас бөлігіне айналған су туралы ақиқатты біріміз білсек, біріміз біле бермейміз. Жапондық психолог-ғалым Масару Эмото: «Су адамның психикалық энергиясын бойына сіңіре алады және оны ұзақ уақыт бойында есіне сақтап, тіпті басқаларға жеткізе алады. Судың бойына жинақталған таза энергия небір ауруларға ем болады», – деп жазады. Ғалымдардың айтуынша, расында да судың қасиеті өте мол. Мәселен, су дене температурасын тұрақтандырады, азық, қалдық, оттегіні тасымалдайды, адам зейінін ашады, ұйқыны жөнге келтіреді, көзді нұрландырады, ағзада қан айналымын реттейді, ағзаның қорғаныс қабілетін арттырады.

Су – адамның өмірлік тіршілігінде аса қажетті, онсыз өмір сүруге болмайтын табиғат байлығы. Барлық түркі халқы үшін су – өте қасиетті болып табылады. Сондықтан да «Суға түкіруге болмайды», «Суға дәрет сындыруға болмайды», «Суды лайлауға болмайды» деген тыйым сөздер текке айтылмаса керек [6, 32].

Сонымен, «Су» концепті әрбір халықтың дүниенің тілдік бейнесіндегі базалық концепт бола алады. Су стихиясын танудағы ортақ қасиеттер ең алдымен бұл нысанның табиғатымен байланысты. Су бүкіл дәуірлерді, адамға тән мәдени, әлеуметтік, жеке тұлғалық құрылымдарды қамтиды. Ол дүниенің бастауында тұрған нәрсе, сондықтан су – кез келген мәдениетті тұтынушының санасындағы ең көне архетиптердің бірі. Дегенмен, аталған концептінің ұлттық сипаты да жоқ емес. Қазақ және орыс танымындағы судың айырмашылығы мынада:

1) орыс тілінде су кеңістік ұғымымен көп ассоциацияланса, қазақтың тілдік санасында су сөзінің кеңістік ұғымы бекітілмеген, бұл айырмашылық су кеңістігінің қазақ жеріндегімен салыстырғанда ауқымды сипатымен байланысты болса керек. Кеңістік ұғымы негізінен теңіз, мұхит, көл сөздерімен беріледі;

2) орыс тілдік санасында су көбіне шомылумен байланысты алынса, қазақ тілдік санасында су ұғымы ел, ауыл, қоныс ұғымымен тікелей ассоциацияланады;

3) қазақ үшін су – қасиетті, қадірлі, сондықтан халық арасында суға қатысты тыйымдар көп. Сонымен қатар халық теңіздің тартылуын, бұлақтың тоқтауын, өзеннің қайырлауын жаман ырымға жорыған.

Бұл бір тілді тұтынушылар үшін міндетті көрінетін ерекшеліктер мәдениеті басқа екінші тілдерде мүлде болмауы мүмкін екеніне дәлел.

Дегенмен, су – түрлі мәдениеттер үшін ортақ ядролық концепт. Сол себепті әлем халықтарында сумен байланысты мақал-мәтелдердің көптеп кездесуі заңды. Су стихиясын түсінудегі әмбебаптықтың бастауларын архаикалық дүниені танудан іздеуіміз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы // Қазақ бақсы балгерлері: Құрастырған Ж.Дәуренбеков, Е.Тұрсынов. – Алматы: «Ана тілі», 1993.– 8-36 бб.

2 Хинаятұлы Б. Қазақтардың төрт түлікке қатысты дәстүрлі ырым, жосын-жоралғы, әдет-ғұрыптары // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі мен бүгіні. Мақалалар жинағы. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001.– 173-190 бб.

3 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Төртінші кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 504 б.

4 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас. – Алматы: «Жазушы», 1985. – 54-715 бб.

5 Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері // Қазақ тілінің тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы, 1988.– 7-39 бб.

6 Қазақы ырымдар мен тыйымдар. – Алматы: «Өнер» баспасы, 1998.– 32 б.

FTAХР 16.21.31

Н.С. Әміржанова¹, С.Ж. Үркінбаев²

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

²*А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан*

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ӘЛІПБИ: ТЕХНИКАЛЫҚ, ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ, ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІСІ

Аңдатпа

Әліпбиді ауыстыру және оның тілдің негізгі заңдылықтарына сәйкестендіру, ретке келтіру тілді ары қарай дамытудың және кең аяда қолданудың кепілі болып табылады. Тілдің өміршеңдігі алдымен, тілдің ғылым, ақпараттық технологиялар, мемлекеттік деңгейдегі қарым-қатынас, білім беру және оны игеру, ұлтаралық және халықаралық қарым-қатынас тілі ретінде дендеп орнығуы, кең түрде қолданылуы болып табылады. Тілдің фонетикалық иммунитетін күшейту және оның орнықтылығы үшін, графемалар тілдің фонемдеріне сәйкес келуі тиіс, әліпбиде сәйкес фонемдері жоқ «өлі» графемалар болмауы қажет.

Ұлттық әліпби жасауды бір жағынан, тілдің орфоэпиялық және орфографиялық негіздерін ретке келтіру, фонетикалық және графемалық қатарларды сәйкестендіру, «жұмыс істемейтін» әріптерден тазарту, ал екінші жағынан, қазақ тілін әлем тілдерінің бірі ретінде таныту болып табылады.

Түйін сөздер: әліпби, графема, қазақ тілі, фонетика, фонология, орфография

Амиржанова Н.С.¹, Уркинбаев С.Ж.²

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

²Институт языкознания им. А.Байтурсынова,
г. Алматы, Казахстан

АЛФАВИТ НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ: ТЕХНИЧЕСКИЕ, ЛИНВИСТИЧЕСКИЕ, МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация

Очевидно, что смена алфавита, его упорядочение и приведение в соответствии с базовыми закономерностями языка не являются гарантией дальнейшего развития языка и его широкого применения. Привлекательность и живучесть языка – в его активности, и прежде всего в том, насколько язык является языком наук, информационных технологий, языком общения на государственном уровне, языком передачи и усвоения знаний, языком межнационального и международного общения. Для укрепления фонетического иммунитета языка, для его устойчивости важно, чтобы графемы соответствовали фонемам языка и в алфавите не было «мертвых» графем, не имеющих соответствующих фонем в языке.

Построение адекватного алфавита нами воспринимается, с одной стороны, как упорядочение основ орфоэпии и орфографии языка, приведение в соответствие фонетического и графемного рядов, очистка от «неработающих» букв, с другой стороны, как первый шаг, демонстрирующий желание и способность казахского народа, носителя казахского языка к сохранению и развитию казахского языка как одного из мировых языков.

Ключевые слова: алфавит, графема, казахский язык, фонетика, фонология, орфография

N.S. Amirzhanova¹, S.Zh. Urkinbaev²

¹*Kazakh National pedagogical university named after Abay,
Almaty, Kazakhstan*

²*The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan*

ALPHABETES BASED ON LATIN GRAFICS: TECHNICAL, LONUUSKI, METHODICAL ASPECTS

Abstract

Changing the alphabet, its ordering and bringing it into line with the basic laws of the language is not a guarantee of further development of the language and its wide application. The attractiveness and vitality of the language is in its activity, and especially in the extent to which the language is the language of science, information technology, the language of communication at the state level, the language of transfer and assimilation of knowledge, the language of international communication. To strengthen the phonetic immunity of the language, it is important for its stability that the graphemes correspond to the phonemes of the language and the alphabet does not have «dead» graphemes that do not have the appropriate phonemes in the language.

Construction of an adequate alphabet we perceived, on the one hand, as the ordering of the basics of orthoepy and orthography of the language, alignment and phonetic gravenhage series, purification from «broken» characters, on the other hand, as a first step demonstrating the willingness and ability of the Kazakh people, the carrier of the Kazakh language to the preservation and development of the Kazakh language as one of the world languages.

Keywords: alphabet, grapheme, Kazakh language, phonetics, phonology, orthography

Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылдың 28 ақпанындағы «Жаңа Қазақстан жаңа әлемде» атты Жолдауы, 2012 жылдың 14 желтоқсанындағы «Қазақстан – 2050 стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауы және үстіміздегі жылы жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы Қазақстанның дүниежүзіндегі бәсекелестікке қабілетті елдердің қатарына ену Стратегиясына байланысты туындады. Бұл Стратегия қазақ халқын рухани жаңғыртуға байланысты болды. Рухани жаңғыруда ұлттық сананың рөлі басым екені белгілі. Оның ең негізгісі – рухани бірегейлікті, сондай-ақ ұлттық құндылықтарымыз бен озық дәстүрімізді сақтап қалу және оны жаңғырту. Мемлекет басшысы рухани жаңғыртудағы ұлттық санасезімді дамытудың екі бағытын көрсетті. Оның бірі – ұлттық код. Ұлттық кодтың өзегі – ұлттық тіл, ұлттық жазу. Ұлттық кодтың бұзылуы ел іргесінің ыдырауына да әсер етері сөзсіз. Сондықтан латын негізді әліпбиге көшу барысында ұлттық тілдің өміршеңдігі мен оның жүйесінің толық сақталатынына сенімдіміз. Жазу арқылы қазақ тілінің рухани жаңғыруына мынадай себептер бар: **Біріншіден**, әлімнің озық деп танылатын елдердің қатарына ену үшін латын негізді әліпбиге көшу керек. **Екіншіден**, латын графикасына көшу ұлттық бірегейлікті сақтау мен жаңғырту тетігі. Ұлттық бірегейлікті сақтау деген терең ұғым. Ол – этностық бірегейлік, мәдени бірегейлік, тілдік бірегейлік, діни бірегейлік және т.б. категориялардан тұрады. Бірегейлік белгілі бір объектіге қатысты элементтерден тұрады. Мысалы, ұлт – «объект» тіл, мәдениет, салт-дәстүр, дін т.б. объектіні (ұлтты) құрушы элементтер болып табылады. Бірегейлігін сақтаған объект (субъект) әдетте бекем болады. Кез келген ұлттық қоғамдастықтың ұлттық бірегейлігі тарихи, саяси, мәдени, тілдік, территориялық, діни, өркениеттік және т.б. әртүрлі факторлармен анықталады. Ұлттық бірегейлікті сақтауда аталған факторлардың әрқайсысының атқарар рөлі ерекше. **Үшіншіден**, қазақ әліпбиіндегі басы артық әріптерді сұрыптап, тілдік болмысқа лайықтап, атап айтқанда, қазақи дыбысталаымға (орфоэпияға), қазақи дыбыс жүйесіне (фонологиялық жүйеге) икемдеп қайта құру және әлемдік деңгейге сәйкес етіп, жаңа тұрпаттағы әліпби жүйесін жасау, қазақ жазуының бірегейлендірудің бір жолы. **Төртіншіден**, латын графикасына көшу арқылы кірме сөздерді қазақша игеру көзделіп отыр. «Кірме сөздер қазақ тілінің орфоэпиялық, орфографиялық заңдылығы бойынша қабылдануы және игерілуі керек» – деп кезінде А.Байтұрсынұлы да атап көрсеткен [1]. Кірме сөздерді қабылдаудың, игерудің белгілі бір механизмдері кирилл графикасын қабылдаған кезде (1940 жыл) игеру, сындыру механизмдері жойылып, орыс тілінің айтылымы және жазылымына сәйкестендірілгенін тарихтан білеміз. Қазақ тілін тұтынушылардың санасында кирилл жазуына негізделген қазіргі қазақ әліпбиінде орыс тілінен енген кірме сөздерді еш өзгеріссіз қабылдау және өзіндік айтылым нормасына бейімдемеу сияқты теріс стереотиптердің қалыптасуына себеп болды. Бұл қазақ орфографиясы мен орфоэпиясын «қосамжарлық» дағдарысына, сондай-ақ қазақ сөйленісіндегі үндесім қағидасының бұзылуына, яғни тек сөзде не сөз тіркесінде ғана емес, бүтін сөйлем құрамында ғасырлар бойы тілдік сөйленістің эстетикалық дыбысталу категориясын қалыптастырған дыбыстық үндесім, сингармонизм заңдылығының бұзылуына әкеп соқтырды. Сондықтан өзге тілден енген кірме сөздердің ұлттық мәнеріне бейімделудің тілдік тетігі латын графикасына көшсек жасалатынын белгілі [2]. **Бесіншіден**, латын графикасына көшу қазақ және орыс тілдерінің фонетикалық жүйелерін графикалық жағынан айқын ажыратуға мүмкіндік береді. Қазақ және орыс тілдерінің фонетикалық жүйелерін графикалық жағынан ажырату қазақ тілі үшін де, орыс тілі үшін де тиімді екендігі анық. Екі түрлі, бір-біріне мүлде ұқсамайтын фонетикалық жүйелердің бір әліпбидің құзырында тікелей және мызғымас көрші болуы фонемдердің бір-бірімен араласып, кірігіп кетуіне, нәтижесінде екі тілдің де бұзылуына әкеп соғады. Кирилл әліпбиіндегі жазылуы бірдей әріптердің басым көпшілігі орыс және қазақ тілдерінде әртүрлі оқылады.

ТЕХНИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ. Латын графикасының негізіндегі қазақ әліпбиіне тиімді деген бірқатар дәлелдемелерді қарастыралық.

Біріншіден, латын графикасына көшу қазақ және орыс тілдерінің фонетикалық жүйелерін графикалық жағынан айқын ажыратуға мүмкіндік береді.

Қазақ және орыс тілдерінің фонетикалық жүйелерін графикалық жағынан ажырату қазақ тілі үшін де, орыс тілі үшін де тиімді екендігі анық. Екі түрлі, бір-біріне мүлде ұқсамайтын фонетикалық жүйелердің бір әліпбидің құзырында болуы фонемдердің бір-бірімен араласып, кірігіп кетуіне, нәтижесінде екі тілдің де бұзылуына әкеп соғады. Кирилл әліпбиіндегі жазылуы бірдей әріптердің басым көпшілігі орыс және қазақ тілдерінде әртүрлі оқылады. Әліпбилерді «түрлі графемалар – түрлі фонемдер» қағидаты бойынша ажырату арқылы тілді оқыту да ыңғайлы. Латын әліпбиіне көшу орыс тілі мен орыс әліпбиі бірінші тіл болып табылатын қазақтарға да, сонымен қатар қазақ тілін үйренуге ниет білдіруші орыстарға да қазақ тілін оқыту аса тиімді – жаңа фонемдерді игеру оңай болады.

Екіншіден, қазіргі кезде сақталып, ары қарай дами түсу үшін (таяу болашақта тіптен де), қазақ тілі ақпарат жинау, өңдеу және беру тілі ретінде компьютерлік технологияларға енуі тиіс.

Қазақ тілінің әліпбиі ақпараттық технологиялар тілінің әліпбиіне, яғни қазіргі латын әліпбиіне жақындаған сайын, аралық алмасымдар (бағдарламалық транслитерациялар – бір әліпбиден екінші әліпбиге көшулер) тиімдірек бола түседі, өйткені бұл сақтау жадын үнемдейді және өңдеу мерзімін қысқартады, сондай-ақ экономикалық жағынан да тиімді деген сөз. Аралық модульдерді кішірейтудің нәтижесінде жүйенің сенімділігі артады. Техникалық жүйелерде уақыт, жад, сенімділік – бұлар аса күрделі және маңызды көрсеткіштердің бірі екендігі белгілі. Қазақ тілі үшін латын әліпбиінің негізінде таза лингвистикалық мәтіндерді өңдейтін бағдарламаларды пайдалану жеңіл болады. Сонымен қатар тілдік блоктарды өңдейтін бағдарламалар мен деректердің өзара үйлесімділігі мен бейімделуінде, сұрыптауда, экранда ақпаратты көрсетуде, мәтіндер алмасуда да қиындықтар болмайды. Жаңа бағдарламалық пакеттер мен операциялық жүйелерді қазақша оқшаулап алуға ыңғайлы.

Үшіншіден, графемалар санын қысқарту қазақ тілі үшін пернетақтаның анағұрлым ыңғайлы жайғасымын әзірлеуге мүмкіндік береді.

Төртіншіден, компьютерлік желілерде қазақ тілінде қарым-қатынас жасау жеңіл болады. Латын әліпбиіндегі мәтіндер кириллицаға қарағанда, дұрыс әрі дәл оқылады. Шын мәнінде, бұл мәселе кириллицадағы мәтін үшін шешімі табылатын нәрсе, алайда кириллицадағы әріптердің дұрыс көрсетілуін қолдауда қосымша күшті талап етеді.

Латын әліпбиіне көшкен соң қазақ мәтіндері жеңіл және түсінікті оқылатын болады. Тіпті тиісті драйверлер мен қаріптер болмай, әріптер дұрыс көрсетілмесе де, мәтін түсінікті болады, ал бұл өзара хат-хабарлар жазысуда не жазылғандығын түсіну үшін басты болып табылады.

Бесіншіден, қазіргі кезде қазақы латын әліпбиін компьютерлік технологияларда пайдалануды реттейтін маңызды құжаттық және бағдарламалық база әзірленуде.

Сондай-ақ, латын әліпбиінің негізіндегі қазақ тіліне арналған драйверлер мен қаріптік қамсыздандыру пакетінің тәжірибелік-пайдаланымдық нұсқасы әзірленді.

Алтыншыдан, барлық дамыған ақпараттық технологиялардың тілдері латын әліпбиінде жүреді. Қазақ тілінің грамматикалық жүйелілігі, семантикалық сыйымдылығы мен морфологиялық жағынан айырықша болуына байланысты, ол шағын тілдік ақпаратты сақтау және тиімді өңдеу үшін ыңғайлы әрі өте перспективалы тіл болып табылады. Сондықтан қазақ тілінің латынша негізге өтуі оның компьютерлік ортаға табиғи түрде енуін қамтамасыз етеді, тарнсляторлар жасап, оларды қолдану үшін қазақ тілінің негізінде дайын бағдарламалық модульдерді қолдануды жеңілдетеді.

Жетіншіден, латын әліпбиіне көшкенменен, қазақтар үшін кириллица тысқары қалмайды, өйткені Ресейде әртүрлі ғылым салаларындағы барлық іргелі еңбектер орыс тілінде жазылған. Қазақ ұлты латын әліпбиіне көссе де, орыс тілінен біржола қол үзіп кетпейді, әйтпесе математика, физика, философия және басқа да ғылымдар бойынша орыс тілінде жазылған іргелі білімдерді пайдалану мүмкіндігі шектеледі, сөйтіп ұлт барынан да, болашағынан да айырылады. Бұл орыс тілін сақтаудың және үйренудің объективті және мығым кепілдіктерінің бірі.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ. Қазіргі кезде «Жаңа латын негізді қазақ әліпбиінің құрамы мен жүйесі қандай болмақ?» «Оқу мен жазуға оңтайлы бола ма?», «Дауысты және дауыссыз әріптердің латынша нұсқасы қандай болады?» деген тәрізді сұраулар мерзімді басылым беттерінде, БАҚ-та үздіксіз талқыланып келеді.

Белгілі әліпби реформаторы, ұлт жанашыры А.Байтұрсынұлының дұрыс әрі сауатты әліпби жасау туралы мынадай пікірін еске түсіргіміз келеді: «Жақсы әліпби тілге шақ болуы керек. Жақсы әліпби жазуға жеңіл болуға тиіс, әліпбидің әріп суреттері қиын болса, мүшелері көп болса, жазуды ұзақтатып, уақытты көп алады. Әліпбидің жақсысы баспа ісіне қолайлы болуы тиіс. Әрпі тізілгенде оңай тізілетін, басқанда орынды аз алатын әліпби баспасөзді арзандатады. Жақсы әліпби үйренуге де қолайлы болуы тиіс. Әріп сара жазуға оңай, баспасы мен жазбасының суреті жақын әліпби үйренуге жеңіл болады. Жақсы әліпбиге лайық бұл төрт сипатқа келмейтін әліпбидің бәрі де кемшілікті әліпби болмақ» [1]. А.Байтұрсынұлының осы критерийіне сәйкес дұрыс әрі сапалы әліпбиді анықтау үшін ең алдымен әліпби жасаудың лингвистикалық технологиясын, айталық, тілдің үндесім заңдылығын, грамматикалық, фонетикалық, фонологиялық, лексикалық, орфографиялық, орфоэпиялық сияқты тілдік нормаларын білу шарт. Сонымен қатар жазудың грамматологиялық заңдылығы және әліпби құруда ұстанылатын негізгі әрі басты принцип ретінде танылып жүрген «1 дыбыс – 1 әріп» ұстанымы басшылыққа алынуы тиіс деп білеміз. Себебі бұл айтылғандарды білмей әліпби жасайтын болсақ, тілдің имундық жүйесіне, заңдылығына, тілдің саламатты болуына қауіп төнеді. Біздіңше, о бастағы

латын негізді әліпби жүйесіне көшудегі басты мақсат – әліпбидегі «жұмыс істемейтін» және ұлттық санада белгілі бір сәулесі жоқ әріптерді тазарту, ал төл графемаларды әліпби құрамында сақтап, ықшам әрі тиімді әліпби нұсқасын белгілеу.

11 қыркүйекте Парламентте латын графикасына негізделген әліпби жүйесінің 1-нұсқасы ұсынылды. Бұл жоба туралы Елбасы Н.Назарбаев «Тіл мамандары ортақ келісімге келгенде ғана жаңа әліпби жайында жария етемін. ... Ноқаты, үтірі бар, тек қазақ дыбыстарына тән 8 әріп бар. Міне, соларды нақтылау қажет. Барлық мәселе осында» деп көрсетті [3]. Елбасы айтқандай, тілімізді ұлттық тіл ретінде көтеріп тұрған және басқа тілден ерекшелейтін қазіргі әліпбиде қазақ тіліне тән әріптеріміз бар. Олар: **ә, ө, ү, ұ, ы, і, қ, ғ, н**. Бұл әріптердің әрқайсысының жеке мағынасы, функциясы бар екендігі белгілі. Әрқайсысының жеке-жеке мәні бар екі әріпті бір графемаға телуге болмайды. Сондықтан әріптердің болашақ латыннегізді әліпбиде қалай таңбаланатыны алаңдатарлық жайт. Себебі кешегі парламент отырысындағы халық талқысына ұсынылған әліпби жобасында бұл әріптердің кейбірі диграфпен (**ae, oe, ue, gh, ng**) таңбаланып берілді. Түркі тілдері жалғамалы тілдер тобына жататындықтан, әріптерді диграфпен беру тиімсіз әрі қабылдауға қиындық келтіретінін қазақ жазуын онтогенездік дамуын зерттеуші ғалым Құралай Күдеринаның пікірінен білуге болады. Жалпы мағына ажырататын фонеманың әліпбиде жеке таңбасы болғаны жөн. Ал екі мағынасы бар фонеманы тіркестіріп, бір әріп жасауға болмайды. Әсіресе бұл айтылғандар дауысты дыбыстарға қатысты. Қазақ тілі вокалды тілдер қатарына жатады. Вокалды тілдерде сөздің мағыналық жүгін дауысты дыбыстар көтереді және дауыссыз дыбыстардың әуезі дауысты дыбыстарға байланысты болады. Мысалы, *дала, дөңес* сөздерін алатын болсақ, *дала* сөзінде дауысты жуан болғандықтан, дауыссыз дыбыстың әуезі жуан естіледі. Сол сияқты *дөңес* сөзінде дауысты *ө* және *е* фонемалары жіңішке болғандықтан, дауыссыз дыбыстардың да әуезі жіңішке айтылып тұр.

Қазіргі кезде қазақ тілді тіл тұтынушысының санасында кирилл әліпбиі әбден орныққан. Ал латын әріптерінің графикалық бейнесі орнығу үстінде. Осы жерде зерттеуші Құралай Күдеринаның пікірін келтірсек «Кез келген сөзді естіген сауатты адамның санасында сөздің фонетикалық айтылуымен қатар, графикалық бейнесі де елес береді. Бұл – әдеби стиль түрін меңгермеген кез келген сауатты адам санасында болатын код түрі. Бүгінгі жаппай саясаттану, жазба тіл нормасы мен тәсілдерін меңгерген заманда жазу арқылы ойлау басым» [4]. Олай болса, әріптердің графикалық бейнесін дұрыс қалыптастыруымыз керек деп білеміз. Себебі /ә/ әрпін /ae/, /ө/ әрпін /oe/, /ү/ әрпін /ue/, /ш/ әрпін /sh/, /ң/ әрпін /ng/, /ж/ әрпін /zh/ деп алсақ, бірмәнді әріптер (/ә/, /ү/, /ө/, /ш/, /ң/, /ж/) өзінің мәнінен айырылып, болашақта /ә/ әрпіміз /ae/ болып, /ө/ әрпіміз /oe/ болып айтылып кетуі де мүмкін.

Ае диграфы қазақтың төл сөздерінде ә әрпінің мәнін берсе, ал орыс тілі арқылы енген кірме сөздердегі ә әрпімен келетін сөздер е әрпімен беріледі. Сонда ә әрпі мен аә (латыншада ae) әріп тіркестерінің бейнесі және ө әрпі мен оә (латыншада oe) әріп тіркестерінің тұрпаты ұқсас екенін көреміз.

Мұндай мысалдар өте көп. Сондай-ақ *sh* диграфымен таңбаланатын *ш* әрпі мен сөз ішінде келетін *sh* (*ashana*) әріп тіркесінің тұрпаты оқу барысында қиындық туғызады: *асхана – ashana = balshyq – балшық*. Сонда *асхана* сөзі *ашана* немесе *балшық* сөзі *балсық* болып оқылып кетпесіне кім кепіл?

«Қазақ тілінде сөз ортасы позициясында қатар келетін дауысты дыбыстар бар. Мысалы, *бәйгеалаң, археолог, ареал, геодезия, география* сияқты сөздер. Олардың саны көп. Осы жағынан алғанда /ae/ және /oe/ диграфтарымен метатезалық проблема туындауы мүмкін» дейді профессор Н.Уәлиұлы [5]. Сонымен қатар қазақ тілінде сөз ішінде қатар келетін дауыссыз дыбыстарымыз диграфпен тіркесіп, оның тұрпаты арқылы тілдің орфоэпиясына әсері ету қаупі бар. Мысалы, *batysshyl* (*батысшыл*), *qosshy* (*қосшы*), *basshy* (*басшы*), *assha* (*асша*), *asshajan* (*асшаян*), *koeshbasshy* (*көшбасшы*). Берілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, қазіргі орфоэпиялық норма бойынша *басшы* сөзі [башшы] деп айтылатын болса, ендігі /бассшы/ немесе /басхы/ болып айтылып, ал *denggei, dinggek* сөздерінде де екпін /g/ әрпіне түсіп сөздің әуезі бұзылуы мүмкін. Сол сияқты *tuengi* деген сөзді айтуда да сингармонизм заңдылығы бұзылады. *Түңгі* деген сөз [түңгү] түрінде емес, *түңі* түрінде оқылып және айтылуы мүмкін. Сонымен сөз ішінде қатар келген диграфтар да баланың оқылымына, сөзтанымына, оның коммуникациясына әсер етеді. Сондықтан мүмкіндігінше әліпбиде дара тұлғадағы әріптер болғаны дұрыс. Сарыстырыңыз: *batyngqyra – batynqyra, batyngqu – batynqu*. Сондай-ақ 1 сыныпқа арналған «Сауат ашу» оқулығында берілген мәтін үзіндісін салыстырып көрсетуге болады:

Кирилл әліпбиімен берілген мәтінде 60 сөз, босаралықсыз (пробел) 348 таңба. Ал латын әліпбиімен берілген мәтінде 60 сөз, босаралықсыз (пробел) 388 таңба. Енді екі мәтінде таңба санын салыстырыңыз. Қазіргі таңда ұсынылып отырған латын әліпбиінің жобасы бойынша мәтін ұзақтығын, таңбаның көптігін байқауға болады.

Ұсынылған жаңа әліпби бойынша бірнеше орфографиялық қарама-қайшылықтар шығуы мүмкін. Мысалы, кирил графикасына негізделген әліпби бойынша жазылатын және семантикалық қарсылыққа ұшырамайтын сөздер бұл әліпби бойынша семантикалық қарсылыққа ұшырап, сөздің графикалық тұрпаты арқылы мағынаға да әсерін береді. Сонымен қатар қысқарған сөздердің жазылуы, оның қысқа формасы біршама ұзарып, көзшалымға тұрпайы көрінеді. Мысалы, БжҒМ деген қысқартылым VzhGhM түрінде жазылады. Жалпы қазіргі кезде емленің 100-ден аса ережесі бар. Егер диграфтық жоба негізге алынатын болса, бұл ережелер саны екі есеге көбейеді. Бұл көрсетілген проблемалар арқылы ұсынылып отырған әліпбиді әлі де жетілдіру керектігін көрсетеді.

Осындай кемшіліктер мен қоғамдық талқылаулар барысында келіп түскен ұсыныстар ескеріле отырып, 9 қазанда қазақ тілінің латын қарпіне негізделген 2-нұсқасы Елбасыға ұсынылды.

Қазақстан Президенті мемлекеттік тілді реформалау рухани жаңғыру бағдарламасы аясындағы маңызды мәселелердің бірі екенін айта отырып, «Әлемде ешбір ел өзінің жаңа әліпбиін бүкіл халық болып осылайша талқылаған емес. Біз үшін әрбір адамның пікірін білу маңызды. Латын қарпіне көшуге байланысты Президент Әкімшілігіне 300-ден астам өтініш келіп түсті. Жастардың бұл үдерісті қолдағаны қуантады», – деп көрсетті.

Ұсынылған әліпби монобағыттық принципте жасалған. Мұнда негізгі төл дыбыстарды белгілейтін белгі – апостроф. Апостроф белгісі 8 әріпке қойылған. Әліпбиде апостроф белгісі көп болатын болса, жазуды қиындатып, оқуға да кедергі келтіреді. Сондай-ақ апостроф белгісінің көп болуы сөздің бүтіндігін бұзатыны белгілі. Мысалы, қазақ тіліндегі 2 ғана әріптен тұратын әл сөзі екіге бөлініп *a'l* түрінде жазылады. Сонымен қатар апостроф белгісі пунктуациядағы тырнақша белгісімен жымдасып кететін тұста графикалық тұрғыдан көзшалымға кедергі келтіреді: «*Abai'*», «*Kaspi'i'*». Жаңа әліпбидегі и, й дыбыстарына бір ғана таңба берілуі орфографияны қиындатады. Мысалы, *bai'i'dy* (*байиды*), *boly'ymen* (*болуымен*). Жалпы апостроф әліпбидің емес, орфографияның белгісі болып табылады. Апостроф ағылшын және латын графикасын қолданатын өзге де батыс тілдеріне тән таңба. Ол тілдердегі қолданылу жиілігі өте аз болғандықтан мәтін ішінде оғаш көрінбейді. Оған ағылшын, француз, т.б. батыс тілдеріндегі мәтіндерге қарап көз жеткізуге болады. Апостроф жеке таңба болғандықтан жазудағы үнемдеу принципіне қайшы келіп, сөздердің жазылуы біршама қиындайды.

ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІСІ. Қазіргі қоғам талабы – мемлекеттік тілге қажеттіліктің артуы, яғни тілдің қоғамдық қызмет аясының кеңеюі тілді оқыту мен үйретудің әдістемелерін жақсарту мен жаңғырту, тілдерді оқытудың жаңа технологияларының озық тәжірибелерін қорыту болып табылады. Сондықтан мемлекеттік тілді қолдану аясының ұлғаюы жаңа типтегі бағдарламалар мен оқулықтарды жасауды, білікті мамандарды көбейтуді, техникалық құралдармен жабдықтауды айрықша талап етеді. Осыған байланысты жаңа әліпби бойынша әртүрлі сатылы әдістемелік құралдар, жаңа типтік бағдарламалар, нұсқаулықтар дайындалу қажет.

Қазақ тілі қазір ана тілі, шет тілі және екінші тіл ретінде оқытылады. Әрине, бұлардың әрқайсысының өз әдістемесі қалыптасу үстінде. Ал латын графикасына негізделген әліпбиді меңгерту тетіктері мен жолдары – қазіргі кезде зерттеуді қажет ететін аса маңызды мәселе. Себебі сауаттылықтың көтерілуі немесе оның төмен түсуі біріншіден, грамматологиялық заңдылықтарды меңгертумен және оған сәйкес педагогика-психологиялық қағидаттардың болуымен өлшенсе, екіншіден, тілдік материалдарды өзіндік ерекшеліктерге сәйкес іріктеп, бағдарлама жасау және тілдік материалдың ғылыми-педагогикалық дәлдігімен байланысты қарастырылады. Сондықтан латын графикасына негізделген жаңа ұлттық әліпбиді меңгертудің әдістемелік негіздерін анықтау және оның тиімді жолдарын ұсыну қазіргі кезде аса өзекті мәселелердің бірі.

Елбасы өзінің сөзінде «Мамандар жарты жылдың ішінде мәселені зерттеп, нақты ұсыныстармен шығуы тиіс. Әлбетте, біз бұл жерде асығыстыққа бой алдырмай, оның артықшылықтары мен кемшіліктерін зерделеп алуымыз керек» деген-ді. Сонымен қатар Елбасы Қазақстанның әлемдік кеңістіктен алдыңғы қатардан орын алуы, дүниежүзілік өркениетті елдермен қарым-қатынаста болуы, техника, жаңа технология саласында ілгерілеушілікке (прогреске) ие болуы адамзат ақыл-ойының жемістеріне қол жеткізуі білімді де білікті маман дайындаумен байланысты деп көрсетеді. Сондықтан бұл мәселелерді ойдағыдай шешу үшін жаһандану заманына сай өзіндік ойы мен білімі жетік жеке тұлғаны қалыптастыру керек.

26-қазанда Елбасы латын графикасына негізделген әліпби жобасын бекітті. Бекітілген бұл әліпбиді тез әрі оңтайлы түрде игертудің әдістемелік платформасын әзірлеу, негізгі тетіктерін құру және таңдалған жаңа жазу жүйесін қоғамның, әсіресе, жас ұрпақтың сапалы меңгеруін қамтамасыз ететін педагогика, психология, әдістеме ғылымдарының бірлігін қамтамасыз етуден тұрады. Бұл жерде жаңа әліпбиді үйрететін әдістемесі саласының мамандарына үлкен жауапкершілік жүктеледі.

Қазақ тілін тұтынушылардың санасында кирилл жазуына негізделген қазіргі қазақ әліпбиінде орыс тілінен енген кірме сөздерді еш өзгеріссіз қабылдау және өзіндік айтылым нормасына бейімдемеу сияқты теріс стереотиптердің қалыптасуына себеп болды [6]. Бұл қазақ орфографиясы мен орфоэпиясын «қосамжарлық» дағдарысына, сондай-ақ қазақ сөйленісіндегі үндесім қағидасының бұзылуына әкеп соқтырғаны белгілі. Сондықтан өзге тілден енген кірме сөздердің ұлттық мәнеріне бейімдеудің тілдік тетігі латын графикасына көшсек жасалатынын ескеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 348 б.
- 2 Қалиев Б. Латын графикасына көшу – рухани жаңғырудың алғашқы баспалдағы // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы//Вестник «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы, 2017. – №4. – 80-83 б.
- 3 Жаңа қазақ әліпбиі қандай болады. <https://baq.kz>. 24.03.2018.
- 4 Күдерінова К. Қазақ жазуының онтогенездік дамуы. – Алматы, 2006. – 330 б.
- 5 Уәлиев Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1993. – 162 б.
- 6 Жүнісбеков Ә. Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек. – Орал, 2007. – 32 б.

FTAХР 16.21.43

Қ.Ш. Балабекова¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫН ЖҮЙЕЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Құрмалас сөйлемдер – біртұтас тілдік жүйе. Синтаксистің бұл саласы жайында оқулықтар, монографиялар жазылып, диссертациялар қорғалғанымен, құрмаластық категориясының мәселелері толық және жан-жақты шешілді деп айта алмаймыз. Себебі, функционалдық бағыт алдыңғы орынға шыққан қазіргі кезеңде негізгі теориялық мәселелерге жаңаша тұрғыдан қайта қарау қажеттілігі көрініп отыр. Ғылымдағы қалыптасқан көзқарастарды жаңаша пікірлермен салыстыра, сабақтастыра отырып, құрмалас сөйлемнің құрылымдық, функционалдық, коммуникативтік ерекшеліктерін жаңаша бағамдаған ғылыми көзқарастардың ерекшеліктерін саралай көрсету мақаланың өзектілігін айқындамақ.

Мақалада құрмалас сөйлем категориясының қазақ тіл білімінде зерттелуінің басты бағыттарын (құрылымдық, функционалдық) айқындай отырып, құрмалас сөйлем синтаксисінің қалыптасуы мен дамуының теориялық және тәжірибелік мәселелерінің қазіргі жайына талдаулар жүргізу, негізгі мәселелер бойынша тұжырымдар жасау және коммуникативтік бағыттағы жаңашылдықтарды айқындау. Мақалада құрмалас сөйлем категориясының қазақ тіл білімінде зерттелуінің негізгі кезеңдері айқындалып, бұрын-соңды жарияланған ғылыми еңбектердегі негізгі тұжырымдарға ғылыми идеялардың дамуы тұрғысынан талдаулар жасалады. Құрылымдық тіл білімі мен коммуникативтік, функционалдық тіл білімі талаптары арасындағы сәйкестікті сақтай отырып, құрмалас сөйлемнің теориясы мен тәжірибесіне қатысты жаңаша көзқарастар айқындалады.

Түйін сөздер: коммуникативтік, функционалдық, құрмалас сөйлем, синтаксис, құрылымдық категория, компонент, форма, тәсіл

Балабекова К.Ш.¹

¹Казакский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казакстан

ПРОБЛЕМЫ СИСТЕМАТИЗАЦИИ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ СИНТАКСИСА СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация

В статье рассматривается проблема классификации сложных предложений в казахском языкознании.

Исследуемые в советскую эпоху, в основном, в аспекте структурного языкознания теоретические вопросы синтаксиса сложного предложения казахского языка начиная с последнего десятилетия прошлого века рассматривались на более перспективном коммуникативно-функциональном направлении, открывающее новые возможности в углубленном изучении основных теоретических вопросов синтаксиса сложного предложения. Актуальность темы статьи заключается в определении достигнутых новых теоретических результатов синтаксиса сложного предложения казахского языка в этом новом направлении современного языкознания.

Основной целью статьи является определение основных этапов и научных направлений в развитии теории синтаксиса сложного предложения в казахском языкознании и выявление теоретических и практических новшеств в изучении вопросов, касающихся сложного предложения в коммуникативно-функциональном аспекте, доказать их научную значимость в дальнейшем изучении данной категории.

Ключевые слова: коммуникативно-функциональный аспект, сложное предложение, синтаксис, современное языкознание

K.Sh. Balabekova¹

¹Kazakh State Woman pedagogical university,
Almaty city, Kazakhstan

STUDY OF THE SYNTAX OF A COMPLEX SENTENCE IN KAZAKH LINGUISTICS

Abstract

In the last article of the article, the linguistic nature of the compound language in the Kazakh language is largely reflected in the development of communicative-functional orientation of the structural linguistics, in the context of new scientific paradigms by the beginning of the new century.

The phrase in the Kazakh language has been discussed since the 1990^s, so far it is being considered, news of the functional orientation, new approaches.

The main peculiarity of these works is that the Kazakh people depend on the free thinking of the Kazakh people for their sovereignty, the ability to express their views, and the ability to see the scientific ideas in full. Now, based on the diversity of these research trends, it separately summarizes and divides the main two areas. A number of peculiarities of functional, communicative study of the conditional sentence category differs from the definition of new forms of communication of constitutive components.

Keywords: communicative, functional, coherent clause, syntax, structural category, component, form, approach

Қазақ тілі құрмалас сөйлемдерінің зерттелу тарихы бізге дейін де кейбір еңбектерде арнайы сөз етілген. Мұны кеңестік кезеңде Қ.Есенов, Т.Қордабаев сынды ғалымдар қарастырып, құрмалас сөйлем зерттелуінің кезеңдеріне талдау жасаған [1, 2]. Аталмыш еңбектерде мәселенің ғылыми-теориялық жағына тереңдеп бармай, жалпы шолу түрінде айтылады.

Біз, ең алдымен, сол ғалымдардың еңбектеріне шолу жасай отырып, мәселеге бүгінгі күннің деңгейінен, синтаксис ғылымының қазақ тіл білімінде және орыс, батыс тіл білімінде қазіргі қарастырылуы тұрғысынан ой қорыттық.

Қ.Есенов өзінің 1969 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер» атты еңбегінде құрмалас сөйлемнің біраз мәселелерін қамтып, зерттелу тарихына тоқталған. Ғалым кеңес өкіметі тұсындағы құрмалас сөйлемнің зерттелу барысын сөз ете отырып, оны үш кезеңге бөліп қарастырды:

- 1) 1930-1940 жылдардың арасы;
- 2) 1940-1950 жылдардың арасы;
- 3) 1950 жылдардан осы кезеңге дейінгі дәуір (автордың «осы кезеңі» шамамен, 60-жылдардың орта шені) [1, 9].

Алайда, Т.Қордабаев Қ.Есеновтің бұлайша бөлуін тарихи дәлсіздік деп қарайды. Ғалымның өз сөзімен дәлелдесек: «Автор (Қ.Есенов) қазақ тілі синтаксисінің кеңес дәуірінде зерттелу тарихын Қ.Жұбановтың 1936 жылы жарық көрген бағдарламасынан бастауды жөн көріпті. Ақиқатына келсек, синтаксиске қатысты терминдер де, сөйлем мүшелерінің, сөйлемдердің күні бүгінге дейін қолданылып жүрген классификациялық жіктелуінің негізгі түрлері де 20-жылдардағы оқулықтардан басталады. С.Жиенбаев, Н.Сауранбаев тәрізді ғалымдардың 50-жылдарға дейін қолданған сабақтас сөйлем компоненттерін сөйлем мүшелерінің атымен атаулары да осы 20-жылдардағы оқулықтардан басталған, – деп сын айтады [2, 60].

Біздіңше, Қ.Есеновтің бұлайша кезеңдерге бөліп қарастыруына түрлі жағдайлар әсер еткен. Біріншіден, ең басты себебі – ол кезде әлі қазақ тіл ғылымының негізін салушы, Т.Қордабаев айтып отырғандай, негізгі тіл терминдерін жасап кеткен, «ұлт көсемі» аталған А.Байтұрсынұлының аты саяси жаладан ақталмаған болатын. Қордабаевтың өзі де оны ашып айтпай, тек меңзеп қана отыр. Екіншіден, қазақ тілінің бағдарламасы мен оқулықтары алғаш рет 1930 жылдардың басынан жарық көрген. Осы жағдайларды ескере келіп, автор өз еңбегінде құрмалас сөйлем синтаксисінің зерттелу барысын осылайша бөлуді жөн көрген секілді.

Дегенмен, сол алғашқы кезеңнің өзінде қазақ тіл білімі ғылымының теориялық негіздері сапалы ғылыми ізденістер негізінде қалыптаса бастағанын қазіргі зерттеулер көрсетіп отыр. Сондықтан қазақ тілі синтаксисінің де теориялық берік негіздері сол алғашқы дәуірдегі қазақ тіл білімі классиктерінің еңбектерінде жатыр деп білеміз.

Ғалым Т.Қордабаев құрмалас сөйлем туралы қазақ тілінде айтыла бастаған алғашқы пікірлерді А.Байтұрсынов жазған «Тіл құрал» атты оқулықтан және оқу бағдарламаларынан кездестіруге болатындығын айтады. Ол: «Қазірде қолданылып жүрген басқа да көптеген лингвистикалық терминдер сияқты «құрмалас» сөзі сол оқулықтардан (20-жылдардағы) басталып еді. Терминнің мағынасы өзі атау болған категорияның мазмұнына сай келеді. Өйткені құрмалас деген атаумен аталатын сөйлем – екі немесе одан да көп жай сөйлемдерден құралатын күрделі категория. Кейбір ғалымдар (Қ.Жұбанов) құрмалас сөйлем деген атауды «күрделі сөйлем» дегенмен ауыстыруды да ұсынды, бірақ бұл термин сіңісе алмады» – дейді [3, 14]. Ғалым қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесіне қатысты зерттеулердің отызыншы жылдардың аяқ кезінен бастап молырақ көріне бастағанын айтады. Бұл арада құрмалас сөйлемнің беделді зерттеушілеріне А.Байтұрсынов, Н.Сауранбаев, С.Жиенбаев, С.Аманжоловтарды жатқызады.

Осы ізбен құрмалас сөйлем теориясын кейінгі кезеңде зерттеп жүрген Т.Ермекова Қ.Есенов атап өткен үш кезеңге төртінші кезеңді қосты. Себебі, төртінші кезең алдыңғы озық идеялы аға буын өкілдерінің ізін жалғастырушы жас ғалымдар легін қалыптастырды деп көрсетті. Ғалым олардың қатарында Р.Әмір, М.Серғалиев, Т.Сайрамбаев, Б.Шалабай, Ж.Жақыпов, Б.Сағындықұлы т.б. ғалымдарды жатқызады [4, 17].

Біз де зерттеу жұмысымызда, жоғарыда айтып өткеніміздей, негізгі үш кезеңді ұсындық. Алғашқы кезеңді «қазақ тіл білімінің классиктер дәуірі» деп атадық. Бұл кезеңде құрмалас сөйлемнің зерттелуі, негізінен, оқулықтар мен бағдарламалардың төңірегінде практикалық тұрғыдан қалыптасты деп айтылып жүргенімен, шын мәнінде, қазақ тіл біліміндегі құрмалас сөйлем теориясы мен тәжірибесінің алуан бағытта қарастырылып, негізі қаланған кезең – осы. Кейінгі зерттеулердің бәрі дерлік күні бүгінге дейін осы алғашқы бастауларға соқпай өте алмайды. Бұл еңбектердегі ғылыми-теориялық тұжырымдар уақыт талабына орай қайта қаралып жатса да, олардың берік негізі, зерттеу жүйесінің ғылыми және практикалық тұрғыдан тереңдігі, тілдік деректерді жан-жақты қарастыруы, пікірлер әралуандығы олардың ғылыми әлеуетінің мықтылығын көрсетіп келеді.

Кейінгі жылдары (1950-1980) құрмалас сөйлем теориясына қатысты мәселелер де ғылыми тұрғыдан жан-жақтылыққа ұмтылып, жоғары оқу орындарына арналған оқулықтардан басқа, монографиялар, ғылыми диссертациялар түрінде де зерттеле бастады. Бірқатар еңбектерде құрмалас сөйлемнің методикалық мәселелері зерттелді. Мақалалар жарияланып, ғылыми айтыстың төңірегінде дискуссияға айналды. Бұлар өзінің жемісін беріп, көптеген ғылыми мәселелердің шешімін табуға, жаңа бағыттарды белгілеуге ықпал етіп отырды.

Дегенмен, осы кезеңнің 70-80 жылдарында қазақ тілі синтаксис саласының кеңінен зерттелуінде біршама баяулықты байқауға болады. Қазақ тіл білімінің өзге салаларына қарағанда, осы кезеңде синтаксис саласында көрінген ғалымдар да санаулы ғана. Әрине, бұл олқылық, кейінгі үшінші кезеңдегі ғылыми ізденістер арқылы толысты.

Үшінші кезеңде (90-жылдардан бері қарай) құрмалас сөйлем теориясы жаңа қырынан – қатысымдық, қызметтік тұрғыдан, антропоэлектік парадигмалар тұрғысынан зерттелуге бет алды. Бұрынғы мәселелер қайта қаралып, жаңаша көзқарастар туындады. Құрылымдық бағыт ығыстырылып, алдыңғы орынға функционалдық бағыт шықты. Сөйтіп, құрмалас сөйлем синтаксисінің бірқатар қалыптасқан көзқарастары жаңаша қарастырылып, жаңа мәселелер алға қойылды.

Алғашқы кезеңде қазақ тіл білімінде «құрмалас сөйлем» деген атау қалыптасып, аталмыш мәселе оқулықтар мен бағдарламалар деңгейінде зерттелуімен қатар, бұл кезеңдегі А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Жиенбаев, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев сынды ғалымдардың еңбектерінде құрмалас сөйлем мәселелері әр қырынан қарастырылды. Ең алғаш құрмаластық құрылымның маңызды мәселелеріне қалам тартқан ғалым Ахмет Байтұрсынов болды. Ғалымның «Тіл құрал» деген атпен 1925 жылы шыққан еңбегінде: «Қазақ тілі сөйлемдері арасында екі түрлі жақындық болады: бірі – ішкі мағына жақындығы да, екіншісі – сыртқы қисын жақындығы» дегенді айта келіп, жай сөйлемдер бір-бірімен бірігіп, бір құрмалас сөйлем болу үшін олардың арасында осы екі жақындықтың, ішкі мағына жақындығы мен сыртқы қисын жақындығының болуы керек» делінген [5, 300]. Бір сөзбен айтқанда, құрмалас сөйлем компоненттері бір-бірімен мағыналық та, тұлғалық та қатынаста болуы керек.

Ғалым құрмалас сөйлемді сыйысулы және қиысулы деп екіге бөліп қарастырады. Осындағы қиысулы құрмаласты салалас және сабақтас құрмаластарға бөліп, мағыналық түрлерге ажыратады. Мұндағы көңіл бөлетін бір жайт – сабақтас құрмаластың басыңқы және бағыныңқы сыңарына берген пікірлерінде. «Басыңқы сөйлемнің бағыныңқы сөйлемнен гөрі сөйлемдік қасиеті молырақ. Басыңқы сөйлемді өз алдына оңаша алып айтқанда да, мағынасы толық, ой тыңғылықты айтып, біткен болып тұрады. Бағыныңқы сөйлем – бітпеген шала сөйлем» [5, 303]. Ғалымның сонау тіл білімі ғылымының алғашқы кезеңінде айтқан бұл пікірлерінен қазіргі кезде актуальды түрде қарастырылып жүрген синтаксистік компоненттер мәселесін туындатуға болады. Себебі, А.Байтұрсыновтың айтып отырған «шала сөйлемдері» құрмалас сөйлем компоненттерін жай сөйлем деп қарауға емес, жай сөйлем типтес құрылым ретінде тануға бағыт береді. Жалпы алғанда, ғалымның көзқарастарынан тілдік құбылысты мағыналық тұрғыдан, мағынаға баса мән бере зерттеуге бейім екендігін аңғарамыз.

Сондай-ақ, ғалым қазақ тіліндегі көп компонентті құрмаластар жөнінде алғаш пікір айтқан. А.Байтұрсынов бұларды өрнекті сөйлемдер деп атап, мынадай анықтама берген: «Өрнекті сөйлем деп құрмаластардың бастары қосылып, кестелі болып құрылуын айтамыз. Ондай сөйлемдер нақ текеметке, яки кілемге салған түр сияқты болмағанымен, өрнек-өрнегімен айтылады. Өрнекті сөйлемді айтқанда, дауыс көтеріліп, төмендеп, әнше оралып, қайырылып отырады. Сондықтан өрнекті сөйлеу «оралым» деп аталады» – дейді [5, 310]. Тілдің қызметтік бағытының алғашқы зерттеулерден-ақ көріне бастағанына осы және өзге де осы тәрізді көзқарастар айғақ бола алады.

Ал, Қ.Жұбанов «құрмалас сөйлем» деген терминді «күрделі сөйлем» деп атауды жөн көрді. Бұл алғашқы кезеңдегі пікір кейінгі ғалымдардың құрмаласқа берген анықтамаларынан көрініс тапқан. Себебі, ғылыми әдебиеттерде қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлемді зерттеген ғалымдардың көпшілігі оның кем дегенде екі жай сөйлемнен құралатынын, *күрделі ойды* білдіретінін ортақ пікір ретінде ұстанды.

Ғалым салалас сөйлемдерді ажыратуда тек олардың формалық белгілеріне қарап қоймай, мағыналық мәндерін де басшылыққа алу керек деп есептеген. Осыған орай *Нұрымдікіне келсек, өзі кетіп қалған екен. Қой маңырап, түйе боздап, ауыл у-шу* тәріздес сөйлемдерді салалас құрмаластың қатарына жатқызған [6, 358]. Дегенмен, мұндай сөйлемдер кейінгі зерттеу-лерде сабақтас құрмалас деп танылған.

Ал, сабақтас сөйлемнің жасалу жолынан тек шартты рай тұлғасы көрсетілген, мұның өзінде де оның құрамында қатыстық етістіктері (сілтеу, сұрау есімдіктері) қолданылатын түрі ғана ескерілген. Сөйтіп, сабақтас құрамалас сөйлемдер құрамындағы осындай сұрау, сілтеу есімдіктерінің қолданылу ыңғайына қарай жіктелген. Автор сабақтас құрмалас сөйлемдерді жеті топқа бөледі: бастауыш бағыныңқы, баяндауыш бағыныңқы, септес бағыныңқы, іліктес бағыныңқы, шақтас бағыныңқы, жанас бағыныңқы, қабыс бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдер [6, 360]. Әйтсе де, ғалымның бұл бөлуі ғылымда орныға қойған жоқ.

Тіл біліміндегі құрмалас сөйлемдер жүйесінің бүгінгі дамуы мен оның өзекті мәселелерін танып білуде профессор С.Аманжоловтың ғылыми тұжырымдарының, атап айтқанда, сөйлем теориясының

негізгі грамматикалық сипаттары, жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің ара жігін айқындау, үйірлі мүшелі конструкциялардың жаратылысын тану, сөйлемдерді топтастыру мен олардың жіктелу принциптері, сөйлем теориясының даму жолдарына қатысты тұжырымдарын қарастыруының маңызы зор болды.

Осы мәселелердің ішінде, С.Аманжолов құрмалас сөйлем синтаксисіндегі даулы мәселелердің бірі үйірлі мүшенің табиғатымен тығыз байланысты екенін дұрыс аңғарып, алғашқылардың бірі ретінде оларды жай сөйлем қатарында таныды және мағыналық принципті алғаш рет басшылыққа алды. Құрмалас сөйлем синтаксисіне тән заңдылықтарды қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі, төл табиғаты тұрғысынан қарастыруды көздеді. Құрмалас сөйлемді төрт түрге бөліп қарады: салалас, сабақтас, аралас және тиянақты бағыныңқысыз сабақтас. Құрмалас сөйлемнің төртінші түрін, яки тиянақты бағыныңқысыз сабақтастар деп атаған түрін автор поэзиялық шумақтармен келетін сөйлем түрі ретінде таниды, оны қазіргі грамматикамызда тиянақты бағыныңқысыз демей, көп бағыныңқылы сабақтас түрінде қолданып жүр.

Ғалым С.Жиенбаев 1941 жылғы «Синтаксис мәселелері» атты кітабында салалас, сабақтас құрмалас сөйлемдерді ажырата отырып, әрқайсысын талдайды, әйтсе де, аралас құрмалас сөйлемді өз алдына бөлек категория ретінде қарамайды. Себебі «аралас құрмаластың өз алдына бір бөлек заңдары жоқ» деп көрсетеді [4, 10]. Автордың айтуынша, аралас құрмалас сөйлем салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдердің араласып келуінен тұрады. Сондықтан оны өз алдына бөлек сөйлем түрінде қарамай, құрмалас сөйлемнің екі түрі бар деп дәлелдейді. Бұл пікірді қазіргі кезде де ұстанушы ғалымдар бар.

Қарастырып отырған кезеңде қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемнің ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттелуіне Н.Сауранбаевтың қосқан үлесі зор. Н.Т.Сауранбаев өз шығармашылығының нағыз шарықтау кезеңінде құрмалас сөйлем синтаксисі мәселелерін зерттеумен шұғылданды. Ғалым құрмалас сөйлемдердің табиғатын танып, тарихына көз жүгіртумен бірге, ішкі-сыртқы заңдылықтары мен ерекшеліктерін, жасалу жолдары мен жұмсалуды қарастырып, синтаксистік қызметін саралады.

Н.Сауранбаев қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдердің негізгі белгілері ретінде мыналарды көрсетеді:

- 1) құрмаластағы синтаксистік компоненттерде айтылатын ойдың дербестігі;
- 2) компонентте дербес бастауыш пен баяндауыштың болуы;
- 3) құрмаластағы компоненттердің интонациялық жігі айқын болуы [7, 153].

Классиктер дәуірінің ерекшелігі олардың еңбектеріндегі ғылыми көзқарастардың әр алуандығымен, ғылыми проблемаларды еркін көтеруімен, ғалымдардың эрудициясының мықтылығымен, алдарына үлкен міндеттер мен мақсаттар қоюымен, сол кезеңдегі қазақ мәдениеті мен тілінің болашағын тереңнен ойлаған патриоттық ұмтылыстарымен ерекшеленеді. Қазіргі тіл білімінде жаңашылдық ретінде танылып жүрген функционалдық, коммуникативтік бағыттағы көзқарастардың негізі сол классиктер дәуіріндегі еркін ізденістерден аңғарылып отырады.

Ресей ғалымдарының синтаксис саласындағы зерттеулердің тіліміздегі құрмалас сөйлем теориясының дамуына тигізген ықпалы туысқан түркі тілдерінің зерттелуімен сабақтастырыла отырып баяндалады және қазақ ғалымдарының 50-80 жылдары құрылымдық тіл білімі бағытындағы қалыптасқан көзқарастары бүгінгі күн тұрғысынан сараланады.

Бұл тараушада А.Шахматов, А.Пешковский, Н.Шведова, М.Алехина, Н.Поспелов, В.Богородицкий, В.А. Белошапкова т.б. орыс тіл білімін зерттеуші ғалымдар мен М.Ш. Ширалиев, С.Дж. Наджафова, Г.А. Абдурахманов, Н.Нартыев т.б. түркітанушылардың еңбектеріндегі қазақ тіл біліміне әсер еткен көкейтесті мәселелер талданды.

Тіл білімінде құрмалас сөйлемдер туралы зерттеуші-ғалымдардың пікірі екіге жарылады. А.Шахматов, А.Пешковский, Н.Шведова, М.Алехина сияқты басқа да көрнекті ғалымдардың бір тобы синтаксистік байланыс негізінде жай сөйлемдердің тіркесуі арқылы жасалған сөйлемдерді құрмалас сөйлемдер деп таниды да, синтаксистік компоненттердің байланысу жолдарын алғашқы орынға қояды [8, 10]. Ал, Н.Поспелов, В.Богородицкий т.б. ғалымдар тұтас сөз тәртібі және интонациясы бар бір коммуникативтік бірлік ретінде берілетін тұтас синтаксистік құрылымды құрмалас сөйлемдер деп санайды [8, 11]. Ғылыми бағытта зерттелуі тек кеңестік кезеңде ғана жүзеге аса бастаған қазақ тіл білімінің құрмалас сөйлем синтаксисі осы құрылымдық принципті негізге ала отырып дамыды.

Жалпы кеңестік тіл білімінің, соның ішінде түркі елдері тіл білімінің де, ол дәуірдегі дамуы орыс тіл білімімен тікелей байланысты болғаны белгілі. Бұл үрдіс әсіресе 50 жылдардан бастап кең қанат жая бастады. Ал өз кезегінде орыс тіл білімі батыстық, әлемдік тіл білімімен байланысып жатты.

Ғылым көкжиегіне шек қоюға болмайтыны белгілі. Ғылыми идеялар бірі мен бірі байланысып, бірін бірі байытып жатса, онан ғылым тек қана пайда көреді, табыстарға жетеді.

Орыс тіл білімінде орын алған интонациялық теория туыстас түркі тілдерінің де кейбірінің ғылыми зерттеу бағытына ықпал еткені белгілі. Мұнда интонацияны құрмалас сөйлемнің құрылымдық-мағыналық түрлерін ажыратуда негізгі критерий етіп алу үрдісі болды. Бұл бағыт көп ұзамай-ақ сынға ұшырап, теріске шығарылды. Ал, 80-90 жылдарда құрмаластық құрылымдардың интонациялық жағын эксперименттік тұрғыдан зерттеулер жасала бастады. Дегенмен, интонацияның құрмаластардың ішкі табиғатын айқындауда нақты тиянақ бола алмайтыны қазіргі тіл білімінде айқын мойындалған жай.

Қарап отырсақ, осы мәселелер қазақ тіл білімінде де әліге дейін маңызды болып отырғанын көрер едік. Яғни проблемалар ортақ деген сөз. Құрмалас сөйлем категориясының қазақ тіл білімінде де кешеулеу қолға алынғаны, оның алуан түрлі объективтік және субъективтік себептері болғаны белгілі.

50-жылдардан бастап қазақ тіл біліміндегі құрмалас сөйлемдер туралы еңбектер орыс тіл біліміндегі қалыптасқан пікір, көзқарастарды ұлттық тіл деректері негізінде ескере келіп, алдыңғы классиктер дәуірі (20-40 ж.ж.) зерттеушілерінің еңбектеріндегі құрмалас сөйлем мәселелеріне қатысты соны идеяларды жалғастыра дамыды. Бұл кезеңдегі зерттеу еңбектері, негізінен, жоғары оқу орындарына арнап жазылған оқулықтар, сондай-ақ ғылыми монографиялар түрінде зерттелді, диссертациялар қорғалды.

М.Балақаев, Т.Қордабаев, Қ.Есенов, С.Исаев, М.Серғалиев, Р.Әмір, Ұ.Салиева, Қ.Мамытбеков сынды ғалымдардың құрмалас сөйлем төңірегіндегі пікірлері мен көзқарастары құрмалас сөйлем теориясы жайындағы классиктер кезеңінің зерттеулерін толықтырып, құрылымдық бағытты толық қалыптастырды.

Бұл жылдары құрмалас сөйлемнің негізгі мәселелерінің қатарына салаластық және сабақтастық мәселесі, жай сөйлем мен құрмалас сөйлем айырмашылықтары, бағыныңқы сөйлемдердің басыңқымен байланысу амалдары және олардың типтік түрлері, т.б. кірді.

Т.Қордабаев құрмалас сөйлемге «екі немесе одан да көп жай сөйлемдерден құралатын құранды категория» деп қарайды. Ол құрмалас сөйлемнің мынандай негізгі белгілерін көрсетеді:

1. Құрмалас сөйлемнің әрбір компоненті, мейлі ол тиянақты болсын бәрібір, сөйлемдік мағынаға ие болуы, бір ойды қамтуы керек.

2. Құрмалас сөйлем компоненттерінің білдіретін мағыналары бір-біріне жақын, қандай да болмасын белгілі бір дәнекерлер арқылы ұштасып жататын желілес *күрделі ой* болады. Компоненттерді ұштастыратын дәнекер мағыналық та, тұлғалық та болуы мүмкін.

3. Құрмалас сөйлем құрамына енетін әр компонент, мейлі ол тиянақты болсын, мейлі тиянақсыз болсын бәрібір, жалпы сөйлемге тән қасиеттерге ие болуы шарт [3, 10].

Сондай-ақ, профессор Т.Қордабаев сабақтастарды бағыныңқы сыңардың сипатына қарап жүйелеу принципін қолдамайды. Бұл жөнінде ғалым: «...классификацияланатын бағыныңқы компонент емес, сабақтас құрмалас сөйлем ғой. Бағыныңқы компоненттің мағынасы басыңқы компонентке тіркесе айтылғанда, сөйтіп бір бүтін болғанда айқындалады» дейді [2, 194]. Сондықтан, сабақтас құрмалас сөйлемдерді бағыныңқылармен атаудың қате екендігін түсінетін уақыт жеткендігін тілге тиек етеді. Мұны қазіргі кезде де ғалымдар дұрыс пікір ретінде мойындайды.

Құрмалас сөйлем синтаксисін жан-жақты зерттеген ғалымдардың бірі – Қ.Есенов. Ол құрмалас сөйлемнің жасалу табиғатына жеке жай сөйлемдердің өзара бірігу заңдылықтарын ғылыми жағынан терең зерттеп, тіл білімінің синтаксис саласына үлкен үлес қосты. Ғалым 1961 жылы «Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер» атты тақырыпқа кандидаттық диссертация қорғады. Бұл еңбек осы атпен арнайы монография болып жарыққа шықты [1].

Құрмалас сөйлемнің 1950-80 жылдарда дамуында алдыңғы буын еңбектерін жалғастырып, негізінен, ауызекі сөйлеу тілі деректері бойынша зерттеуге еңбек еткен ғалым – Р.Әмір.

Осы кезеңде қазақ тілінің жекелеген салаларын зерттеуге атсалысқан бірқатар тілші ғалымдардың болғандығын да жоғарыда айтып өткен болатынбыз. Солардың қатарында Ұ.Салиева мен Қ.Мамытбеков еңбектері атап өтуге тұрарлық.

Тілді құрылымдық және функционалдық аспекіден басқа бағыттарда да жан жақты зерттеулер қолға алынып отыр. Мысалы, синтаксис саласының өзі логикалық, семантикалық, коммуникативтік, прагматикалық т.б. аспектілерде қарастырылуда. Бұл тұрғыдан ғалымдар Ж.Жақыповтың, З.Ш. Ерназарованың, Т.Ермекованың, Ф.Ш. Оразбаеваның, Д.А. Әлкебаеваның, Б.Сағындықовтың, А.Алтаеваның, Қ.Ө. Айтмұхаметованың, Ш.Бекмағамбетованың т.б. ғалымдардың диссертациялық

еңбектері мен мақалаларын атап айтуға болады. Бұл еңбектердің басты ерекшелігі қазақ елінің егемендік алуымен байланысты ғалымдарымыздың еркін ойлауына, өз көзқарастарын ашық айтуына, сонымен қатар ғылыми идеялардың жан-жақты көріне алу мүмкіндігінің молаюына байланысты болды. Қазірде осы аталған зерттеу бағыттарының әралуандығы негізінде оларды жалпылай, жинақтай келіп, негізгі екі бағытты ажыратады:

- 1) құрылымдық-семантикалық бағыт;
- 2) функционалды- семантикалық бағыт.

Функционалдық бағыттағы ізденістер бүгінгі күннің ғана жемісі емес, ол қазақ тіл ғылымы дамуының өткен талай жылдар бойындағы дамуының да нәтижесі. Қазірде функционалды грамматика деп аталып жүрген бағыттың негізгі қағидалары да осы тіл табиғатын тереңдей тану талабынан туындайды. Функционалды грамматикада тіл сөйлеу деңгейінде (речь) танылып, динамикалық тұрғыда қарастырылады. Мұнда тілдік бірліктер мен тіл жүйесінің сөйлеудегі қызметі, жұмсалымы сөйлеу жағдаятымен, контекспен бірлікте алып зерттеледі. Сөйлеу жағдаяты тілден тыс, ал контекстік немесе сөйленімдік орта тілдік болып танылады.

Қазіргі таңдағы функционалдық бағыттағы негізгі ұстанымдары ретінде профессор Р.С. Әмір көзқарастарын қарастырамыз. Біздіңше, ғалымның басты бір жаңалығы – «құрмалас сөйлемдер табиғаттағы заттардың, адамдардың іс-әрекетіндегі байланыстарды көрсетеді» деген тұжырымы. Әдетте құрмаластар «күрделі ойды білдіреді» дейтін, мұны Р.Әмір «құрмаластар күрделі пікірді білдіреді» деп өзгерткен. Әрине «күрделі ой» және «күрделі пікір» арасындағы ерекшелікті автор ашып айтпаған, дегенмен қалыптасқан «күрделі ой» ұғымының құрмалас сөйлемнің тілдік табиғатын айқын аша алмайтындығы белгілі. Біріншіден, осы «күрделі ой» дегеннің қандай ой екендігі туралы нақты түсінік жоқ. Кей авторлар ішінара оны «екі не онан да көп ой» деп түсіндіретін жайлары кездеседі, бірақ бұл да сенімді көзқарас бола алмайды. Себебі, құрмалас сөйлем компоненттері қосылып, тіркесіп келіп бір ғана грамматикалық тұтастық болып, бір ғана грамматикалық ойды (синтаксистік қатынасты) білдіреді. Сондықтан да біз құрмалас сөйлемнің тілдегі қызметінің, жалпы құрмалас сөйлем категориясының тілде пайда болуының негізінде оның жаратылыс-болмыстағы алуан түрлі құбылыстар арасындағы байланыстарды синтаксистік қатынастар (мағына) түрінде бейнелеу қызметі тұрғандығы туралы пікірді құрмалас сөйлем категориясының тілдік қызметін айқын бейнелеген жаңаша көзқарас деп танимыз [9].

Құрмалас сөйлем категориясын функционалдық, коммуникативтік тұрғыдан зерттеудің бірқатар ерекшеліктері құрмалас компоненттерінің байланысу тәсілдерінің жаңа формаларының айқындалуымен де ерекшеленеді. Мәселен, интонацияның сөйлем табиғатын өзгертіп, синтаксистік қатынас жасау, яғни, мағынаны ажырату қызметі бар екендігі туралы Ш.Бекмағамбетов пікірі назар аударарлық [10]. Автор интонация қызметінің шешуші мәнін түсіндірмелі қатынас жасайтын *-дай/-дей* жұрнақтары арқылы жасалған құрмалас сөйлем мысалдарынан айқын көруге болатындығын көрсетеді.

Қазақ тілі дамуының жаңа кезеңіндегі демократия, экспрессивтілік, инновациялық үдерістердің кең қанат жаюы пунктуация жүйесіне де ықпал етті. Пунктуацияның функционалды аспектісі мәтіндегі тыныс белгілер қойылысының пунктуациялық нормалармен қаншалықты сәйкес келетінін, автор (адресант) қолданысы мен оқырман (адресат) қабылдау деңгейін сипаттауға мүмкіндік береді. Көп жағдайда тыныс белгілердің қойылысында қабылдаушы ұстанымы негізге алынғанмен, мәтін түзу барысындағы автор ұстанымы ескеріле бермейді. Белгілі бір жанрға тән мәтіндердегі тыныс белгілердің қызметі, автордың тыныс белгілерді қоюдағы өзіндік ұстанымы, тыныс белгілерді қалыптанған нормаларға сәйкес қою не одан ауытқу мәселелері осы уақытқа дейін арнайы зерттеу нысаны болған емес. Бүгінгі таңда газет-журнал тіліндегі, жарнамалардағы олқылықтарды зерттеу қазақ пунктуациясының функционалды аспектісін сипаттауға жол ашары анық [11].

Қорыта айтқанда, функционалдық, коммуникативтік бағыт құрмалас сөйлем жүйесін тереңдей зерттеуге үлкен жол ашты.

Біз, ең алдымен, сол ғалымдардың еңбектеріне шолу жасай отырып, мәселеге бүгінгі күннің деңгейінен, синтаксис ғылымының қазақ тіл білімінде және орыс, батыс тіл білімінде қазіргі қарастырылуы тұрғысынан ой қорыттық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Есенов Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер. – Алматы, 1969. – 191 б.

2 Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Рауан, 1991. – 252 б.

- 3 Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы: Санат, 1995. – 176 б.
- 4 Ермекова Т.Н. Компоненттер құрылысының құрмалас сөйлемнің грамматикалық-семантикалық сипатына қатысы: филол. ғыл. д-ры. диссертациясы. – Алматы, 2007. – 257 б.
- 5 Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.
- 6 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – А., 1966. – 365 б.
- 7 Академик Сауранбаевтың еңбектері // Шығармалары. Т.3. – Алматы, 2000. – 510 б.
- 8 Елшібаева Ә. Салалас, сабақтас құрмалас сөйлемдердің құрылымдық, функционалдық арақатынасы. /Филол. ғыл.канд. ... дисс. – Алматы, 2006. – 127 б.
- 9 Бекмағанбетова Г.Ш. Қазақ тіліндегі шарт қатынасындағы құрмаластық құрылымдардың функционалдық-семантикалық табиғаты / Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010. – 129 б.
- 10 Бекмағамбетов Ш. Қазақ тіліндегі түсіндірмелі қатынастағы құрмаластардың құрылымдық-мағыналық ерекшеліктері. – Қызылорда: «Тұмар», 2009. – 94 б.
- 11 Ермекова Т.Н., Ескермесова Г.А. Лингвистикалық білімдер жүйесіндегі пунктуация // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы//Вестник «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы, 2017. – №3(61). – 34-39 бб.

FTAХР 16.01.27

Б.Жонкешов¹, Ә.Ахметұлы²

^{1,2}А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан

ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚТАР ТІЛІНІҢ ДИНАМИКАСЫНДАҒЫ ТІЛДЕН ТЫС ФАКТОРЛАР (ТІЛ-ЖАЗУ ҚЫЗМЕТ ЕРЕЖЕСІ)

Аңдатпа

Тілдің ішкі дамуының динамикалық көрсеткіші лингвистикалық факторлармен бірге экстралингвистикалық факторларға да байланысты екендігі анық. Экстралингвистикалық фактор дегенде ең алдымен қоғам, қоғамдық құрылыс, ондағы тілге байланысты жүргізіліп отырған саясат ойымызға оралады. Қоғамның дамуы тілдің дамуына әсер етеді.

Қытайдағы қазақтардың қытай ұлтының арасында отыруы немесе өзге елдермен (ұйғыр, дұңған, моңғол және т.б.) іргелес қоныстануы, олардың тілдеріне әсер етпеуі мүмкін емес. Сондай-ақ, қытай ұлтының аз ұлттарға қатысты жүргізіп отырған тілдік саясаты осы экстралингвистикалық факторларға жататындығы сөзсіз. Біз қарастырып отырған Қытайдағы қазақтардың тілінің динамикасына әсер етіп отырған экстралингвистикалық факторлардың ең негізгі факторы «Тіл-жазу туралы Ереже» екендігін баса айтқымыз келеді. Себебі бұл қытай халқының аз санды ұлттарға жүргізіп отырған тілдік саясаттың басты құжаты болып табылады. Қытайдағы қазақтарда бұл құжат «Шыңжаң ұйғыр автономиялы районның тіл-жазу қызмет ережесі» деп аталады.

Мақаламызда осы Ережеде көрсетілген тармақтарына жекелей тоқталып, орындалу барысы нақты дәлелдермен сөз етіледі.

Түйін сөздер: диаспора, динамика, экстралингвистикалық фактор, қытайдағы қазақтардың тілі, тілдік ландшафты, термин, дифференциялану, интеграциялану

Жонкешов Б.¹, Ахметұлы А.²

^{1,2}Институт языкознания имени А.Байтұрсынова,
г. Алматы, Казахстан

ВНЕЯЗЫКОВЫЕ ФАКТОРЫ В ДИНАМИКЕ ЯЗЫКА КАЗАХОВ В КИТАЕ (ПОЛОЖЕНИЕ О РАБОТЕ В ОБЛАСТИ ЯЗЫКА И ПИСЬМЕННОСТИ)

Аннотация

Как известно, динамические показатели внутреннего развития языка наряду с лингвистическими факторами связаны также и с факторами экстралингвистическими. При упоминании об экстралинг-

вистических факторах в первую очередь приходят на ум такие понятия, как общество, общественный строй, политика, проводимая в данном обществе по отношению к языку. Развитие общества оказывает влияние на развитие языка.

Тот факт, что казахи в Китае проживают среди представителей китайской нации либо размещаются по соседству с другими народами (уйгурами, дунганями, монголами и др.), не может не оказывать своего воздействия на их язык. Бесспорно, что осуществляемая китайцами по отношению к малочисленным национальностям языковая политика также относится к экстралингвистическим факторам. Мы хотим подчеркнуть, что основным экстралингвистическим фактором, влияющим на рассматриваемую нами динамику языка казахов в Китае, является «Положение о языке и письменности», поскольку оно является главным документом, на который опирается политика китайского народа, проводимая по отношению к малочисленным национальностям. Среди казахов Китая данный документ именуется «Положение о работе в области языка и письменности в Синьцзян-Уйгурском автономном районе».

В статье автор отдельно останавливается на указанных в данном Положении моментах, аргументируя ход его реализации конкретными примерами.

Ключевые слова: диаспора, динамика, экстралингвистический фактор, язык китайских казахов, языковой ландшафт, термин, дифференцирование, интегрирование

B.Zhonkeshov¹, A.Akhmetuly²

*^{1,2}Institute of Linguistics named after A.Baytursynov
Almaty, Kazakhstan*

EXTRALINGUISTIC FACTORS IN THE DYNAMICS OF THE KAZAKH LANGUAGE IN CHINA (REGULATIONS ON WORK IN THE FIELD OF LANGUAGE AND WRITING)

Abstract

It is known that dynamic indicators of internal development of language along with linguistic factors are connected as well with extralinguistic factors. At a mention of extralinguistic factors first of all such concepts as society, a social order, the policy pursued in this society in relation to language occur. Development of society exerts impact on development of language.

The fact that Kazakhs live in China among representatives of the Chinese nation or take place in the neighbourhood with other people (Uyghurs, Dungsans, Mongols, etc.) cannot make the impact on their language. It is indisputable that the language policy which is carried out by Chinese in relation to small nationalities also belongs to extralinguistic factors. We want to emphasize that the main extralinguistic factor affecting the dynamics of the Kazakh language in China that we are considering is the “Provision on Language and Writing”, since it is the main document on which the policy of the Chinese people is based on small nationalities. Among Kazakhs of China this document is called “The provision on work in the field of language and writing in Xinjiang Uyghur Autonomous Region”.

In this article, the author highlighted the points mentioned in the position, discusses the implementation of the specific examples.

Keywords: diaspora, dynamics, extralinguistic factor, the language of Chinese Kazakhs, linguistic landscape, the term, differentiation, integration

Диаспора тілінің дамуына, жалпы тілдің дамуындағы сияқты екі фактор әсер етеді. Оның бірі лингвистикалық фактор болса, екіншісі экстралингвистикалық фактор. Біз мақаламызда осының екіншісі тілден тыс факторларға тоқталып отырмыз.

Ақпарат көздеріне сүйенсек, «Қытайдағы қазақтарда қазақ тілі жақсы сақталуымен бірге кеңінен қолданылып отыр. Қазақ тілінің дамуына қажетті кейбір мүмкіндіктер жасалған. Қазақ тілі Қытайда тұратын 57 ұлт қолданылатын 80-нен астам тілдің арасында Қытай тілінен кейінгі, жалпылай қолданыс саласы кең, ықпалды саналатын 5 тілдің бірі болып табылады» [1, 228 б.] деген баға беріледі. Бұл 1998 жылғы дерек екендігін ескерте кетпекпіз.

Тілдің ішкі дамуының динамикалық көрсеткіші лингвистикалық факторлармен бірге экстралингвистикалық факторларға да байланысты екендігі анық. Экстралингвистикалық фактор дегенде ең алдымен қоғам, қоғамдық құрылыс, ондағы тілге байланысты жүргізіліп отырған саясат ойымызға

оралады. Қоғамның дамуы тілдің дамуына әсер етеді. Сөзіміз дәлелді болу үшін Х.Е. Исақова мен Г.Б. Сейітқұлованың мына бір пікірін келтіре кеткенді жөн көріп отырмыз: «Соңғы он бес жылдар шамасында қазақ тілінің лексикалық қоры Қазақстандағы саяси-әлеуметтік, мәдени, экономикалық және технологиялық өзгерістерге байланысты көптеген өзгерістерді басынан кешіруде. Әрине, бұл өзгерістер тіл саясатымен, мемлекетте жүргізіліп жатқан тілдік құрылыммен ұштасып жатыр. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасындағы қазақ тілі мәртебесінің мемлекеттік дәрежеде жоспарлануы да негізгі объективті себеп болып табылады» [2, 46 б.].

Тілдің даму жолында екі түрлі үдеріс болады. Оның біріншісі – біртұтас тілдің өз ішінен ыдырап, жеке диалектілерге, тілдерге бөлшектену үдерісі. Бұл үдеріс тіл білімінде – бөліну (дифференциялану) деп аталады. Екіншісі – жеке диалектілердің, тілдердің бір-бірімен жақындасу, бірігу үдерісі. Бұл – бірігу (интеграциялану) деп аталады. Тілдердің дамуында болатын, мұндай бөліну (ажырасу) үдерісі де, бірігу (қосылу) үдерісі де қоғамда орын алып жатқан кейбір мәселелерге тікелей байланысты. Қоғамның бөлшектенуі тілдің де бөлшектенуіне әкеп соғады. Болмаса керісінше: әртүрлі тілде сөйлейтін қауымдардың бірігуі олардың тілдерінің де бірігуін туғызады.

Көрсетілген осы үдерістер біз сөз еткелі отырған диаспора тілінің динамикасына тікелей қатысты екендігі сөзсіз. Қытайдағы қазақтардың қытай ұлтының арасында отыруы немесе өзге елдермен (ұйғыр, дүңған, моңғол және т.б.) іргелес қоныстануы, олардың тілдеріне әсер етпеуі мүмкін емес. Сондай-ақ, қытай ұлтының аз ұлттарға қатысты жүргізіп отырған тілдік саясаты осы экстралингвистикалық факторларға жататындығы сөзсіз. Біз қарастырып отырған Қытайдағы қазақтардың тілінің динамикасына әсер етіп отырған экстралингвистикалық факторлардың ең негізгі факторы «Тіл-жазу туралы Ереже» екендігін баса айтқымыз келеді. Себебі бұл қытай халқының аз санды ұлттарға жүргізіп отырған тілдік саясаттың басты құжаты болып табылады. Қытайдағы қазақтарда бұл құжат «Шыңжаң ұйғыр автономиялы районның тіл-жазу қызмет ережесі» деп аталады. Бұл жерде бір ескерте кететін мәселе бар. Кейде құжат ресми заңдық негізі бар құжат болып табылғанымен, сол өңірлердегі тілтұтынушылардың тілдік жағдаятынан толық ақпарат бере алмауы және тілдің оң жағынан дамуына жағдай тудырмауы әбден мүмкін. Сол себепті Ережеде көрсетілген ақпараттардың барлығына толықтай сенуге болмайтын жағын қаперімізге алуымыз керек. Сауалнама жүргізуде азаматтар Тіл-жазу ережесіндегі кейбір тармақтардың шынайы жүзеге асырылып жатпағандығы туралы өз көзқарастарын білдірген еді.

Тіл-жазу қызмет ережесіне қысқаша сипаттама беріп кетсек. Құжат 1993 жылы 25-қыркүйекте Шинжаң Ұйғыр Автономиялы Райондық 8-кезекті Халық Құрылтайы Тұрақты Комитетінің 4-мәжілісінде мақұлданған. 2002 жылы 20-қыркүйекте Шыңжаң Ұйғыр Автономиялы Райондық 9-кезекті Халық Құрылтайы Тұрақты Комитетінің 30-мәжілісінің «Шыңжаң Ұйғыр Автономиялы Райондық тіл-жазу қызмет ережесіне өзгеріс енгізу жөніндегі қаулысы» бойынша түзетілді.

Ереже ұлттардың тіл-жазуын дамыту, көркейту, әр ұлт халықтарының ғылым, мәдениет өресін жоғарлату үшін, «Жұңхуа Халық Республикасының Ұлттық территория автономия заңындағы», «Жұңхуа Халық Республикасының Мемлекетте біртұтас қолданылатын тіл-жазу заңындағы» және басқа да қатысты заңдағы, заң-ережелердегі белгілемелерге негізделіп, Шыңжаң Ұйғыр Автономиялы Районының жағдайына ыңғайланып жасалған.

Ереже 33 тармақтан тұрады. Бұл тармақтар алты тарауға топтастырылып берілген. Атап айтқанда, 1) Жалпы принциптер, 2) Тіл-жазуды қолдану және оны басқару, 3) Тіл-жазуды үйрену және аударма, 4) Тіл-жазуды зерттеу және арнаға түсіру, 5) Заңдық жауапкершілік, 6) Қосымша.

«Жалпы принцип» атты тарауда тіл-жазу қызметінде ұлттардың тіл-жазу теңдігі принципіне көңіл аудару, ұлттардың өз тіл-жазуын қолдану, дамыту бостандығын қамтамасыз ету, ұлттардың өзара тіл-жазу үйренуге үндеу және шабыттандыру, тіл-жазуды саяси, экономика, мәдениет салаларында жан-жақты дамытуға қызмет еттіру, ұлттардың ынтымағын, алға басыын және бірге гүлденуін ілгерлету деген мәселелерге басымдық берілген. Сонымен бірге аз ұлттардың тіл-жазуды қолдануын және ғылыми зерттеуді күшейту, ұлттардың тіл-жазуын арнаға түсіруді ілгерлетуі керектігі де назардан тыс қалмаған. Тіпті, алтыншы тармақта, тіл-жазу қызметінде көрнекті нәтиже көрсеткен орындар мен адамдарды мадақтап, марапаттап отыру қажеттігіне де басымдық берілген.

Бұл жөнінде Шыңжаңда тұратын ұйғыр, қазақ, моңғол, қырғыз тілдерінде жазылған әдебиеттің әр жанрындағы шығармаларды әр жыл сайын бағалап, сараптап, марапаттап отыратындығын айтуға болады. Бір ғана қазақ тілінде жазылған романдар, прозалық, поэзиялық өзге де жинақ кітаптар мемлекеттік бағдарламалармен тегін жарық көрсін иә автордың жеке қаржысымен басылым көрсін, бәрібір оған қыруар қаламақы төленді. Әрі жыл сайын аз санды ұлттар әдебиетінің әр жанрлары

бойынша берілетін сыйлықтарға ұсына алады. Мысал ретінде Шыңжаң «жас қаламгерлер» сыйлығы мен қазақ-қырғыз «дүлдүл» әдебиет сыйлығы, ҚХР мемлекеттік жылдың ең үздік туындысы, ШҰАР жылдың ең үздік туындысы т.б., марапатау дәстүрлері тәжірибеде бар. Аудармалар да, түрлі сөздіктер де бұдан қағыс қалмайды.

Ал «Тіл-жазуды қолдану және оны басқару» атты тарауда негізінен аз санды ұлттар тілдерінің мәртебесі айтылады. Атап айтқанда, автономиялық аудандарда сол ұлттардың тілі қытай тілімен тең қолданыста болатындығы, оның ішінде тілдік ландшафты маңдайшалардағы, өнімдердегі жазуларда, жиналыстарда, емтихан тапсырғанда, сотқа шағымданғанда, алыс-беріс хаттарда, бұқаралық ақпарат құралдарында хабар таратуда, қаржы саласында және т.б. сол аудандарда қолданылатын тілдермен негізгі қытай тілінің тең қолданылатындығы санамалап көрсетіледі. Бұған байланысты қолымызда Қытайда бірнеше қазақ басылымдары, теле-радио және ғаламторда қазақ сайттары ашылып, күні бүгінге дейін өз деңгейінде жұмыстарын атқарып отырғандығы туралы ақпарат бар. Олардың бірқатары мыналар:

Пекинде жұмыс істейтін мемлекет дәрежелі ақпарат-баспасөздерінен Қытайдың мемлекеттік радиосының қазақ тілі бөлімі (CNR), Орталық телевизиясының қазақша хабар орталығы (CCTV), ҚХР ұлттар аударма мекемесі, Ұлттар баспасы, Орталық телевизия торабы (CNTV), Халық газеті, «Ұлттар әдебиеті» журналын атауға болады. Ал, ШҰАР өлке дәрежелі ақпарат-баспасөздерінен: Шыңжаң халық радиостансасы; Шыңжаң телевизиясының қазақ тілді үшінші арнасы (XJTV3) және сегізінші арнасы (XJTV8); Шыңжаң телевидение-аударма мекемесі, Шыңжаң халық баспасы, Шыңжаң жастар-өрендер баспасы, Шыңжаң ғылым-техника баспасы, Шыңжаң әсемөнер-фотосурет баспасы секілді тізімдерді арттыра беруге болады. Газет-журналдардан «Мұра», «Шұғыла», «Тіл және аударма», «Шыңжаң қоғамдық ғылымы», «Шыңжаң қоғамдық ғылымдар мінбесі», «Жонго ұлттары», «Жастар жәзирасы», «Оқырман өресі», «Көкжиек», «Шыңжаң университетінің ғылыми журналы» т.б.; «Шыңжаң газеті», «Шыңжаң ғылым-техника газеті», «Шыңжаң оқу-ағарту газеті» т.б. жарық көріп отыр. Әр облыс, аймақ аудандардың қазақ тілінде тарататын телевизиясы, радиосы, журнал-газеттері, кітапханалары жеткілікті. Саны мол болғандықтан бәрін тізіп отырмадық.

Қазақ тіліндегі сайттарға келсек, жоғарыда мысал ретінде аталған ақпарат-баспасөз орындарының бәрінің де қытай тіліндегі және аз санды ұлттар тіліндегі сайттары бар. «Тәңіртау торабы», «Күнлүн торабы» қатарлы арнайы үкіметтік сайттарынан тыс, әр дәрежелі үкіметтің өзінің қос тілді сайттары болады.

Бұлардан басқа, 1990 жылдардан бастап ғаламтор әлеміне қосылған жеке азаматтар құрған «Ауыл», «Сен қазақ», «Күлтегін», «Шалқар», «Еларыс», «Керуен», «Бозбала» қатарлы рухани қажеттілікті қамтамасыз ететін ұзын саны 100-ге жуық сайттар болған. Қазақтың небір танымал жастары қанатын ұштап, арғы-бергі беттегі, тіпті алыс-жақын шетелдердегі қаңдастар пікір алысып, кеңес құратын жаңалықтармен жүздесетін аса ауқымды орталықтарға айналған еді. Алайда, өкінішке орай, кейінгі кездегі Шыңжаңдағы заңдық тәртіптің қатаюына байланысты олардың барлығын жауып тастаған.

Ал, жоғарыда атап-өткеніміздей, тілдік ландшафты маңдайшалардағы, өнімдердегі жазуларда, жиналыстарда, емтихан тапсырғанда, сотқа шағымданғанда, алыс-беріс хаттарда, бұқаралық ақпарат құралдарында хабар таратуда, қаржы саласында және т.б. сол аудандарда қолданылатын тілдермен негізгі қытай тілінің тең қолданылатындығы санамалап көрсетіледі.

Мысалы, маңдайшалықтар мен іс шаралардың тақырыптары алдымен қазақ тілінде, одан кейін қытай тілінде жазылатын. Ал, төмендегі бірнеше мысалға қарасақ, кейінгі бес жылдан бері онда да азды-көпті өзгерістер болғанын байқаймыз.

Сурет-1. Достық жолы

Сурет-2. 2010 жылғы аймақтық спорт істері туралы талқы жиналыс

Соңғы мысалда қазақшасы жазылмаған. 2010 жылдардан бастап, қазірге дейін түрлі іс-шараларда кейде қазақ тілінде тақырып жазу қағыс қалып отыр.

«Тіл-жазуды үйрену және аударма» атты үшінші тарауда сол мемлекетте негізгі тіл болып табылатын қытай тілінің қолданыс аясының, оның мәртебесін, кез келген аз ұлттар халықтарының қытай тілін білуге міндеттейді және шетел, қытай тілінде жарыққа шыққан кітаптарды аудару қажеттігі басым көрсетіледі.

Қытай тілін білуге міндеттейді дегенде, жарты ғасыр бойы аз ұлт зиялылары мен үкімет қызметкерлеріне қытай тілін білу міндеттелген. Аз санды ұлттар тілінде оқытатын мектептерде бірінші сыныптан бастап қытай тілін бір сабақ ретінде оқу міндет болып келген. 2003 жылдан бері қарай Шыңжаңның жер-жерінде сынақ ретінде қос тілді оқыту жүйесін бұйрық арқылы іске қоса бастады. Аталған бұйрыққа сай, бастауыш-орта мектептерде жаратылыстық пәндер қытай тілінде, қоғамдық пәндер қазақ тілінде оқытылатын болды. Осыдан кейін, бірте-бірте қытай тіліне басымдылық беріле бастаған. Бұл туралы Іле Педагогикалық Университеті қытай тілі институтының ұстазы Дияо Шияоуидың «Шыңжаңдағы аз санды ұлттардың қос тілде оқу-ағартуының даму барысы» атты мақаласында мынадай статистикалық мәліметтер бар:

«2003 жылдан бастап аталған қаулы атқарылып, 18 миллиард юань (шамамен 2 миллиард 795 миллион АҚШ доллары) қаржы бөлініп, орта-бастауыш мектептердің 11648 мұғалімі қос тілде сабақ беру курсынан өтті. 2007 жылға келгенде қос тілмен сабақ өтуге қабілетті оқытушылар саны 118 мың адамға жетті. 2009 жылы 44 миллион 600 мың юань (шамамен 6 миллион 666 мың АҚШ доллары) қаржы бөлініп, екінші мерзім «қытай тілді ұстаздарды жетілдіру» деген қаулыны жүзеге асырды. 2012 жылы Шыңжаңда қос тілде сабақ беретін 2900 оқытушы дайындалды» [3].

Бұл мәліметтерге қарағанда, 2012 жылдан қазірге дейін мектептерде қазақ тілінен басқа сабақтар түгелдей қытай тілінде өтілетін болды.

Шыңжаңда шетел және қытай тіліндегі кітаптар аз санды ұлттар тіліне аударылуы міндеттеліп отырады. Орталық аударма мекемесі қытайдың барлық заң-саясаттарын дер кезінде аударып отырады. ШҰАР тіл-жазу комитеті ғылым-техникалық терминдерді, жаңа атауларды, медициналық, физикалық, биологиялық терминдерді аударып, кітап етіп шығарып ақпарат-баспа сөзде қолдануға беріп отырды. Оған қолымызға түскен мына сөздіктер дәлел бола алады:

Найман С. Ханзуша-қазақша үлкен сөздік. – Шыңжаң халық баспасы, 2006 ж. 1 қыркүйек;

Ханзуша-қазақша оқушылар сөздігі. – Шыңжаң халық баспасы, 2007 ж. қазан;

Қазақ тілінің емле сөздігі. ШҰАР тіл жазу қызметі комитеті жасаған. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1986 жыл.

Әдебиет және өнерге байланысты шетелдің әйгілі шығармалары алдымен қытай тіліне сосын аз санды ұлттар тіліне аударылып отырады. Дүниежүзіне танылған атақты классиктермен қоса осы заманғы нобель сыйлығының иегері атанған тұлғалардың туындылары да кешікпей қазақ тілінде басылым көреді. Орқан Памуктің «Менің атым қырмызы», Қалида Хүсейеннің «Батпырауық қуған жан» атты романдарын атауға болады. Қытайдың мыңжылдықтардан бергі классик тұлғаларының шығармалары, осы заманғы әйгілі жазушыларының шығармалары да қазақ тілінде кітаптар болып шығады. «Су бойында», «Қызыл жаргас», «Батысқа сапар», «Лиоажай аңыздары» қатарлы төрт кесек шығармаларының қазақ тіліндегі нұсқалары неше рет жұртпен жүздескен. Ал, қытайдың 20 ғасырдан бергі өте танымал тұлғалары Лу Шунь, Мао Дунь, Гоморо, Лау шы, Мо янь шығармалары түгелдей қазақ тіліндегі нұсқасымен қандастарымызға таныс. Сонымен қатар аз санды ұлттардан шыққан әдебиетшілердің шығармалары да алдымен қытай тіліне, сосын басқа ұлттардың тіліне аударылуы міндеттелген.

Шыңжаң телевидение-аударма мекемесі секілді әр аймақтардың кино-телефильм аударып жасау орталықтары да шетелдің және қытайдың көркем шығармаларын қазақ тіліне аударып, телеарналардан көрсетіп отырады. «Ұлттар әдебиеті», «Оқырман өресі», «Көкжиек» қатарлы журналдар тек қана шетел және қытай тілінен аударылған шығармаларға арналған. Шыңжаң газеті, Алтай, Іле, Тарбағатай газеттерінің де басым бөлігі қытай елінің саяси заң-түзімдерін күн сайын аударып отырады.

«Тіл-жазуды зерттеу және арнаға түсіру» тараушасында аз ұлт тілдерін зерттеуді, жазуда, айтуда бірізділікті сақтауды көрсетеді. Тіпті, жеке ережелер қабылдауды мақсат етеді. Сонымен бірге терминдер мен ономастикаға да баса көңіл аударылады. Терминдерді зерттеуді, кісі аттары мен жер-су аттарының бірізді қолдану мақсатында, оларды бекітудің маңызы зор екендігін атап көрсетеді.

Жазуда бірізділікті сақтау бойынша 1986 жылы ШҰАР Ұлттар тіл-жазу қызметі комитеті О.Қанапиннің редакторлығымен «Қазақ тілінің емле сөздігі» басып шығарды. Бұл кітап Үрімжі қаласында «Шыңжаң халық баспасынан» жарық көрді. Ал терминдерге келер болсақ, ол жақтағы жарық көрген бірненше терминологиялық сөздіктер қытайдағы қазақтардың терминологиялық жүйесінің мейілінше жолға қойылғандығына дәлел бола алады. Дегенмен, бүгінгі таңда Қытайдағы қазақ ғалымдарымен бірге отандық ғалымдар да терминдерге байланысты алаңдатушылық көзқарастарын білдіріп отырғандығы байқалады. Қытайдағы қазақтардың қолданысындағы терминдер мен қазақстандық қазақтардың терминдеріндегі айырмашылықтың болуы, тұтастықтың, ортақтықтың жоқтығын үлкен қауіп деп есептейтінін аңғаруға болады. Профессор-жазушы С.Жанболат: «Қазақстан жақ тәуелсіздік алғалы бері қазақша атау-терминдерді жетілдіруге қатты кірісіп кетті. Алайда бұл жұмысқа диаспорадағы тілгерлерді елеп-ескеріп шақырған жоқ, араластырған жоқ. Нәтижесінде диаспорадағылар Қазақстанда атау-терминнің жай-күйінен хабарсыз қала берді. Қазір мұнда Қазақстан телехабары көрілмейді, радиосы естілмейді, басылымдары келмейді. Интернетпен айналысатындардың дені кириллше танымайды. Демек диаспорадағы қазақтар өз үкіметі бекіткен атаулармен немесе бұрыннан дағдыланған терминдерімен (мысалы «информация» сықылдыларды қолданып) кетіп барады. Сонымен, талай сөздер екі жақтағы қазақтарға өзара бейтаныс атау болып, қатары барған сайын молаюда» [4] деп дабыл көтерсе, Қазақстандық ғалым К.М. Қоңырбаева «Осы мәселенің байыбына бойлай, болашағын болжай алатын көреген ғалым, ұлт жанашыры пікірін қаперге алып, екі елде тұрып жатқан қазақтардың қолданып жүрген терминдері мен атауларында елеулі айырмашылықтардың бар екендігін ескергеніміз абзал. Тіл болашағы туралы Қытай жеріндегі қазақтар мен қазақстандықтар үшін де бүгінгі таңдағы ең басты қаперімізде ұстауды талап етерлік жәйіттер көп. Жаһандану жағдайында басым тілдерді үйренуге мәжбүр болып отырмыз. Сондықтан, ортақ терминдерді қалыптастыруда өте мұқият болу ләзім. Өйткені кейінгі жылдары қазақша атау-терминдерді жетілдіру, тілімізді байыту мақсатында асыра сілтеушілікке ұрынып қалатын жайттар белгілі. Жаңа технологиялар мен ғылымның ғарыштап дамуы барысында өзге тілдік атауларды сол күйінде қалдыру диаспора мен Қазақстан қазақтары арасында болашақта біртұтас ғылыми-мәдени қарым-қатынас орнықтырудың ғана емес түбегейлі ана тілімізді сақтап қалуымыздың кепілі» [5, 336 б.] дегендей ой айтады.

«Зандық жауапкершілік» атты тарауда осы Ережеге қайшылық туғанда әкімшілік жазаға тартылатындығы жайлы айтылады. Алдымен ескерту белгіленіп, орындалмаған жағдайда бекітілген соммада айыппұл салынатындығы көрсетілген. Келіспеген жағдайда шағым түсіруге болатындығы да назардан тыс қалмаған.

«Қосымша» атты соңғы тарауда Ереженің жарияланған күннен бастап күшіне енетіндігі жазылған.

Тұтастай алғанда Ережеге оң баға беруге болады. Дегенмен құжаттар іс жүзінде шынайы жағдайды айқын көрсете алмайды, көбінесе оларда мемлекеттің идеалды түрдегі мақсаты сипатталады. Оған жоғарыда кейбір баптар бойынша келтірілген фактілер дәлел бола алады. Бұл тұжырымымызды соңғы деп айта алмамыз. Қытайдағы қазақтардың тілін әлі де болса толығырақ зерттеуді қажет етеді. Біздің сөз етіп отырғанымыз бір ғана Ереже төңірегіндегі мәселелер.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. – 509 б.

2 Исакова Х.Е., Сейітқұлова Г.Б. Студенттерге кәсіби бағдар беруде шет тілінің терминологиялық жүйесі // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы // Вестник «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы, 2012. – №2(40). – 46-48 бб.

3 <http://www.xzbu.com>, 29.01.2018.

4 Жанболат С. Ұлттың тілі мен жазуы ортақ болмай, біртұтас болуы қиын // «Айқын» газеті, 06.04.2012.

5 Қоңырбаева К.М. Қытай қазақтарының рухани-құндылықтық әлеміндегі өзгерістер // Орталық азияның қазақ диаспорасы: тарих – мәдениет – ескерткіштер Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы: Елтаным, 2014. – 335-336 бб.

FTAХР 16.21.47

Д.Е. Капанова¹

*¹С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Астана қ., Қазақстан*

АҒЫЛШЫН ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘЙЕЛ ЕСІМДЕРІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақала ағылшын тілінің дараланған жалқы есімдерінің семантикалық және стилистикалық ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Әлеуметтік-тарихи және лингвистикалық санат ретінде жалқы есімдердің пайда болуы және дамуы адамзаттың әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі кезеңдерімен тығыз байланысты. Кез келген тілдің лексикалық қорының негізгі қабатын жалқы есімдер құрайды. Жалқы есімдерсіз адамзат қарым-қатынасы болуы мүмкін емес. Жалқы есімдер қарапайым адамдар мен кәсіби зерттеушілердің назарын көптеп тартты. Жалқы есімдерді зерттегенде тілдің ономастикалық жүйесін кез келген синхронды талдау диахронды шолусыз болмайтынын ескеру керек, себебі кез келген тарихи, этнографиялық деректер ономастиканың қазіргі қалпын анықтауға мүмкіндік береді. Дегенмен, ең алдымен, жалқы есімдерді тілші ғалымдар мұқият зерттеді, себебі кез келген атау тілдің заңдарына сәйкес қалыптасқан және сөйлеуде пайдаланылатын тіл жүйесіне кіретін сөз. Осы мақаламызда ағылшын тіліндегі көркем прозада қолданылатын жалқы есімдерді жан-жақты зерттеуге тырыстық. Талданатын жұмыстар лингвистика саласындағы біздің білімімізді байытудың қызықты көзі болып табылады. Көптеген жалқы есімдер – бұл әртүрлі тілдер үшін маңызды болатын халықаралық сөздік қабаты. Олардың қасиеттері мен сипаттары бар, олар көбінесе қандай тілде қолданылатынына қарамастан өзгеріссіз қалады.

Түйін сөздер: жалқы есімдер, әйел есімдері, ономастика, көркем шығарма, әдеби ономастика, кейіпкер

Капанова Д.Е.¹

*¹Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина
Астана, Казахстан*

ЗНАЧЕНИЕ ЖЕНСКИХ ИМЕН В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

Данная статья посвящена семантико-стилистическим особенностям английских индивидуализирующих имён собственных личных. Возникновение и развитие имён собственных личных как

общественно-исторической и языковой категории тесно связано с главными этапами социально-экономического развития человечества. Имена собственные личные издавна привлекали внимание простых обывателей и профессиональных исследователей. Сегодня имена собственные личные изучают представители самых разнообразных наук (лингвисты, географы, историки, этнографы, психологи, литературоведы). Однако в первую очередь собственные имена личные пристально исследуются лингвистами, поскольку любое наименование – это слово, входящее в систему языка, образующееся по законам языка и употребляющееся в речи. Объектом исследования в настоящей работе являются имена собственные личные, употребляющиеся в английской художественной прозе. Проанализированные произведения являются интересным источником обогащения наших знаний в области лингвистики.

До сих пор проблема природы и функционирования имён собственных личных детальному исследованию не подвергалась, что и обусловило выбор темы нашего исследования. Многие имена собственные личные представляют собой слой интернациональной лексики, которые часто являются одинаково значимыми для разных языков. Они обладают свойствами и характеристиками, которые по большей части остаются неизменными, в каком бы языке они ни употреблялись.

Ключевые слова: женские имена, собственные имена, ономастика, художественная литература, литературная ономастика, персонаж

D.Ye. Kapanova¹

¹Kazakh agrotechnical university named after S.Seifullin

THE IMPORTANCE OF WOMEN'S NAMES IN ENGLISH LITERATURE

Abstract

This article is devoted to the semantic and stylistic peculiarities of the English individualized personal names.

The emergence and development of personal names as a socio-historical and linguistic category is closely connected with the main stages of the socio-economic development of mankind. Personal names have long attracted the attention of ordinary people and professional researchers. Today, personal names are studied by representatives of a wide variety of sciences (linguists, geographers, historians, ethnographers, psychologists, and literary scholars).

However, first of all personal names are carefully studied by linguists, since any name is a word that enters the language system, formed according to the laws of the language and used in speech. The object of research in the present work are personal proper names, which are used in English artistic prose. The analyzed works are an interesting source of enrichment of our knowledge in the field of linguistics. So far, the problem of the nature and functioning of the names of our own personal detailed research has not been subjected to, which led to the choice of the topic of our study. Many personal names are a layer of international vocabulary, which are often equally important for different languages. They have properties and characteristics, which for the most part remain unchanged, no matter in which language they are used.

Keywords: female names, proper names, onomastics, fiction, literary onomastics, character

Көркем шығармалардағы жалқы есімдер әдеби ономастиканың нысаны болып табылатыны мәлім. Жалқы есімдер өз бойында белгілі бір кезеңге, тіпті тұтас бір елдің тарихына қатысты ақпараттарды жинақтай отырып, көркем мәтіндегі қолданыста ерекше маңызды рөл атқарады. Жазушы шығармаларындағы жалқы есімдер қаламгердің өскен ортасы мен дүниетанымы тұрғысынан ұлттық болмысқа негізделген. Бүгінгі таңда қазақ этнолингвистикасы ғылыми негізі қалыптаса бастаған, жан-жақты ізденіс нәтижесінде өзіндік ерекшелігі мен үрдісі айқындалып келе жатқан, дербес те перспективті ғылым саласы ретінде танылып отырғанын көреміз. Оны академик Ә.Қайдардың «Қазақ тілінің өзекті мәселелері» деген еңбегінен білеміз. Бұл еңбекте қазақ топырағында дүниеге келген этнолингвистика ғылымының төңірегінде ғылыми мектеп қалыптасқандығы және бұл салада көп жылдар бойы үздіксіз жүргізіліп келе жатқан ізденістердің нәтижесінде айқындала түскен оның бағыт-бағдары, өзіндік үрдісі, зерттеу объектілері мен әдіс-тәсілдері кеңінен сөз болады [1, 32 б.].

XIX ғасырдағы ірі жазушылардың бірі, ағылшын әдебиетінің классигі Шарлотта Бронте (әдеби лақап аты Каррер Белл, ағылшынша Currer Bell). Шарлотта Бронтенің 1847 жылы «Джейн Эйр» романының жарық көруі Англияның әдеби өміріндегі ірі оқиға болды. Шарлоттаның «Джейн Эйр»

романында Джейн Эйрдің тағдырына және оның мінезінің қалыптасуына қандай да бір әсер еткен әйел кейіпкерлер өте көп, бірақ біз соның ішіндегі негізгі әйел кейіпкерлерді – Джейн Эйр, Миссис Рид, оның қыздары Элиза мен Джорджиана Рид, Элен Бернс, Мисс Темпл, Бланш Ингрэм және Берта Мэйсонды таңдап алдық.

Шарлотта Бронтенің романындағы басты кейіпкер – Джейн Эйр әйел сұлулығының идеалы болып табылады. Джейннің сұлулығы – бұл қарапайымдылық, зияткерлік, қайырымдылық пен тәуелсіздік. Джейннің тәуелсіздігі романда суреттелген өмір кезеңдерінің барлық сатысында көрініс тапқан.

Роман басты кейіпкердің есімімен аталған. Джейн Эйрдің бейнесі де көптеген басқа бейнелер секілді, контрапост принципіне сай, жазушы кейіпкердің сырт келбетін оның ішкі жан-дүниесімен карама-қайшы қояды.

Бронте негізгі кейіпкердің бейнесін жасай отырып өзінің алдына, әдеттегі көркем әдеби шығармаларға ортақ «сұлу» кейіпкерге карама-қарсы, сыртқы келбеті ешкімнен бөлек емес, жай, қарапайым, бірақ ішкі жан-дүниесінің сұлулығымен ерекшеленетін кейіпкердің бейнесін сомдауды мақсат етіп қояды. Джейннің сұлу еместігін автор әр түрлі кейіпкерлерінің сөздерінде атап көрсетеді. Мәселен, Эббот қызметші оны «ұсқынсыз» деп атайды. Рочестер онымен алғаш танысқан кезінде оның «о дүниеден келген адамға» ұқсайтынын айтады. Ол Джейннің сырт келбетін суреттегенде жиі салыстыру жасайды: «сіз кішкентай монашкаға ұқсайсыз, бозғылт эльф, қыша дәні». Риверстер жанұясына ол өте бозғылт, ұсқынсыз, әдеміліктен адыра қалған сүйкімсіз қыз ретінде әсер қалдырады.

Джейннің мінез-құлығы мен сырт келбеті туралы біз мисс Ридтің және оның балаларының, қызметшілері мен басқа да кейіпкерлердің сөздерінен байқаймыз. Беси қызметші оны қатты аяп, Джейнді біртүрлі бала санап, ол туралы сөз болғанда оған «жаратылыс» деген сөзді қолданады. Рид үйінің басқа қызметшісі Эббот та оны – «құпия жаратылыс» деп атайды. Кейіпкерлердің Джейн туралы айтқандарынан біз оның міне-құлқы жайлы білеміз. Розамонда Оливер оны сабырлы, бірқалыпты деп санаса, Сен-Джон оған: «сен адал, ақылды, шыншыл, тура, риясыз және батыл қызсың», – дейді.

Ш.Бронте кейіпкердің сырт келбетін суреттегенде әртүрлі эмоциялық реңктегі лексикаларды қолданылады. Осылайша, Джейн Риверстерге алғаш «бор немесе ажал секілді бозғылт», «аруақ», «қансыз бозғылт бет» сеілді әсер еткенде жазушы кейіпкерінің ауыр жағдайын көрсетуде арнайы лексикаларды қолданылады. Бір жағынан, оны барлығы жақсы көретінін білгенде, Джейннің сырт келбетін суреттеуде, басқа лексиканы: «гүлдей құлпырған, шын мәнінде өте жақсы, күлімсірегенде бет шұңқыры пайда болатын, жалтылдаған қоңыр көз» пайдаланады. Көріп отырғанымыздай, Бронте кейіпкерінің сырт келбетін біртіндеп оның ішкі жан дүниесімен байланыстырады.

Джейн есімі ер адамның Иоанн есімінің туындысы болып табылады. Джейн – ол ескі есім. Ол XIV ғасырда өте танымал болған. Сол кезеңде Джейн есімін ақсүйектер мен бай кісілер өз қыздарына қойған. Сол кездің өзінде-ақ Джейн есімі Джон әйел есімінен артық танылмаса кем болмады. XIX-ғасырдың басында Джейн есімі дүние жүзіне белгілі Шарлотта Бронтенің «Джейн Эйр» романы арқылы елге танымал болып, үлкен биіктерді бағындырады.

Шарлотта Бронте толық сеніммен Джейн Эйрдің прототипі деп есептеуге болады, өйткені екеуінің де денсаулықтары әлсіз, бірақ мінездері мен ерік-жігерлері жағынан күшті, *өмірде* тағдырдың тауқиметін көп көріп өскен.

Шарлотта Бронтенің өмірбаяны мен «Джейн Эйр» романын оқи отырып, автор мен романдағы бас кейіпкердің арасындағы параллелді байланыс бар екенін түсінуге болады. Бірінші кезекте Шарлотта Бронтенің сырт-келбеті Джейн Эйрдің сыртқы пішінін қайталамаса да, соған өте жақын. Уильям Теккерей Шарлотта Бронтемен кездескенде: «...кішкентай, үлкен адал көздер, кішкентай қолдарды көреді. Ол маған өте таза, асыл адам ретінде қатты әсер қалдырды дейді» [2, 10 б.] Шарлотта Бронте Эдвард Рочестердің кішкентай Адельдің сөзімен көргеніндей: «...et si elle n'était pas une petite personne, assez mince et un peu pale...» (...ол өте кішкентай, арық және боп-боз...) [2, 38 pp.]

Джейн Эйр айнаға қарап іс жүзінде кішкентай, бозғылт, денсаулығы әлсіз Шарлотта Бронте көреді: «...the strange little figure there gazing at me, with a white face and arms specking the gloom, and glittering eyes of fear moving where all else was still, had the effect of a real spirit» [2, 37 pp.].

Шарлота Бронте Брюсселде болғанда, пансионда ерлі-зайыпты Эжелерге сабақ береді. Оқытушы Мсье Эже Эдвард Фэйрфакс Рочестер секілді «ақылды, билеп-төстеп қалған, қызу мінезді және қатал, талап етуші адам [2, 8 б.].

Мистер Эже мен өмірінде ер адам көңіл аудармаған Шарлотта Бронте, көп уақыттарын бірге әңгімелесіп, қыдырумен өткізеді, Шарлотта Бронте оған деген ыстық ықпалы оянады, алайда

Мистер Эже үйлі-барынды адам еді, Мадам Эже олардың кінәсіз қыдыруларын білген кезде ол күйеуіне ұрыс-керіс шығарып, тез уақытта онымен кездесуін тоқтатып, бәсекелесінің тез арада кетуін талап етеді. Осыдан соң Шарлотта Бронта кетуге мәжбүр болады, алайда «өзінің қайғысын, қарым-қатынасын [2, 9 б.] Мистер Рочестера мен Джейн Эйр арқылы көрсетуге тырысады.

Джейн Эйрдің шын мәнінде мінезі ерекше: балалық шағында тәтесі мен оның балаларының теперішін көріп өскеніне қарамастан, өмірге деген қызығушылығы, көзқарасы артпаса кеміген жоқ.

Джейн тұйық, бірақ өте ақылды болып өсті. Романда оның сырт келбетінің сұлу, тартымды емес екені жайлы бірнеше рет қайталанатын, алайда ол өзінің ішуі сұлулығы мен адалдығы, шыншылдығының арқасында айналасындағы адамдарды өзіне тарта біледі.

Ол туралы Элен Бернс былай дейді: "...while your own conscience approved you, and absolved you from guilt, you would not be without friends" [2, 38 p.].

Өзінің қайырымдылығы, мейірімділігі арқасында Джейн Элен Бернс және Мисс Темпл сияқты бірнеше адамдармен достасады, өйткені олардың өмір жолдары да Джейннің өміріне ұқсас еді.

Келесі кейіпкер – Миссис Рид – Джейн Эйрдің ағайының жесірі, ол Джейнді мүлдем жақтырмайтын. Алайда күйеуінің соңғы тілегін орындауға тура келіп Джейнді қамқорлыққа алуға мәжбүр болады. Миссис Рид Джейнді өзінің балаларына үлгі келтіріп әділетсіз жазалайды. Романда автор Миссис Ридті «аяушылығы жоқ, жүрексіз» кейіпкер ретінде суреттейді. Миссис Ридтің образы романның басынан-ақ жағымсыз әсер етеді. Тәтесінің ажалынан бұрын да Джейн онымен татуласа алмайды. Біз тәтесінің Джейнге қаншалықты жамандық жасағанын оның алғашқы монологынан-ақ білеміз. «Ия, миссис Рид, мен сізге қаншалықты жан азабыма міндеттімін».

Рид есімі шығу тәркіні араб тілі. Ол қанағат деген мағынаны білдіреді. Рид есіміндегі кісілердің сырт келбеті салқын, жат болып келеді. Мисс Ридтің сыртқы келбетін сипаттағанда Джейн оның мисс Бланшқа ұқсайтынын байқайды, оның «көзқарасы салқын, қаталдығымен» миссис Ридті есіне түсіреді. Джейннің тәтесі өле-өлгенше өзгермей өтеді. Алайда ол «талғаммен, әдемі киіне біледі». Мисс Ридті сипаттаған лексикалардан біз оның өктем, әділетсіз, нашар адам болғанын көреміз. Автор оның мінез-құлқына сай есімінде лайықтап алған. Жоғарыда айтып кеткенімізде есімі өзіне сәйкестендірілініп алынған. Джейн оның бетіне тура қарап өз ойына айтуға қорықпайды: «кісілер сізді мейірімді деп ойлайды, бірақ сіз қатал, ақымақсыз және сіздің жүрегіңіз мейірімсіз. Сіз өтірікшісіз».

Романдағы келесі кейіпкерлер – мисс Ридтің қыздары, Элиза мен Джорджиана Рид. Миссис Ридтің екі қызы да ерке, бетімен кеткен өз дегенін істейтін, дөрекі болып суреттеледі.

Элиза балалық шағынан кәсіпкерлікке қабілетті болып өседі: «She had a turn for traffic, and a marked propensity for saving... As to her money, she first secreted it in odd corners, wrapped in a rag or an old curl-paper; but some of these hoards having been discovered by the housemaid, Eliza, fearful of one day losing her valued treasure, consented to intrust it to her mother, at a usurious rate of interest – fifty or sixty per cent.; which interest she exacted every quarter, keeping her accounts in a little book with anxious accuracy. [3, 88 pp.] Өзінің осындай қызығушылықтарын, сәнге, сұлулыққа құмар болып өскен сұлу туған әпкесі Джорджианамен де бөліспейді: «Little darling! – with her long curls and her blue eyes, and such a sweet colour as she has; just as if she were painted!» [3, 33 p.].

Бойжеткен соң апалы-сіңлілер мүлдем жат болып кетеді. Элиза дінге бет бұрып және аскетикалық принциптерді ұстанды: «...very tall, almost as tall as Miss Ingram – very thin too, with a sallow face and severe mien. There was something ascetic in her look, which was augmented by the extreme plainness of a straight-skirted, black, stuff dress, a starched linen collar, hair combed away from the temples, and the nun-like ornament of a string of ebony beads and a crucifix. This I felt sure was Eliza, though I could trace little resemblance to her former self in that elongated and colourless visage» [3, 290 pp.].

Джорджиана Джейн Эйр Ридтердің үйінде болған уақыты ішінде мәдени жағынан да, адамгершілік жағынан да өспей, сол қалпында өзгеріссіз қалады: «This was a full-blown, very plump damsel, fair as waxwork, with handsome and regular features, languishing blue eyes, and ringleted yellow hair. The hue of her dress was black too; but its fashion was so different from her sister's-so much more flowing and becoming-it looked as stylish as the other's looked puritanical» [3, 294 pp.].

Джейн Эйр немере әпкелері туралы – сезімсіз, ақымақ: «Feeling without judgment is a washy draught indeed; but judgment untempered by feeling is too bitter and husky a morsel for human deglutition» [2, 108 pp.]. Өз аналарына жақсы тәрбие көрмей өскен туған әпкелі-сіңлілі бір-бірінен мүлдем алшақтанып кеткен, тасбауыр, бір-біріне мүлдем жат.

Миссис Ридтің өмірінің соңғы күндерінің өзінде, Джейн Эйр Миссис Ридтің қыздарынан бетер ол үшін қатты қиналады. Элиза да Джорджиана да Миссис Ридпен туған, сүйікті аналары ретінде

қоштаспайды: «Georgiana, who had burst out into loud weeping, said she dared not go... Eliza surveyed her parent calmly. After a silence of some minutes she observed – “With her constitution she should have lived to a good old age: her life was shortened by trouble”. And then a spasm constricted her mouth for an instant...» [3, 244 pp.].

Ал келесі әйел кейіпкер Элен Бернстің образынан Шарлотта Бронтенің әпкесі – Мария Бронтені көреміз. Ол да Элен секілді Кован-Бридж діни мектебінде оқып жүргенде сондағы қатал жағдайдың кесірінен қайтыс болады.

Элен деген әйел есімінде грек түбірі бар, “нұрлы”, “ашық” деген мағынаны білдіретін көне Хелен деген есімнен пайда болған. Бұл есім Франция, Англия мен Америкада көптеп кездеседі. Бұл есім біздің ел мен Ресейде Елена деген есіммен кең таралған.

Ол – Джейн Эйрдің Лоувудтегі рухани тәлімгері. Бұл ақылды, мейірімді жас қыз өзінің «әдеттен тыс ақылы мен батылдылығымен» Джейн Эйрді таң қалдырады. Ол Джейнге «егер бүкіл әлем сені жек көрсе де және сені ақымақ санаса да, бірақ сен өз ар-ожданыңның алдында таза болсаң, сен өзіңе нағыз достарды ылғи да таба аласың» – дейді. Ең басынан-ақ Эленмен танысқанда, оқырман оның құдай жолында жүргенін байқайды. Джейн: “Why, then, should we ever sink overwhelmed with distress, when life is so soon over, and death is so certain an entrance to happiness – to glory?” [3, 129 pp.]. Ол өзінің жер бетіндегі өмірі туралы ойламайды, бүкіл азаптарының барлығына шыдап, олардың адам баласын сынау үшін құдайдың жіберетін сынағы екеніне, олардың барлығы аяқталып «нағыз өмір» о дүниеде «жұмаққа» баратынына сенеді. Ол «аурушаң, арық, боп-боз», бірақ ерік-жігері, мінезі күшті кейіпкер ретінде суреттеледі.

Бронтенің Эленді сипаттау үшін қолданылған эпитеттері мен салыстыруларында оны таза қайнар бұлаққа теңейді. Джейн Эленмен әңгімелесуден ешқашан жалыққан емес. Бірақ олардың достығы ұзаққа созылған жоқ, Элен өкпе ауруына шалдығып, көп ұзамай көз жұмады. Ол мисс Эйрдің өмірінде өшпес естелік қалдырады.

Лоувуд мектебінің мұғалімі Мисс Темплдің образы Джейн Эйр үшін балалық шағынан оған жетіспей келген «аналық» махаббатты сыйлай білген кейіпкер ретінде берілген. Мисс Темплдің өз отбасы болмаса да, ол өз махабаты мен қайырымдылығын сүйікті, қорғансыз шәкірттері Элен Бернс и Джейн Эйрге сыйлайды. Мисс Темпл, Джейннің өз туған анасындай, оны сурет салуға, француз тілінде сөйлеуге үйретті, сондай-ақ ол жақсы ұстаздың үлгісі бола білді. Кейінірек Джейн гувернантка және мұғалім болып істеген кезінде Мисс Темплға кішкене де болса ұқсауға тырысып бақты. Ол Джейнді алғаш көрген кезден-ақ «мейірбандылықпен» тәнті етеді. «Сымбатты, сұлу, қоңыр көзді, кірпіктері ұзын, бет-әлпеті қайырымды және іс-қимылы адамгершілікке толы». Мисс Темпл үнемі шәкірттерін «сөзбен де іспен де қолдап отырды», оларға үнемі «ер жүрек жауынгер» секілді алға ұмтылуға үйретті.

Темпл есіміне орта ғасырдағы монахтар мен әскери діни рыцарларға берілген Тамплиер орденіне сілтеме беріледі. Мисс Темплдің сөздерінен кейін Джейн үнсіз қала алмайды, мистер Брокльхерстпен кездескенде оған өзінің бүкіл өмірі туралы айтып береді.

Мисс Темпл – ана махабатынан айырылған Джейнге өте қажет адам болатын. Мисс Темплдің образы сол уақытта Джейн Эйр үшін өз ролін толық аяқтаған бейне болды. Оның бейнесі сыртқы келбеті де ішкі дүниесі де бай образ болатын.

Джейн Эйрдің бала кезінен бастап жақын туыстары болған жоқ. Оған жақын туыстардың, әкешесі, аға-әпке, сіңлі-іні махаббаты жетпей, соған зәру болып өсті. Бірақ уақыт өте келе Джейн өзіне «әпке» бола білген Элен Бернспен танысады, Мисс Темпл болса оған «ана» орнына «ана» бола біледі. Торнфилдке көшіп келген Джейн Эйр онда өзіне қамқор, мейірімді тәте табады, ол Миссис Феарфакспен танысады.

Алғаш танысқан кезде Джейн Эйр «ескі креслода отырған таза, ұқыпты кемпірді» Мисс Феарбексті, ол оның жанынан «үйдегі жайлы жағдайды» көреді. «...an arm-chair high-backed and old-fashioned, wherein sat the neatest imaginable little elderly lady, in widow’s cap, black silk gown, and snowy muslin apron; exactly like what I had fancied Mrs. Fairfax, only less stately and milder looking. She was occupied in knitting; a large cat sat demurely at her feet; nothing in short was wanting to complete the beautiful of domestic comfort» [3, 72 pp.].

Джейн үйдегі жайлылықты миссис Феарбекспен салыстырып, оны сол кісінің өзінен байқайды. Миссис Феарфакс романның соңына дейін қамқорлықтың, ақкөңілдіктің идеалы болады. Джейн оның қайырымдылығы мен жылы қарым-қатынасына шексіз риза болып, оны қатты сыйлайды. Мисс Эйр бұл үйден «тәкапарлық пен салқындықты» көремін-ау деп күткен еді, оның орнына ыстық ықылас

пен қайырымдылықты көргенде таң қалады. Шарлотта мисс Феарфаксті, оның бауырмал және өте қамқор, өзі жақсы көретін адамдарға өмірін арнауға дайын екенін көрсететін іс-қимылдарын суреттеуде айырықша лексикаларды қолданады.

Бланш Ингрэм бейнесін Джейн Эйрдің бейнесіне толықтай қарама-қарсы кейіпкер. Миссис Феарфакстың сөздері бойынша Бланш Ингрэмді оқырмандарға былай таныстырады: “Tall, fine bust, sloping shoulders; long, graceful neck: olive complexion, dark and clear; noble features; eyes rather like Mr. Rochester’s: large and black, and as brilliant as her jewels. And then she had such a fine head of hair; raven-black and so becomingly arranged: a crown of thick plaits behind, and in front the longest, the glossiest curls I ever saw. She was dressed in pure white; an amber-coloured scarf was passed over her shoulder and across her breast, tied at the side, and descending in long, fringed ends below her knee. She wore an amber-coloured flower, too, in her hair: it contrasted well with the jetty mass of her curls” [3, 166 pp.].

Мисс Ингрэмнің сыртқы бет-әлпеті Джейн Эйрге қаншалықты қарама-қарсы болса ішкі жан-дүниесіде сондай қарама-қайшы. Әдемі, сұлу, сымбатты өзін өзі ұстау корольдік мәнері, ағылшын дауысымен, пианинода жақсы ойнай білу өнері, солай бола тұра бос кеуде, сұмпайы, зәрлі, ашулы, кекшіл. Ол өзіне Мистера Рочестерді ғашық ете алмады, өйткені өзінің де оған ешқандай жақсы көру сезімі болған жоқ.

Джейн Эйр де бұны түсінген: «Surely she cannot truly like him, or not like him with true affection! If she did, she need not coin her smiles so lavishly, flash her glances so unremittingly, manufacture airs so elaborate, graces so multitudinous. It seems to me that she might, by merely sitting quietly at his side, saying little and looking less, get nigher his heart» [3, 196 pp.].

Біздің ойымызша романда көрсетілген Бланш Ингрэмнің бейнесі арқылы жазушы сыртқы келбеті қанша сұлу болғанымен ішкі жан-дүниесі таяз адамдарға қарағанда Джейн Эйр секілді түрі сұлу болмағанымен ішкі жан-дүниесімен адамдарды баурай білетін кісілерден көп жақсылық күтуге болатынын көрсеткісі келген сияқты. Осы теңеулерді керемет шеберлікпен суреттеп жеткізе білген автор өз кейіпкерлерінің мінез-құлқы, сырт-пішіндеріне қарап, соған сайма-сай есімдер қоюда да тамаша тапқырлық, шеберлік көрсеткен.

Романдағы соңғы әйел кейіпкер – Берта Мэзон. Ол мистер Рочестердің есі ауысқан жынды, заңды әйелі. Жазушы оның образын суреттеуде «көзі қанға толы, түрі сұмдық қорқынышты», Джейн оны бір көргенде-ақ неміс ертегілеріндегі вампирмен салыстырады. Оның бейнесі төрт аяқты «жануарға» теңестіріледі. «...a woman, tall and large, with thick and dark hair hanging long down her back... I know not what dress she had on: it was white and straight; but whether gown, sheet, or shroud... I wish I could forget the roll of the red eyes and the fearful blackened inflation of the lineaments!... This, sir, was purple: the lips were swelled and dark; the brow furrowed: the black eyebrows widely raised over the bloodshot eyes» [3, 273 pp.].

Берта есімі басында «bert/berht» герман элементтеріне аяқталатын әйелдердің де ер кісілердің де есімі болған.

Альберт-Альберта, Роберт-Роберта, Норберт-Норберта және басқалары осылайша қысқартылатын, бұл есімнің аудармадағы мағынасы «жарқын, жарық» дегенді білдіреді. Қазіргі кезде бұл есім өз алдына жеке дара, Еуропада кең таралған есім.

Соңында Джейн Эйр, көптеген қайшылықтарға және кісілердің қатігездігіне қарамастан, өзін жақсы көретін, туған-туыстың орнын толтыратын жақын адамдарымен қауышады.

Кейіпкерлерді суреттеуде біз автордың эпитеттерді іріктеп алғанын байқаймыз. Эпитет кейіпкердің жан дүниесін ашуда, кескін келбетін суреттеуде ерекше қызмет атқарады. Портрет пен оның детальдарын жасау, кейіпкерге мінездеме беру, кейіпкердің ішкі сезімдерін, көңіл-күйін бейнелеу үшін, сөз ажарын көркейтп, ойды кемел жеткізу үшін жазушы эпитеттерге сүйенеді. Кейіпкерлер бізге өздерінің ішкі және сыртқы дүниесін жиі көрсетіп отырады.

Бұның барлығы – көркем шығармадағы кейіпкерлердің рөлдерін антропонимика саласында есімдерді «жақсы» және «жаман» деп бөліп, бағалайды.

Мәселен біздің талдау жасаған Шарлотта Бронтенің «Джейн Эйр» романындағы «жақсы» әйел есімдеріне Jane Eyre, Helen Burns, Maria Temple, Blanche Ingram; «жаманға» жататын әйел есімдері Mrs. Reed, Eliza Reed, Georgiana Reed, Bertha Mason Rochester жатқызуға болады. Оларды неге «жақсы», «жаман» деп бөлген себебімізді жоғарыда әр кейіпкерге жеке-жеке талдау жасап барынша нақ түсіндіруге тырыстық.

Бас кейіпкердің образы жақсы ашылғаны соншалықты біз оған өзіміз ғашық болып, оның қиындықтарына бірге қиналып, жақсылықтарына бірге қуанамыз.

Жалпы қорытындылай келе айтарымыз, «Есімдер мен атаулар – әр дәуірдің ескерткіші, ұрпақтан ұрпаққа жалғасатын құнды шежіре, ұлттық ерекшелігімізді әйгілей түскен тарих айнасы» [4, 105 б.]. Есімдер көркем шығармалардың алуан түрлі жанрларында (поэзия, проза, драма) кейіпкерлердің әдеби образдарын толықтыруда, олардың характерін, психологиялық ерекшеліктерін көрсетуде негізгі құрал ретінде стильдік мәнде кеңінен қолданылады [5, 50 б.]. Шарлотта Бронтенің «Джейн Эйр» романындағы әр әйел кейіпкердің есімін автор олардың мінез-құлықтарына, тағдырларына сәйкес және дәл, нақты бере білген.

Осы тақырыпты зерттей келе біз мынандай қорытындыға келдік:

- ағылшын есімдерінің көпшілігінің түбірі көне ағылшын тілінде жатыр;
- ағылшын есімдері жүйесінің қалыптасуына көптеген шабуылдардың да әсері көп болды, оның ішінде нормандықтардың да;
- ағылшын есімдерінің тарихына шіркеулердің құрылулары да аз әсерін тигізбеген.
- ағылшын есімдері ереже бойынша үш есімнен тұратыны белгілі: бірінші есім (first name, christian name, given name), екінші есім (middle name) және фамилия (name, surname, last name). Ең негізгі жарқын есім – орта есімнің болуында (middle name).

Көне және орта ғасырда пайда боған есімдердің әлі күнге дейін үлкен сұраныспен қолданылатына баса назар аударғымыз келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998. – 304 б.
- 2 Martin, Robert B. Charlotte Bronte's Novels: The Accents of Persuasion. – NY: Norton, 1966. – 199 p.
- 3 Шарлотта Бронте – «Джейн Эйр». Перевод с английского языка В.Станевич. – Москва: Издательство "Правда", 1989. – 384 с.
- 4 Қожанов О. Қазақ ономастикасының нормативтік актілерінің жай-күйі // Қазақ ономастикасының өзекті мәселелері. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Астана: «Ақжол-Баспа», 2004. – 224 б.
- 5 Капанова Д.Е., Байгошиқарова М.И. Қазақ тіліндегі көркем шығармалардағы әйел есімдерінің мағынасы // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы//Вестник «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы, 2017. – №1(59). – 50-53бб.

ҒТАХР 16.21.27

К.Ж. Каржаубаева¹

¹*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Орал қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТІЛ САЯСАТЫ ЖӘНЕ КӨПТІЛДІЛІК: ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАР

Аңдатпа

Экономикалық және әлеуметтік жаңғыру жағдайындағы қазақстандық қоғамда орын алып жатқан маңызды аспектілердің бірі тіл саласындағы саясатпен байланысты. Ұлт көшбасшысының мемлекеттік саясаттың құрамдас бөлігі ретінде тіл мәселесін зерделеуге, талдауға назар аударуы заңды құбылыс, себебі Елбасының бастамасымен елімізде бірегей жоба – тілдердің үштұғырлылығы жүзеге асырып жатыр. Көптілді және мультимәдени сипатқа ие қазіргі әлемде тілдердің тоғысуы мәселесі, қоғамдық консалидация бойынша тіл саласында тиімді әрі ұзақ мерзімді бағдарламаларды іздеу аса өзекті болып отыр. Осымен байланысты Президент Н.Ә. Назарбаевтың үштұғырлы тіл туралы идеясының нәтижесінде енгізіліп отырып көптілді білім берудің маңыздылығы мен өзектілігі еш күмән тудырмайды.

Қазақстандағы қазіргі тілдік жағдаят үштұғырлы тіл туралы идеяны қоғамдық келісімді нығайтудың маңызды факторы ретінде тануға мүмкіндік береді. Мәдениеттер мен тілдердің әралуандығы, олардың теңдігі біздің елімізге тиесілі жетістік екені сөзсіз, ал жүргізіліп отырған тіл саясаты барлық этностардың тілдік құқықтарының сақталуын қамтамасыз ете отырып, қарым-қатынас жасау үшін, білім алу үшін, шығармашылық қажеттіліктерді жүзеге асыру үшін тілді таңдау еркіндігін ұсынады.

Қазақстандық қоғамдастық үшін үштілділікті жүзеге асыру бірыңғай саяси, идеологиялық, мәдени платформа болғанда ғана оңтайлы болары сөзсіз.

Мақалада Қазақстандағы тіл саясаты мен көптілділік мәселелері талданады.

Түйін сөздер: тіл саясаты, көптілділік, қостілділік, білім беру жүйесі, қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі

Каржаубаева К.Ж.¹

*¹Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
Уральск, Казахстан*

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСТАНЕ И МНОГОЯЗЫЧИЕ: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ

Аннотация

Одним из важнейших аспектов происходящей в казахстанском обществе экономической и социальной модернизации выступает политика в области языка. Внимание Лидера нации к этой составляющей государственной политики очевидно и заслуживает самого пристального изучения и анализа, поскольку именно в нашей республике реализуется уникальный проект, инициированный Главой государства, – триединство языков. В современном мире, полиязычном и мультикультурном, как никогда актуальна проблема сопряженности языков, поиск эффективных и жизнеспособных программ в области языков по консолидации обществ. В связи с этим значимость и актуальность полиязычного образования, являющегося результатом внедрения идеи Президента о триединстве языков, не вызывают сомнения.

Современная языковая ситуация в Казахстане позволяет говорить о триединстве языков как о существенном факторе укрепления общественного согласия. Многообразие культур и языков, их равное сосуществование являются безусловным достоянием нашей страны, а проводимая языковая политика как обеспечивает соблюдение языковых прав всех этносов, так и предоставляет свободный выбор языка для общения, получения образования, реализации творческих потребностей. Позитивность развития трехязычия для казахстанского сообщества возможна при условии единой политической, идеологической, культурной платформы.

В статье анализируются проблемы языковой политики Казахстана и полиязычие.

Ключевые слова: языковая политика, полиязычие, двуязычие, система образования, казахский язык, русский языка, английский язык

K.Zh. Karzhaubayeva¹

*¹M.Utemisov West Kazakhstan State University,
Uralsk, Kazakhstan*

LANGUAGE POLICY IN KAZAKHSTAN AND MULTILINGUALISM: LINGUISTIC CONCEPTS

Abstract

One of the most important aspects of the economic and social modernization that is taking place in Kazakhstan's society is the policy in the field of language. The attention of the Leader of the Nation to this constituent state policy is obvious and deserves the most careful study and analysis, since it is in our republic that a unique project initiated by the Head of State is implemented – the triune of languages. In the modern world, multilingual and multicultural, the problem of language conjugation is of urgent importance, and the search for effective and viable programs in the field of languages on the consolidation of societies. In this regard, the significance and relevance of the multilingual education, which is the result of the introduction of the President's idea of the triune unity of languages, does not raise doubts.

The modern language situation in Kazakhstan makes it possible to speak of the triunity of languages as an essential factor in strengthening public harmony. The diversity of cultures and languages, their equal coexistence, are the unconditional property of our country, and the ongoing language policy ensures observance of the linguistic rights of all ethnic groups, and provides a free choice of language for

communication, education, and creative needs. Positivity of the development of trilingualism for the Kazakh community is possible provided a single political, ideological, and cultural platform.

The article analyzes the problems of the language policy of Kazakhstan and polygamy.

Keywords: language policy, multilingualism, bilingualism, education system, Kazakh language, Russian language, English

Қазақстанның көпұлтты сипатымен байланысты жүргізіліп отырған тіл саясаты әр алуан этностардың бейбітшілік жағдайда бірлесіп өмір сүруіне мүмкіндік бере отырып, қоғамда ұлтаралық төзімділіктің сақталуына және интеграциялық үдерістердің қалыпты дамуына жағдай жасайды. Жалпы түрлі тілдерді тұтынушы ұлттар арасындағы әлеуметтік, мәдени және саяси қарым-қатынастардың қарқынды дамуы тілдің коммуникативтік қызметін күшейте түседі, бұл, түптеп келгенде, қостілділік және көптілділік мәселесіне әкеліп тірейді.

Бірнеше тілді меңгеруге деген ұмтылыстың әлеуметтік-саяси, психологиялық, мәдени және антропологиялық негіздері бар. Кез келген адам нақты бір қоғамда өмір сүре отырып, сол қоғамдық кеңістіктің қажеттіліктеріне, сұраныстары мен талаптарына сай өмір сүреді. Осы тұрғыдан қостілділік те, көптілділік те адамның қоғамдық қарым-қатынасқа түсу қажеттіліктерін қамтамасыз ететін бірден-бір табиғи феномен болып табылады.

Ғалымдардың зерттеулері көрсетіп отырғандай, түрлі ұлттар мен халықтардың арасындағы өзара байланыстардың ұлғаюы қостілділіктің және көптілділіктің маңыздылығын арттыра түседі. Сондай-ақ бүгінгі таңда бір тілді ғана меңгергендермен салыстырғанда, бірнеше тілді білушілердің саны айтарлықтай көп [1].

Соңғы мәліметтерге сүйенсек, әлем халықтарының шамамен 70% екі не одан да көп тілді әртүрлі деңгейде меңгерген. Мұның негізгі өзегінде қазіргі жаһандандудың заңдылықтарын көруге болады, демек жаһандану кезеңі – бірнеше тілде сөйлейтін адамдардың өмір сүріп отырған кеңістігі.

Меңгерілген тілдің санына байланысты әлеуметтік лингвистикада *қостілділік* және *көптілділік* ұғымдары ажыратылады. Қостілділік – «адамның екі тілдің көмегімен қарым-қатынасқа түсуі» [2, 3], яғни адамдардың өзара қарым-қатынаста ана тілімен немесе бірінші тілімен қатар тағы бір екінші тілді сөйлеуде пайдалануы қостілділік болып саналады.

Өзге тілді меңгеру барысында тіл үйренуші сол тілге тән сөзді, сөйлем құрау тәсілдерін, жалпы тілдің ішкі заңдылықтарын игере келе, сол тілді тұтынушы ұлттың ойлау жүйесіне дендей отырып, рухани әлеміне енеді, өзіндік танымын өзгеше болмыспен толықтырады. Осылардың ішінде ең бастысы – өзге тілді меңгеру адам мен адамның, ұлт пен ұлттың, халық пен халықтың қарым-қатынасын күшейте түседі. Сондай-ақ бірнеше тілді меңгеру – адамның таным көкжиегінің кеңейуіне әсер ететін жетекші факторлардың бірі. Бұл ретте тілді меңгеру адам үшін ақпараттық кеңістік көлемінің ұлғаюына мүмкіндік береді. Профессор Б.Хасанов «Қостілділік адамдардың рухани жағынан өсуіне жағдайлар жасайды. Адам үшін қостілділік – ойын жеткізу, шындықты тану құралы болумен бірге, көпұлтты қоғамда қарым-қатынас жасау құралы да; бұл жерде оның негізгі компоненті (ана тілі) ұлттық компонентін сипаттаса, басқа компоненті (екінші тіл) әртүрлі ұлт өкілдерін тану, басқа халықтардың мәдениеттерін игеру құралы болады. Қостілділіктің адамның үйлесімді дамуындағы рөлі орасан; өйткені, ол көпұлтты қоғамда жан-жақты дамудың және де өзін танытудың аса маңызды құралы» екендігін атайды [3, 12-13].

Қостілділік немесе билингвизм – тілдің қызметі, құрылымымен байланысты көп аспектілі құбылыс ретінде лингвистикада, әлеуметтік лингвистикада, психологияда, этнолингвистикада, этнопсихологияда қарастырылады. Тілдік қатынас теориясын қалыптастырушы У.Вайнрайхтың анықтамасы бойынша екі тілді алма кезек қолдану тәжірибесі – қостілділік. Қостілділікке анықтама беруде тілді меңгерудің деңгейіне байланысты зерттеушілердің пікірлері екіге бөлінеді. Ғалымдардың бір тобы қостілділікті екі тілді әртүрлі деңгейде меңгеру десе, зерттеушілердің екінші бір тобы екі тілді де ана тілі деңгейінде меңгеру деп қарастырады. Тіл білімінің тарихында қостілділікті зерттеу Л.В. Щерба, У.Вайнрайх, А.Розенцвейгтің еңбектерінен бастау алады. Қазақ тіл білімінде бұл мәселе М.М. Копыленко, З.К. Ахметжанова, С.Е. Байбульсинова, М.К. Исаев, А.Е. Карлинский, М.К. Мурзағалиева, Ж.Ж. Нуртаева, А.И. Рабинович, М.Р. Сабитова, Э.Д. Сулейменова, Т.Я. Зенкова, Г.А. Габдуллина, Н.С. Мұстафа еңбектеріндегі негізгі зерттеу нысандарының бірі болды.

Бүгінгі күні біздің қоғамымыздағы қостілділік біртіндеп көптілділікке ауысып келеді. Тіл саясаты саласына қатысты барлық құжаттарда бірнеше тілді білу өзекті мәселе болып табылады және бұл – уақыт талабы. Сондықтан білім жүйесі үштілділікті біртіндеп дамытуға ден қойып отыр. Қазақстан

Республикасының білімді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының жобасына сәйкес үш тілде оқытатын дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектептер жүйесін құру жөніндегі жұмыс жүргізілуде.

Көптілділік деген не? Көптілділік – нақты бір коммуникативтік жағдайдың әсер етуімен белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте бірден үш не одан да көп тілде сөйлей білушілік.

Көптілділік – жалпы халыққа ортақ қарым-қатынас құралы, білім мен ғылымның, ақпарат пен баспасөздің, әдебиет пен мәдениеттің тілі.

Энциклопедиялық сөздіктерде көптілділік белгілі бір көпұлтты аумақта бірнеше (үш және одан да көп) тілдердің әрекет етуі ретінде түсіндіріледі; сөйлесу қажеттілігіне қарай адамның бірнеше тілді білуі мен қолдануы. Көптеген аймақтарда көптілділік құбылысы көптілділік сияқты жиі кездесе бермейді, себебі, бірнеше тілдерді қолданудың деңгейі және қызметтік мәртебесі шағын аймаққа ие. Ол көбіне жалпы білім беретін мектептерде және басқа да оқу орындарында оқытумен шектеледі [4, 6].

Көптілділік жақын туыстас болуы мүмкін (мысалы, туыстас тілдерді меңгеру: орыс-украин-белорус, татар-башқұрт-түрік және т.б.), туыстас емес, яғни, үш және одан да көп туыстас емес тілдерді меңгеру (мысалы, орыс-татар-удмурт, татар-орыс-ағылшын және т.б.). Сонымен бірге, екі немесе одан да көп тілдерді мемлекеттік деп тану белгілі бір шағын әлеуметтік топ аясында бұқаралық құбылыс ретінде полилингвизмді нұсқайды.

Көптілділік, яғни полилингвизм – бұқаралық құбылыс, ол өзіндік қиындықтарға ие, олар болашақта бірнеше аспектіде зерттеуді қажет етеді:

– психологиялық – бірнеше тілдерде сөйлеуді зерттеу мәселелері (оқыту+үйрену), ол сөйлесу кезінде орын алады: көптілділік әрекеттің психикалық құбылысы, көптілділік қалыптасуының заңдылықтары, ерте немесе кеш көптілділік;

– лингвистикалық – жеке тілдердің семантика, лексика құрылымдарында орын алатын тілдік қарым-қатынас мәселелері және осы өзгерістермен байланыс, транспозиция және интерференция құбылысы.

– педагогикалық – полилингвизм жағдайындағы тілдерді тиімді оқыту тәсілдері және әдістерін дайындау;

– философиялық және әлеуметтік – қоғамдағы көптілділіктің рөлі мен әртүрлі үдерістерге көптілділіктің әсер ету мәселелері [4, 6].

Мультилингвизм (көптілділік, полилингвизм) – нақтылы коммуникативтік жағдайдың әсер етуімен белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте бірден үш немесе одан да көп тілде сөйлей білушілік [5, 46]. Бұл тек қана бірнеше тілде сөйлеу мүмкіндігі ғана емес, сонымен қатар бірнеше өркениеттің мәдени құндылықтарын бойына сіңірудің және ашық қарым-қатынас жасаудың ерекше түрі.

Көптілділік – екіден көп тілдерде түсінісу. Жалпы, көптілділік, көптілділік – әртүрлі этносқа жататын адамдардың, ұлт пен ұлттың, мемлекет пен мемлекеттің арасындағы қарым-қатынастарды қамтамасыз ету мақсатында ерте замандардан келе жатқан әлеуметтік құбылыс.

Көптілділік бірнеше тілді пайдалану ретінде қарастырылып қана қоймайды, сондай-ақ көптілділікті құраушы тілдердің әрқайсысына нақты әлеуметтік қызмет тән болады.

Көптілділік – АҚШ, Ресей, Үндістан, Нигерия сияқты жүздеген ұлт пен ұлыс мекендейтін мемлекеттерге тән құбылыс. Көптілділік жаппай көптілділік, ішінара көптілділік болып бөлінеді. Жаулап алу, халықтардың қоныс аударуы, көрші елдермен тығыз қарым-қатынас секілді тарихи себептерден кейбір халық өкілдерінің жаппай көптілділігі қалыптасқан. Сондықтан да көптілділік көп ұлтты географиялық кеңістікте кең тараған. Мәселен, жаппай көптілділік Кавказдағы армян, аджар, осетин, күрд, грек, т.б. халықтар арасында, сондай-ақ Дағыстан халықтары арасында жиі кездеседі. Қазіргі Қазақстан Республикасындағы қалыптасқан жағдай да осыған ұқсас. Мұндағы славян тектес халықтардың дені – негізінен бір тілде ғана сөйлейтіндер, қазақтардың көпшілігі екі тілде сөйлейді. Ал ұйғыр, өзбек, дүнген, күрд, түрік, эзербайжан, тәжік, татар, т.б. ұлт өкілдері арасында көптілділік кең тараған. Неміс, корей, шешен ұлттарында да көптілділік едәуір жиі ұшырасады. Кейінгі кезде шет тілін үйренуге ден қойыла бастағандықтан, қазақтар арасында да көптілділік көбейіп келеді. Бүтіндей ұлт пен ұлыстың көптілділігі – әлеуметтік лингвистика мамандарының зерттеу нысаны боларлық күрделі құбылыс.

Жаппай көптілділік жағдайында коммуникативтік формалар (диалектілер, говорлар, әр алуан жаргондар, жеке тілдер) өте күрделі қолдану иерархиясын құрайды. Мысалы:

1) тар локалды шағын топ арасындағы қатынас (үй-ішілік тіл);

2) топаралық тұрмыспен байланысты локалды қатынас құралы (мыс., Азия мен Африканың көп ұлтты елдеріндегі “базар” тілі);

3) билік жүргізетін әкімшілік (немесе ұлт) тілі;

4) көпұлтты аймақтың ресми тілі;

5) мемлекеттік тіл (немесе халықаралық байланыс тілі). Егер бастапқы екеуі ресми қатынас құралы болмай, тек ауызекі сөйлесу тіліне жатса, соңғы үшеуінің атқарар қызметі жан-жақты. Олар – жалпы халыққа ортақ қарым-қатынас құралы, білім мен ғылымның, ақпарат пен баспасөздің, әдебиет пен мәдениеттің тілі. Көптілділік билингвизмнен (көптілділіктен) бастау алады. Көптілділік сирек кездеседі. 1989 ж. мәлімет бойынша, бұрынғы Кеңестер Одағындағы 73 млн. қос тілділердің (23,4%), 61 млн-ының екінші тілі орыс тілі болған. Олардың шағын ғана тобы көптілділікке (полиглотқа) жатқан. Көптілділік үшін тілдің қолдану мәртебесінің жан-жақты болуы, қажеттіліктің қалыптасуы, сондай-ақ тілдердің туыстығы (генетикалық және типологиялық жақындығы) шешуші рөл атқарады.

Көптілділік, мультилингвизм, полилингвизм – нақтылы коммуникативтік жағдайдың әсер етуімен белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте бірден үш, одан да көп тілде сөйлей білушілік. Мұның өзі жеке адамның (индивидуумның) көптілділігі және ұлт пен ұлыстың көптілділігі болып бөлінеді. Көптілділіктің үш тілді меңгеру дәрежесі сол адамның немесе бүтіндей халықтың өмір сүрген тілдік ортасы, әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірі, тұрмыс-тіршілігі секілді көптеген факторларға байланысты. Ұлттық құрамы бірыңғай, бір ғана этнос мекендейтін мемлекетте Көптілділік сирек. Онда жеке адамның ғана Көптілділігі ұшырасады (Жапонияда, Кореяда, Германияда, Исландияда).

Қазіргі мемлекеттердегі көптілділік әртүрлі қалыптасып отыр. Бельгияда (10 млн. халық) – нидерланд және француз тілі. Швейцарияда (6 млн.) неміс, француз, итальян, ретророман – ресми тілдер болып табылады. Испанияда (37 млн.) мемлекеттік тіл – испан тілі, сонымен қатар баск, каталон, галий, астурия тілдері қызмет етеді. Нидерландия (Голландия) (15 млн.) нидерланд тілі ресми тіл, ал фриз тілінде 400 мың адам сөйлейді. Финляндияда (5 млн) 1919 ж. бері ресми тіл – фин және швед тілдері болып саналады. Қазіргі Ресейде әр қилы халықтардың 140 тілі өмір сүреді.

Қазақстандағы көптілділікті екі бағытта сипаттауға болады. Біріншіден, әлеуметтік лингвистика тұрғысынан Қазақстанның көпұлттылығымен байланысты, мәселен, ұлты ұйғыр адам әр деңгейде кем дегенде өз ана тілі – ұйғыр тілін, қазақ тілін, орыс тілін меңгеруі мүмкін. Екіншіден, Елбасының бастамасымен қолға алынған «Үштұғырлы тіл» саясаты шеңберінде Қазақстандағы көптілділік жағдайында қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне басымдық беріліп отыр. Осымен байланысты білім беру жүйесіндегі көптілділік мәселесіне де аталған тілдердің аясында қолға алынып, түрлі шаралар ұйымдастырылуда. Біздің зерттеу жұмысымыздағы көптілділік жағдайы қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне басымдық берілген «Үштұғырлы тіл» саясатымен байланысты өзінің өзектілігін арттыра түседі.

Бұл көптілділіктің негізгі басымдығы ана тіліне беріледі, өйткені қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде меңгеру азаматтардың бірігуіне ықпал етеді, орыс тілі ғылыми-техникалық ақпарат көзі болып табылса, ағылшын тілі адамдардың өзін-өзі әлемдік кеңістікке интеграциялану, бейімделу қабілеттерін дамыту үшін қажет.

Қазақстанның болашақ бағдарының үштұғырлы тілдер саясатын негізге алып отырғаны – бүгінгі ақпараттық қоғамның және қашанда өз өктемдігін жүргізетін уақыт пен заманның талабы. Себебі тарих бір орында тұрмайды, әлем жұртшылығының алдында тарихи қажеттіліктен туындаған, айналып өтіп кетуге болмайтын үлкен бір сын тұр. Ол – «жаһандану», «жаһандасу», «ғаламдастыру» деп түрліше аталып жүрген «глобализация» атты бүкіл әлемде бастау алып жатқан санаспауға болмайтын ғаламдық қозғалыс. «Жаһандану жағдайында мемлекеттік тіл, орыс, ағылшын тілдерінен тұратын үштілділікті дамытудың қажеттілігі айдан анық» [6].

«Үштұғырлы тіл» туралы идеяны мемлекет басшысы 2006 жылдың қазанында өткен Қазақстан халқы ассамблеясының XII құрылтайында жария етті. Ал 2007 жылғы “Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан” атты халыққа жолдауында “Тілдердің үштұғырлылығы” атты мәдени жобаны кезең-кезеңмен іске асыруды ұсынды. Қазақстан халқының рухани дамуымен қатар, бұл идея ішкі саясатымыздың жеке бағыты болып белгіленді. Яғни, идеяның негізі мынадай: Қазақстанды бүкіл әлем халқы үш тілді бірдей пайдаланатын жоғары білімді мемлекет ретінде тануы керек. Олар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлт-аралық қарым-қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі.

Басқаша айтқанда, үштұғырлы тіл идеясын мынадай әрі қарапайым, әрі түсінікті формуламен көрсетуге болады: мемлекеттік тілді дамытамыз, орыс тілін қолдаймыз және ағылшын тілін үйренеміз. Айта кетелік, үштұғырлы тіл жай ғана әдемі тұжырымдама немесе тілдік саясаттың жаңа формасы ретінде пайда болған жоқ, ол – өмірлік қажеттіліктен туындаған игілікті идея. Өйткені қазіргі кезде күллі әлемге есігін айқара ашып, “ақылды” экономиканы енгізіп жатқан елдер қарыштап дамуда.

Қай заманда болсын, бірнеше тілді меңгерген мемлекеттер мен халықтар өзінің коммуникациялық және интеграциялық қабілетін кеңейтіп отырған. Мысалы, ежелгі дүниедегі Мысырдың өзінде бірнеше тілді білетін мамандар иерархиялық сатымен жоғарылап, көбіне салық төлеуден босатылған. Яғни, бүгінгі таңда ТМД мен Орталық Азияның көшбасшы мемлекетіне айналған Қазақстан үшін үштұғырлы тіл – елдің бәсекеге қабілеттілікке ұмтылуда бірінші баспалдағы. Өйткені бірнеше тілде еркін сөйлей де, жаза да білетін қазақстандықтар өз елінде де, шетелдерде де бәсекеге қабілетті тұлғаға айналады.

Атап айтарлығы көпұлтты Қазақстанның жағдайында “Үштұғырлы тіл” ұлттық жобасы қоғамдық келісімді нығайтудың негізгі факторы болып саналады. Алайда еліміздегі негізгі үш тілді дамытуға басымдық беру – басқа халықтардың тілдерін назардан тыс қалдыру деген сөз емес. Мәдениеттер мен тілдердің саналуандығы – бұл біздің ұлттық байлығымыз Ал “Үштұғырлы тіл” идеясының құрамдас бөлігі – ағылшын тілін үйрену. Жасыратыны жоқ, бүгінгі таңда ағылшын тілін меңгеру дегеніміз – ғаламдық ақпараттар мен инновациялардың ағынына ілесу деген сөз.

Тілді игеру, табиғи тіл механизімін түсіну тек тілші мамандарға ғана арналған бағыт емес, ол – тілді тұтынушы адамдарға ортақ қасиет. Тілдің негізгі қызметінің бірі – ақпарат тарату. Ақпарат тілдің коммуникативтік қызметін арттырады. Осы тұрғыдан келгенде, белгілі бір мамандыққа қатысты қазақ тілін оқытқанда тілдің коммуникативтік-танымдық негізін назардан тыс қалдыруға болмайды. Тілдің коммуникативтік-танымдық негізін басшылыққа ала отырып, оны жоғары оқу орындарында оқытудың әлеуметтік маңызы ерекше. Бүгінгі білім алушы – ертеңгі маман. Белгілі бір мамандыққа қатысты өндірістің жоғарғы деңгейде дамуы қоғамның әлеуметтік жағдайын көтерсе, олардың тілі арқылы мемлекеттік тілдің әлеуметтік мәні көтеріледі. Тілдің әлеуметтік мәнін көтеру оны ақпарат құралы ретінде танумен тікелей байланысты. И.В. Арнольд тіл арқылы берілетін ақпаратты екі түрге бөліп көрсетеді. Ақпараттың бірінші түрі қатысым актісінен тыс тұрады да, тек заттар туралы хабарлайды. Екінші қатысым құралының элементі ретінде қатынасады деп атап көрсетеді. Олай болса, қоғамның әрбір мүшесі ақпаратты сауатты, ақпараттық мәдениеті мен ақпараттық құзыреттілігі дамыған тұлға болуы қажет [7].

«Үштұғырлы тіл» жобасында аталған қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің қоғамның ең ірі әлеуметтік топтары арасындағы қолданыс мәртебелеріне назар аударса, төменде сипатталғандай бірнеше көрініс байқалады.

Мемлекет құрушы ұлттың басым бөлігі (қазақтілділер) үшін:

қазақ тілі – ана тілі, мемлекеттік тіл, ел аумағындағы басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас тілі, БАҚ арқылы ақпарат алу тілі, орыс және ағылшын тілдерін үйрену үшін базалық тіл;

орыс тілі – ресми қатынаста мемлекеттік тілмен қоса қолданылатын тіл (нормативтік бекітіліген функция), қазақ тілімен бірге Қазақстандағы ең көпсанды диаспора және басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас тілі, қазақ тілімен бірге БАҚ арқылы ақпарат алу тілі, көп жағдайда ағылшын тілін үйрену үшін аралық тіл болып табылады;

ағылшын тілі – жаңа ақпараттық, инженерлік-компьютерлік технологиялар тілі, әлемдік қарым-қатынас тілі, кейбір мамандық бойынша білім алу тілі, жастар арасында беделді тілге, БАҚ, әсіресе Интернет арқылы ақпарат алу тіліне айналып келеді.

Мемлекет құрушы ұлттың шағын бөлігі (орыстілділер) үшін:

қазақ тілі – генетикалық жағынан өз ұлтының тілі, мемлекеттік тіл;

орыс тілі – ана тілі ретінде қалыптасқан бірінші тіл, ресми қатынаста мемлекеттік тілмен қоса қолданылатын тіл (нормативтік бекітілген функция), отбасында және Қазақстандағы орыс диаспора өкілдері және басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас тілі, БАҚ арқылы ақпарат алу тілі, басқа тілдерді үйрену үшін аралық тіл болып табылады;

ағылшын тілі – жаңа ақпараттық, инженерлік-компьютерлік технологиялар тілі, әлемдік қарым-қатынас тілі, кейбір мамандық бойынша білім алу тілі, жастар арасында беделді тілге, БАҚ, әсіресе ғаламтор арқылы ақпарат алу тіліне айналып келеді.

Қазақстандағы ірі диаспора (орыс этносы) өкілдері үшін:

қазақ тілі – мемлекет құрушы ұлт тілі, мемлекеттік тіл, ішінара өзге ұлт өкілдерімен қарым-қатынас және БАҚ арқылы ақпарат алу тілі;

орыс тілі – ана тілі, ресми қатынаста мемлекеттік тілмен қоса қолданылатын тіл (нормативтік бекітілген функция), қазақ тілімен қатар Қазақстандағы басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас тілі, БАҚ арқылы ақпарат алу тілі, қазақ, ағылшын, басқа тілдерді үйрену үшін базалық тіл;

ағылшын тілі – инженерлік-компьютерлік технологиялар тілі, әлемдік қарым-қатынас тілі, кейбір мамандық бойынша білім алу тілі, жастар арасында беделді тілге, БАҚ, әсіресе Интернет арқылы ақпарат алу тіліне айналып келеді.

Қазақстандағы басқа ұлт өкілдері үшін:

қазақ тілі – мемлекет құрушы ұлт тілі, мемлекеттік тіл, ішінара басқа ұлт өкілдерімен және өзара қарым-қатынас тілі, БАҚ арқылы ақпарат алу тілі, ішінара басқа тілдерді үйрену үшін базалық тіл;

орыс тілі – ресми қатынаста мемлекеттік тілмен қоса қолданылатын тіл (нормативтік бекітілген функция), қазақ тілімен қатар Қазақстандағы басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас тілі, БАҚ арқылы ақпарат алу тілі, көп жағдайда ағылшын, қазақ тілін үйрену үшін базалық тіл;

ағылшын тілі – инженерлік-компьютерлік технологиялар тілі, әлемдік қарым-қатынас тілі, кейбір мамандық бойынша білім алу тілі, жастар арасында беделді тілге, БАҚ, әсіресе Интернет арқылы ақпарат алу тіліне айналып келеді.

Қазақстанның жаңару кезеңінде тұрған бас мақсаты – ол мемлекеттігін нығайту, соның негізінде жаңа әлеуметтік экономикалық және әлеуметтік-саяси қатынастары қалыптастырылады. Ал ол үшін қазақ халқының дәстүрлі қоғамымен сабақтастығын қалпына келтіру, қазіргі өркениеттің талаптарына бейімдеп сәйкестендіру, мемлекеттік тілдің мәртебесін нығайту арқылы әлеуметтік, ұлтаралық шиеленістердің оңтайлы шешімдерінің негізін жасау қажет.

Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытудың әлеуметтік маңызы ретінде қоғаммен және оның негізгі элементтерімен өзара әрекеттесуін қарастыруға болады: мысалы, қоғамдық өндіріс элементтері, экономикалық қатынастар элементтері, саяси жүйе элементтері, рухани өмір элементтері [8].

Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытудың әлеуметтік маңызы:

- тілді үйренудегі қажеттілікті зерттеу, қоғам өмірі мен жеке өмірдегі оның рөлін, түсініп, бағалау;
- олардың әлеуметтік маңыздылық астарындағы білім сапасын және деңгейін бағалау;
- қоғам мен білім алушылардың тілді үйренуге деген көзқарасы, оның әлеуметтік құндылықтарын зерттеу;

- әлеуметтік мәртебенің факторы ретінде қазақ тілінің рөлін көрсету;

- рухани қажеттіліктер мен мүдделер серпініне оның әсер ету деңгейін анықтау [7].

Әлеуметтік-мәдени феномен ретіндегі мультилингвизмнің немесе көптілділіктің өзектілігі жаһандану дәуіріндегі адамзат өмірінің қажетті шарты болды, өйткені жаһандану өзінің элементі ретінде түрлі әлеуметтік мәдениеттердің материалды және рухани компоненттерінің өзара сіңісуіне әкеледі. Сондықтан бөтен мәдениетті игерудің маңызды шарты ең алдымен оның тілін меңгеру болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Ахметжанова З. *Язык в социальном, культурном и коммуникативном контексте.* – Алматы, 2012. – 472 б.

2 Михайлов М.М. *Двуязычие.* – Чебоксары, 1968. – 159 с.

3 Хасанов Б. *Казахско-русское двуязычие.* – Алматы, 1987. – Б.12-13.

4 Елшібаева Л.Б. *Қазақстан халқының лингвистикалық капиталы: Фил. маман. бойынша гуман. ғыл. магистрлік диссер. рефераты.* – Өскемен, 2012. – 16 б.

5 *Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі.* – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 332 б.

6 Хасанұлы Б. *Ағылшыншаны тым ерте тықпаламайық // Ана тілі.* – №9. – 28 ақпан, 2008. – 4 б.

7 Шаханова. Р.Ә. *Мемлекеттік тіл ақпараттылығын дамытудың әлеуметтік маңызы // http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2012/Pedagogica/2_108737.doc.htm.* 20.01.2018.

8 Қосыбай А.А. *Көптілді білім-полимәдениетті тұлғаны қалыптастырудың өзегі // Фараби әлемі: материалы междунар. науч. конф. студентов и молодых ученых.* – Алматы, 2017. 10-13 сәуір. – Б.64-67.

A.S. Kozhakhmetova¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

PRESS LANGUAGE AS AN OBJECT OF KAZAKHSTANI LINGUISTICS

Abstract

This article considers the language of the press as an object of research in Kazakh linguistics. The review of scientific works devoted to linguistic problems of language of the media in Kazakhstan is given. The language of the press is viewed from the perspective of discursive, cognitive analysis as well as metaphor, political metaphor is considered in the language of the media. The importance of mass media and the press can not be overestimated at this stage of development of society. In many cases our understanding of what is happening in the country and abroad is constructed by the information that is published daily in the media. The press expresses attitudes, opinions, interests, needs of a society. Language of the media is the most mobile language system which reflects the social and ideological changes in society and in the system of the language of journalism new concepts and lexical units arise, fix or fully disappear. The lexical and phraseological fund is always being updated.

Keywords: discourse, Kazakhstan, linguistics, metaphor, language of the press

A.C. Қожахметова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ. Қазақстан

БАҚ ТІЛІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Бұл мақала баспасөз тілін қазақ тіл біліміндегі зерттеу нысаны ретінде қарастырылады. Қазақ тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдарындағы лингвистикалық проблемаларға арналған ғылыми жұмыстарға шолу жасалды. Баспасөз тілі дискурстық, когнитивті талдау тұрғысынан, сонымен қатар метафора, саяси метафора бұқаралық ақпарат құралдарында қолдануы қарастырылады. Осы кезеңдегі қоғам дамуындағы БАҚ және баспасөз маңыздылығын асыра бағалау мүмкін емес. Көптеген жағдайларда елімізде және шетелде болып жатқан оқиғалар бұқаралық ақпарат құралдарында күн сайын жарияланатын ақпаратқа тікелей байланысты. Баспасөз қоғамның көзқарасын, қызығушылығын, қажеттіліктерін білдіреді. БАҚ тілі қоғамның әлеуметтік және идеологиялық өзгерістерді көрсетеді, ең мобильді жүйесі болып табылады. Жаңа ұғымдар мен лексикалық және фразеологиялық қоры жаңартылады, тіркеледі немесе жоғалады.

Түйін сөздер: дискурс, Қазақстан, лингвистика, метафора, баспасөз тілі

Кожухметова А.С.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

ЯЗЫК ПРЕССЫ КАК ОБЪЕКТ КАЗАХСТАНСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Аннотация

В данной статье рассматривается язык прессы как объект исследования в казахстанской лингвистике. Приводится обзор научных работ, посвященных лингвистическим проблемам в языке СМИ Казахстана. Язык прессы рассматривается с позиций дискурсивного, когнитивного анализа, а также рассматривается использование метафоры, политической метафоры в языке СМИ. Важность средств массовой информации и прессы невозможно переоценить на данном этапе развития общества. Во многих случаях наши представления о том, что происходит в стране и за ее пределами, обусловлены той информацией, которая ежедневно публикуется в средствах массовой информации. Пресса выражает отношения, мнения, интересы, потребности общества. Язык масс-медиа является наиболее

подвижной системой языка, которая отражает социально-идеологические изменения в обществе, в ней возникают, закрепляются или исчезают новые понятия и лексемы, происходит обновление лексического и фразеологического фонда.

Ключевые слова: дискурс, Казахстан, лингвистика, метафора, язык прессы

Lately linguists have been paying great attention to the problem of the functioning of certain language tools in the language of the press from the perspective of modern linguistics. Media language analysis is to identify new common language trends, to determine the specificity in the development of language, etc. Mass media includes radio, television, cinema, magazine press, newspaper, etc. The special role of these funds is may be given to the newspaper. The explanation for this is that the newspaper is the most affordable means, the material in it is fixed in a readable form, the frequency of of the newspaper issue is regular, most newspapers contain material from all areas of life, etc.

A review of scientific literature on the language of newspapers shows the great research interest in media language in the Kazakhstani linguistics (A.Aldasheva, O.Burkitov, F.Zhakssybayeva, V.Zhumagulova, S.Issaev, B.Momynova, B.Raimbekova, R.Syzdyk, A.Tatkenova, etc.).

Also of interest is the foreign language of the press mostly in English (see the works of A.Strizhenko, I.Rogozin, Y.Sinitsyna, V.Voronkov, etc.). If in the Soviet period researchers' attention has been focused on the study of language and newspapers in order to identify features of journalistic style (G.Akimov, V.Kosstomarov, Y.Solganik, A.Shvets, etc.). But at the present stage the special attention is paid to semantic and stylistic changes in the lexicon of modern media, the pragmatic aspect of newspaper text, a deep semantic analysis of the newspaper text, the structure of the newspaper text. Conclusions and propositions developed in these studies due to their theoretical value and significance allow to see all of the specifics of the language of journalism from the discursive, cognitive and pragmatic positions.

Problems considered in the theses of Kazakhstani scientists show a wide range of linguistic problems on the material language media, in particular:

- general characteristics (V.Zhumagulova, M.Ibrayev, A.Mussinova, B.Raimbekova, etc.);
- axiology consideration, evaluation, values (A.Bozbayeva, G.Dalabayeva, Zh.Dzhambayeva, V.Zhumagulova, L.Mirzoyeva, I.Myachina, etc.);
- functional and pragmatic aspect (S.Aubakirova, K.Baygonyssova, A.Zhumatova, G.Ikhsangalieva, G.Kussainova, J.Malikova, D.Surova, A.Tatkenova, B. Akhatova, etc.);
- cognitive aspect (K.Baygonyssova, G.Erzhanova, D.Essyrkeeva, L.Makhanova, I.Myachina, Sh.Sabitova, A.Skripnikova, M.Shakenova, etc.);
- learning lexics (E.Zhuravleva, M.Ibraev, K.Segizbayeva, etc.);
- metaphors, aphorisms (D. Kalkabekova, G.Kussainova, E.Rumjantseva, etc.);
- linguistic persona (B.Karimova, etc.);
- problem of nomination (K. Aidarbek, etc.);
- semantic and stylistic features (Z.Kurmanova, etc.);
- precedent texts (Zh.Malikova, N.Tairova, etc.);
- borrowings (B.Abilkhasimova, G.Rakhimzhanova, etc.);
- advertising (I.Filippova, A.Bozbayeva, etc.);
- comparative aspect (A.Tanabayeva, S.Fedossova, etc.).

It is obvious that this is not an exhaustive list of problems studied on the linguistic material of mass media. One thing is clear that the newspaper is the most optimal source of extracting factual material for linguistic research which guarantees the reliability of the conclusions.

Thus, Z.Akhmetzhanova emphasizes that «If before the main and highest sphere of functioning of the language was considered a fiction, and all other implicitly ranked as to a minor, and many generations of philologists were educated on texts, works of art, but now no one doubts that there was a redistribution of spheres, and now at the first place stands the sphere of business communication (written and oral), the sphere of mass media (television, radio, newspaper) and the sphere of literature is one of the many spheres of functioning of language» [1, 4]. The other scientists (Y.Karaulov, L.Korobov, G.Solganik, A.Chmielewski, etc.) are of the same opinion.

The language of modern media in Kazakhstan is being undergone profound semantic and stylistic changes which reflect the changes in the political, economic and other aspects of the life of the republic through the lexicon. Materials in the media create and maintain a coherent, orderly picture of the world. The

language of the press is the conductor of cultural information. Cultural information is expressed through language units. The concept of an information picture of the world is closely linked to the language picture of the world which is understood as defined in the language of philosophy, ideology, system of values, as a linguistic form of ideas and of human life and the surrounding reality interpretations. The language picture of the world is connected with the person's value orientation in the surrounding life. Area demonstrations language picture of the world is extremely high, the language contains a wealth of information about the system of values of people, of the cultural identity of its ideas about the universe. A special role in this regard belongs to the lexis and semantic layer in which both the semantic and value parameters of the world model are explicitly and implicitly expressed, and the features of the vision and "reading" of the world by one or another people is determined. It is in the word, in its structural and lexical and phraseological relations, that "the features of the world perception, life values, historical experience and genetic memory of a language community are accumulated" [2, 157].

Mass communication for all its specificity reflects the general language trends. In this regard, the study of newspaper texts in terms of their functional and stylistic features can give an idea of the changes that occur in the language system as a whole.

On a material of newspaper discourse, in particular, the following issues are considered: general issues (Sh.Sabitova, etc.); culture coding (G.Kenzhebalina, etc.); integration of pragmalinguistic, lingvo cultural, cognitive and anthropological approaches (S.Aubakirova, etc.) [3, 4].

As for the works of the later period and the language of the press research is conducted from cognitive and discourse positions. In this regard, the special attention in the study of political, image discourses on the media material of deserve the works of L.Ekshembeyeva, G.Ikhsangalieva, M.Mussatayeva, Zh.Nurshaikhova, Zh.Nurzhanova, etc [5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12].

In one of the most widely studied of institutional discourses – political discourse is also paid great attention to its cognitive aspect. The cognitive approach to the analysis of political discourse through the analysis of frames (Sergeyev, 1987; 1999), concepts (Ilyin, 1997, Sheigal, 2000) and metaphorical models (Baranov, Karaulov, 1994; Oparin, 2002; Ryapossova 2002; Chudinov, 2001; Fedeneva, 1998; Chilton, 1996) [5].

Representatives of the cognitive approach to the study of political discourse are A.Baranov, A.Wierbizcka, V.Zvegintsev, A.Kibrik, I.Kobozeva, E.Kubryakova, etc.

Along with research in the field of media discourse the study of stylistic devices on the media material is actively carried out. One of the brightest stylistic devices is a metaphor. Metaphor is widely used as a means of manipulation with consciousness, imposing certain estimates for the establishment of the right of associations to certain information. It can be expressed by words, phrases, sentences. Along with lexical and semantic repetitions the metaphor serves as an irreplaceable means of forming a subjective assessment of the readership for certain information in the media. This problem is the subject of G.Kussainova, D.Kalkabekova, etc. works [13, 14].

So, G.Kussainova considers the functional aspect of a political metaphor in the pages of Kazakh and English language newspapers, gives examples of national and specific metaphors on the material of the Kazakh language, which reflects nomadic people engaged in cattle breeding, cultural features (literature, folklore, Art) [13].

The study of political metaphors is of great interest of scientists - linguists while it is the most effective means of conveying expressive, evaluation, aggressive, polemical and manipulative political speech.

Political metaphor in the Kazakh language in the language of the mass media of Kazakhstan is the subject of research K.Essenova, G.Duysembieva, N.Uali, B.Abilkhassimova, O.Burkit, B.Momynova, Sh.Mazhitayeva, G.Hasanov, etc. At the present stage of the media is the main tool of political institution of any state [15, 207].

Thus, a lot of attention is paid to the language of the press due to the following factors:

- its appeal to reality, so that is an area of active functioning of language;
- it reflects the active processes occurring in the language at different levels;
- in it the mentality of society finds expression;
- it is possible to judge the scale of spiritual values of society on it;
- in it the general, language, speech and internal culture of representatives of the society served by mass-media are fixed.

These features make the language of the press periodically attractive factual material for linguistic research.

References:

- 1 Ахметжанова З.К., Копыленко М.М. и др. *Казахское слово в русском художественном тексте*. – Алма-Ата, 1991. – С.4.
- 2 Добросклонская Т.Г. *Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ*. – М.: Наука, 2008. – С.157.
- 3 Кенжебалина Г.Н. *Политическая лингвистика*. – 2013. – №1(43). – С.152.
- 4 Аубакирова С.С. *Прагмалингвистический и лингвокультурологический анализ дискурса прессы (на материале американской газеты "The New York Times")* Дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2010. – 124 с.
- 5 Екшембеева Л.В., Ихсанғалиева Г.К., Мусатаева М.Ш., Нуршаихова Ж.А., Нуржанова Ж.С. *Интегративная теория дискурса. Коллективная монография*. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 317 с.
- 6 Екшембеева Л.В., Мусатаева М.Ш., Нуршаихова Ж.А. *Дискурс-анализ в лингвистике. Учебное пособие*. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 153 с.
- 7 Екшембеева Л.В., Мусатаева М.Ш. *Дискурсная стратегия научного отчета и ее реализация // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Вопросы образования: языки и специальность*. – 2017. – Т.14. – №1. – С.9-17.
- 8 Мусатаева М.Ш., Екшембеева Л.В. *Институциональный дискурс как отражение социальной реальности // Дискурс и коммуникация. Коллективная монография. Раздел 1*. – Новосибирск: СибАК, 2015. – 232 с.
- 9 Екшембеева Л.В., Мусатаева М.Ш., Нуршаихова Ж.А. *Технологии и методики дискурсного воздействия. Коллективная монография*. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 149 с.
- 10 Мусатаева М.Ш., Екшембеева Л.В. *О некоторых проблемах изучения институционального дискурса с психолингвистических позиций // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия филологическая*. – 2016. – №3(57). – С.244-247.
- 11 Мусатаева М.Ш., Екшембеева Л.В. *Институциональный дискурс как объект исследования в современном языкознании. // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия филологическая*. – 2016. – №3(57). – С.67-71.
- 12 Мусатаева М.Ш., Екшембеева Л.В. *Прагматика расширения контекста научного дискурса отчета // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Филологическая серия, 2016. – №2(160). – С.115-119.*
- 13 Кусаинова Г.С. *Функциональный аспект политической метафоры на страницах казахско-язычных и англоязычных газет. Дис. ... канд. филол. наук*. – Алматы, 2006. – 136 с.
- 14 Калкабекова Д.Б. *Метафора персонификации в публицистическом дискурсе (на материале казахстанских СМИ). Дис. ... канд. филол. наук*. – Алматы, 2010. – 138 с.
- 15 Мұсатаева М.Ш., Тымболова А.О., Есенова Қ.Ө. *Лингвокогнитологияның өзекті мәселелері. Монография*. – Алматы, 2014. – 258 б.

МРНТИ 16.41.53

Мизамхан Б.¹, Езмахунова А.Р.²

^{1,2}Казахский университет Международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КИТАЙСКИХ СЕХОУЮЙ (ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ-НЕДОМОЛВОК)

Аннотация

Китайские фразеологические единицы представляют собой готовые комбинации слов, которые хранятся в языковой памяти представителей одного языкового коллектива. Описывая определенные обычаи, традиции, особенности жизни, исторические события и многое другое, они отражают китайскую национальную культуру. Поскольку фразеология содержит в своей семантике национально-культурный компонент, она имеет региональную ценность. Исследование фразеологизмов-недомолвок представляет интерес для изучающих китайский язык, поскольку демонстрирует неразрывную связь языка и культуры, способствует пониманию китайской картины мира. Для

понимания значения и употребления многих фразеологизмов требуются богатый фон культурных знаний, отличное знание истории, а также древних преданий и притч. А недомолвки-иносказания современного китайского языка, несмотря на широкую популярность в обществе, как малоизученный объект, требуют дальнейшего детального и глубокого изучения. Многие аспекты этого языкового явления не освещены, вопросы исследованы недостаточно хорошо. К таким вопросам относятся лексическая, семантическая структура недомолвки, функциональность составляющих частей недомолвки, семантико-стилистические разновидности недомолвок. Перечисленные вопросы и рассматриваются в настоящей работе.

Ключевые слова: китайские недомолвки, семантическая структура, лексическая особенность сехоууй, компоненты

Б.Мизамхан¹, А.Р. Езмахунова²

*^{1,2}Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан*

ҚЫТАЙ СЕХОУЙЫНЫҢ (ФРАЗЕОЛОГИЯ-АСТАРЛЫ СӨЗДЕР) ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Қытай тіліндегі сехоууйлер – жұмбақ және жұмбақтың жауабы секілді екі бөліктен құралатын, астарлы мағына беретін ауызекі сөз. Бұл құбылысты зерттеу бағыты қазіргі кезеңде өзектілігін жоймаған, қытай лингвистикасындағы зерттеу саласындағы бірінші кезекте тұрған мәселелер қатарындағы тақырыптардың бірі. Қытай тіліндегі фразеологиялық бірліктер нақты бір тілдік топқа жататын сол тіл өкілдерінің жадында сақталып қалған сөздерден тұрады. Белгілі бір салтты, дәстүрді, өмір сүру ерекшеліктерін, тарихи жағдаяттарды суреттей отырып, олар қытай ұлттық мәдениетін білдіреді. Фразеологияның семантикасы ұлттық мәдениеттің ажырамас құрамдас бөлігі болғандықтан, ол өңірлік құндылыққа да ие. Қоғамда кеңінен қолданылатындығына қарамастан, қытай тіліндегі сехоууй (бүгіп қалу) бірлігі аз зерттелген. Аталмыш тілдік құбылыстың көптеген аспектілері толық қарастырылмаған, кейбір мәселелер тіптен зерттелмеген. Мұндай мәселелердің бірі аталмыш фразеологиялық бірліктің лексикалық, семантикалық құрылымы, оның құрамдас бөліктерінің функционалдылығы және семантикалық, стилистикалық қасиеттері. Аталмыш мәселелерді біз мақаламызда қарастыратын боламыз.

Түйін сөздер: қытай тілі фразеология-астарлы сөздер, семантикалық ерекшеліктері, семантикалық құрылым

В.Мизамхан¹, А.Езмэхунова²

*^{1,2}Kazakh Abylaikhan University of international relations and world languages,
Almaty, Kazakhstan*

LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF THE CHINESE XIEHOUYU (TWO-ALLEGORICAL SAYINGS)

Abstract

As is acknowledged, language is closely combined with culture and can reflect culture. Different languages are noted for their unique cultural elements and traits. Reckoned as the live fossil of Chinese culture, Chinese xiehouyu is created by people in their daily life. Chinese is of concise form, vivid image and rich implication. Additionally, xiehouyu is widely favored for its figurative employment of language and innovative play on words, i.e. the prevalent use of metaphors and puns to achieve rhetorical effects like humor, satire, etc. owing to its interwoven relations with culture, xiehouyu has drawn attention from Chinese linguists as well as philologists.

Chinese phraseological units are ready-made combinations of words that are stored in the language memory of representatives of one specific language group. While describing certain customs, traditions, mode of life, historical events they reflect the Chinese national culture. Since phraseology contains in its semantics a national

cultural component it bears a national value. Despite the widespread popularity in society, Chinese xiehouyu (two-allegorical sayings) have not been studied thoroughly. Many aspects of this language phenomenon are not covered; the main issues are not studied well. These questions include lexical as well as semantic structure of the Chinese xiehouyu, the functional aspects of the constituent parts of the xiehouyu, the semantic-stylistic varieties of non-suppletions. These issues are considered in the present work.

Keywords: Chinese two-allegorical sayings, semantic structure, the lexical feature of the xiehouyu, components

В современном китайском языке наряду с пословицами и поговорками широко распространен специфический и не имеющий аналогов в других языках разряд фразеологизмов, как недомолвки (жанр народных речений) 歇后语 xiēhòuyǔ – «сехоуэй». Эта распространенность обусловлена источниками происхождений такового вида фразеологизмов, таких как исторические предания и легенды, притчи и поучительные истории. «Сехоуэй» (фразеологизмы-недомолвки) являются речениями фольклорного характера, народного происхождения. Они давно вошли в речь китайцев и присутствуют в речи человека всех социальных классов и возрастных категорий. Людей привлекает их простота, выражаемая как лексически, которая порой граничит с экспрессивностью и даже грубостью, так и грамматически.

«Сехоуэй» дословно означает «речение с усеченной концовкой» [1, с. 7]. Однако сам термин «речение с усеченной концовкой» интерпретируется в работах известных отечественных и зарубежных лингвистов по-разному, формируя тем самым два абсолютно разных фразеологических явления.

Таким образом, хотелось бы отметить, что словом 歇后语 xiēhòuyǔ обозначаются два разных фразеологических явления:

Во-первых, речения, представленные как образования, созданные путем усечения того или иного вида фразеологических единиц, чаще всего встречаются усечения четырехсловного чэньюй. Образовавшийся таким образом новый фразеологизм функционирует в языке в значении усеченной части. Недомолвки этого типа отличает та особенность, то, что они употребляются только в форме усеченного чэньюй, выступающей как материал-первоисточник. Многие ученые называют данный вид недомолвок «истинными (настоящими) недомолвками».

Во-вторых, словом «недомолвка» в современном китайском языке называются также двучленные речения, к примеру 猴子吃辣椒 – 抓耳挠腮 быть в замешательстве; не знать, за что хвататься; места себе не находить (букв. «Марышка съела острый перец – то уши потрет, то щеки почешет»). В речениях данного вида первый член представляет собой 譬喻 Pìyǔ / пиюй иносказание (загадка), вторая – 解答 Jiědá / цзеда его раскрытие (отгадка), в связи с чем речения такого типа часто трактуются «недомолвками-иносказаниями 譬喻解答式的歇后语, досл. недоговорки в форме иносказание-раскрытие».

В отличие от недомолвок первого типа, недомолвки-иносказания могут употребляться в речи как в полной (имеется в виду первый и второй члены вместе), так и в усеченной (когда имеется только один первый член). Однако значение недомолвок сохраняется как при полной форме, так и при усеченной. М.Г. Прядохин отметил «усечения в данном случае не ведет к образованию новой фразеологической единицы» [1, с. 9]. И стоит отметить, что недомолвки-иносказания в сравнении с недомолвками первого типа можно выделить как особый тип недомолвок.

Семантическая структура недомолвки

Исследуемая нами недомолвка представляет собой двучленное речение. Фиксированное членение недомолвки на два члена является наиболее ярким признаком недомолвки. На письме членение недомолвки выражается соответствующей пунктуацией (первая часть отделяется от второй части посредством тире, запятой, иногда заключаются в кавычки). В устной речи отделение первой части от второй происходит посредством интонации (первая часть произносится с интонацией, демонстрируя законченность мысли, перед произнесением второй части предшествует пауза).

«Как паремия недоговорка может рассматриваться изолированно, вне контекста употребления. При этом она как в смысловом, так и в формальном (грамматическом) отношении является речением самодовлеющим [1, с. 10].

Специфичность недомолвки состоит в том, что отношения ее членов представляют из себя следующее: первая часть, иносказание, это загадка, а вторая часть, представляющая из себя ответ на данную загадку – раскрытие иносказания. Например:

Иносказание Раскрытие

1) 猫儿哭老鼠 假慈悲

Māoer kū lǎoshǔ jiǎcībēi

Кошка оплакивает мышку притворяться соболезнующим.

2) 猪八戒读书 竟冲识字的

Zhūbājiédúshū jìngchōngshìzide

ЧжуБацзе читает как будто грамотный.

Употребление в речи недомолвок этого типа представляет из себя некую игру: человек сам задает загадку, и сам же отвечает на нее. Однако не стоит путать, что недомолвка это и есть загадка. Недомолвка наравне с другими формами фольклорного характера, народного происхождения, такими как пословицы и поговорки, имеет коммуникативную ценность и как фразеологическая единица входит в число коммуникативных средств языка. Коммуникативная ценность недомолвки заключена во второй ее части, и не употребляется в тексте в значении собственного контекста. Вторая часть недомолвки, как правило, представляет из себя фразеологическую единицу, которая функционировала в языке и вне недомолвки.

Выше уже была представлена семантическая структура недомолвки. Еще раз напомним, что недомолвка состоит из двух частей: иносказание + раскрытие иносказания. Далее мы хотели бы заострить внимание на значении, несущие в себе недомолвки.

Для начала разберем следующие примеры:

1. 他既不伤心,也不去抗争,他心里说:“别把人看扁了!等我练出来给你们看!” (букв. Он и не печалился, и не ходил драться, он думал про себя: «Не недооценивай людей! Дайте мне время на тренировки, я вам еще покажу!»).

2. 春劳曾跟铁匠师傅学过几天打铁,多少懂一些打铁的门道.所以听虎子一说,便气昂昂地说:“你别门缝里看人,把人看扁了,我还真不服气呢!” (букв. Чун Лаоцен с мастером Тиэцин несколько дней учился делу кузнеца, немного понял некоторую шутку в кузнечьем деле. Поэтому послушав хвастуна и сразу же с большим воодушевлением сказал: «Вы не смотрите на человека как сквозь дверную щель, недооцениваете человека, я на самом деле не смирюсь с этим!»).

3. 铁大嫂轻轻地笑了,“别门缝里看人!照实说,是不是看不起我们妇女?”

(букв. Невестка Тие тихо засмеялась, «Вы не смотрите на человека как сквозь дверную щель! На самом то деле вы смотрите с выскока на нас – женщин, не так ли?»)

В первом примере «把人看扁了» это простое изречение, во втором примере перед «把人看扁了» добавили «门缝里看人» и таким образом образовалась недомолвка (歇后语), но весь смысл данного изречения не одинаков. В третьем примере хотя «把人看扁了» и был опущен, но общее значение по-прежнему не меняется. И это демонстрирует нам, несмотря на то без разницы при каких обстоятельствах было выражено изречение, основной ее смысл заключается во второй части недомолвки.

Вторая часть недомолвки может нести как прямое значение, так и переносное. А некоторые недомолвки могут нести только прямое значение без переносного, например:

1. 他对小队长是一肚子不满意·特别是看到刚才突然进来一伙客商·更觉得住在这里是鲁肃上了孔明的船“- 错了!” (букв. Она до глубины души не довольна командиром взвода, особенно заметив вошедшую шайку, подумала, что права, что жить здесь как Лусу сел на корабль Кунмина-ошибочно!).

2. 刘光禄这才又“埃“了一声,说“不用提啦,王连生那小子·狗咬耗子多管闲事,就是他穷积极·专门和我过不去。(букв. Люю, имеющий почетный титул первого класса, только тогда снова вздохнул, и сказал «Не надо напоминать, не надо связываться с тем паренком. Собака ловит мышей-слишком много занимается посторонними делами. Именно поэтому он очень активный, а в особенности со мной чувствует себя не ловко»).

Все вышеперечисленные примеры все употребляются лишь в прямом значении, не несут переносного значения. И без разницы используется ли он только для языковой формы или используется в предложении, их вторая часть, выраженная как «错了», «多管闲事», используются лишь в одном определенном значении.

Теперь приведем примеры недомолвок, в которых они несут не только прямое значение, но и переносное значение:

1. 黄克山一看点子不对，再往下罗嗦要埃克，就跑回炊事班去，朝着炊事员们，张开他那沙哑的嗓子道：“不用指望，墙上挂门帘- 没门！”(букв. Хуан Кэшан увидев, что все не правильно, снова начал надоедать и побежал на поварскую смену, и крикнул своим охрипшим голосом поварам: Незачем надеяться, на стене нет занавески – нет выхода!)).

2. 他说命太苦，头一回说亲说了个你，闹了一回子，谁知道柳树上开花，没结果。(букв. Он говорит, что жизнь такая тяжелая, впервые обратился на «ты» страдая, кто знает, как украсить сухие деревья искусственными цветами), означает «призрачное цветение», и не достигну я поставленной цели).

Вторая часть недомолвки в первом примере «墙上挂门帘- 没门» «没门» в прямом значении не говорится о двери, а на самом деле идет речь о безвыходной ситуации. Во втором примере «柳树上开花，没结果», вторая его часть «没结果» означает «не иметь результатов», а на самом деле речь идет о «не достигнуть назначенной цели».

Как же может зародиться переносное значение недомолвок? Есть три типа:

Первый тип это когда одно или несколько слов из второй части недомолвки создают другое значение. Это новое значение вытекает из первоначального значения, и называется «производным» значением. Производные значения создаются двумя способами: расширенным и метонимическим. Расширенный способ создается на основе сходства между двумя видами явлений, отраженных в реальности, например:

1. 小爷们真行啊，干活不藏奸躲懒，马上马下都能来两下子。咱们队长早就当着贫下中农的面跨你是“二齿钩子挠痒- 是把硬手”。(букв. Молодые парни действительно трудятся и не прячутся, чтоб лукаво отлынивать от работы, всегда могут прийти показать свое мастерство. Наш командир взвода издавна так относится к крестьянам-беднякам. Почесать крючок от второй храповой шестерни и является мастером своего дела!).

2. 迎面传来唧唧咕咕的说话声：“咱这份差事算干够了，小黄集岗楼是包脚布围嘴——臭了一圈拉！”(букв. Навстречу доносится чье-то бормотание: Наша эта служба достаточно выполнена, Сяо Хуан подбирается к караульной башне, Портянки и слюнявчики протухли-вонь кругом разнеслась (плохая репутация)).

В первом примере «硬手» из второй его части означает «жесткие руки», а в примере на самом деле используется значение имеющее отношение к людям имеющим «отличные» навыки. В третьем примере «臭» из второй его части его прямое значение «дурно пахнуть, вонь», а на самом деле здесь речь идет о плохой репутации, «вонючий» относится к известности, распространяющейся по всему району.

Второй тип – это использование в одной части одного или нескольких иероглифов, омофонов, слов из одного синонимического ряда, посредством таких иероглифов и создается переносное значение, при таких обстоятельствах идет развертывание переносного значения. Пособством гомофонии и происходит развертывание переносного значения, именуемого «фальшивым, поддельным» заимствованием. Например:

1. Использование созвучных иероглифов:

● 而今，这场不比寻常的考试，老孔当了主考官，未过门的女婿要闯：这可是铁鞋上掌——要见砧了。(букв. В настоящее время это необычный экзамен, Лао Кун стал старшим экзаменатором, будущий зять моей не замужней дочери должен ворваться в нам: как ступня в железном башмаке – спрашивать о камне идля стирки.)

● 我们干事·不能象用**五眼抢打兔子·光有响头没有准头**。(букв. Мы работаем, не можем быть похожими и использовать пять категорий видения в буддизме, чтобы поймать кролика, только есть подбивать себе голову – не соответствовать нормам).

В вышеперечисленных примерах «**砧**» zhen из первого примера заменил «**真**» zhen, «**响**» xiang из второго примера заменил «**想**» xiang.

Использование похожих слогов:

● 我嘴里嘟囔了一句·心里不由地想：这里几百万砖呢·几块次品有什么了不起。这明明是**秋后上地—专找茬儿**。(букв. Я бормотал себе под нос, и невольно думал: здесь несколько миллионов кирпичей, сколько второсортного товара, что тут необычного. Это как после осенней жатвы выходить на поле работать - искать ссоры (идти на конфликт)).

● 他使劲拍了拍龙阿四的肩头·说：“**老四呀，你给我老母鸡抱鸡蛋——边孵着去吧！**”(букв. Он прилагал усилия, чтобы хлопнуть по плечу Лон Асы, сказал: «Лао Сы, ты дал мне старую наседку для яиц – как только птенцы вылупятся и уходить»).

В вышеперечисленных примерах «**茬儿**» cha'er из первого примера заменил «**岔儿**» cha'er, инициалы и финалы одинаковые, тона разные, во втором примере «**孵**» fu заменил «**伏**» fu, так же инициалы и финалы одинаковые, тона разные.

Использование омонимов и омофонов:

● 说党团骨干·说互助合作基础·也不是我**老鼠爬秤钩-自称自**，我团沙湾也不比别地差呀！(букв. Если говорить о костяке партийной фракции, говорить о взаимопомощи и сотрудничестве, и не являюсь я крысой заползающей на крючок безмена – сам хвалит себя).

В примере «**称**» из первого примера изначально имеет значение **称东西** «назвать вещи или предметы», а в данном случае используется в значении **称赞** «похвала».

Вывод. Сехоуэй – народное речение, состоящее из двух частей. Данная структура является отличительным признаком недоговорки. Первая часть представляет собой иносказание, вторая часть – раскрытие иносказания, в которой и передается значение всего фразеологического оборота. Первая часть (иносказание) чаще всего представлена в виде распространенного предложения или глагольно-объектного словосочетания. Отношения между двумя частями недоговорки носят фиксированный характер. Как фразеологическая единица, сехоуэй обладает устойчивостью, но в то же время и обладает достаточно проницаемой структурой. Недоговорка представляет собой бытовое просторечье, которое проявляется как в грамматическом, так и в лексическом аспектах. Именно поэтому некоторая часть из них имеет достаточно грубый, вульгарный характер. В ходе исследования данной темы выяснилось, что многие фразеологические единицы напрямую связаны с историей, культурой Китая, ее самобытными притчами, мифами и легендами, именно поэтому, в большинстве случаев смысл того или иного фразеологического оборота остается нераскрытым, если не обратиться в историю возникновения данного выражения.

Список использованной литературы:

- 1 Прядохин М.Г. Китайские недоговорки-иносказания. – М.: Наука, 1977. – 148 с.
- 2 Войцехович И.В. Практическая фразеология современного китайского языка: учебник. – М.: АСТ; Восток-Запад, 2007. – 509 с.
- 3 歇后语造句大全 (Сборник предложений с сехоуэй) [Электронный ресурс]: **好词好句好段摘抄大全**. URL: <http://www.lz13.cn/haocihaoju/28960.html>
- 4 中国歇后语大全 /温端政主编 (Полное собрание китайских недоговорок-иносказаний / Под ред. Вэнь Дуаньчжэна) 上海: 上海辞书出版社, 2004. 1395 页。
- 5 Wen Duan Zheng. Xiehouyu. Beijing: shangwu yishuguan, 2000 nian.
- 6 Ма Гофань. Сехоуэй. – Хух-Хото: Нейменгуженьмин, 1983. – 299 с.
- 7 Абаева М.К., Умытпекова Б. Фразеологические и паремнологические единицы как трансляторы культуры // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Филологические науки». – 2017. – №1(59). – С. 3-7.

Мусатаева М.Ш.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

МЫ РОДОМ ИЗ СОВЕТСКОЙ РУСИСТИКИ

Аннотация

Старейший вуз Казахстана – Казахский национальный педагогический университет имени Абая (КазПИ, КазГПУ, АГУ, КазНПУ) – прошел 90-летний путь. За эти годы вуз подготовил несколько поколений педагогических кадров, среди которых целая плеяда выдающихся личностей, вошедших в историю, сформировавших интеллектуальную элиту, ставших частью истории и достоянием нашего государства. Эта юбилейная дата обращает каждого из нас к истории казахстанского высшего образования, к выдающимся персоналиям, стоявших у истоков его формирования. Сегодня наш вуз обладает высоким научным потенциалом, а профессорско-преподавательский состав состоит преимущественно из специалистов, научный путь которых начинается с советского периода. Как известно:

- ✓ ни один диссертант того периода не миновал Государственную библиотеку им. В.И. Ленина, библиотек МГУ, МГПИ, МОПИ, ЛГУ, ЛГПИ и др.;
- ✓ побывав в Москве, редко, кто не получал научные консультации ведущих ученых по теме своей диссертации;
- ✓ большинство аспирантов и докторантов того периода прошло через диссертационные советы российских вузов.

В связи с этим данная статья посвящена лингвистическим персоналиям советской эпохи, сыгравших большую роль в формировании автора как лингвиста.

Ключевые слова: лингвистика, лингвистические персоналии, словообразование, лексикография, словарь, терминология, формирование

М.Ш. Мұсатаева¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ОРЫС ТІЛ БІЛІМІНЕН ТАМЫР ТАРТҚАН...

Аңдатпа

Қазақстанның тұңғыш жоғары оқу орны – Қазақ ұлттық педагогикалық университет – 90 жыл жасап келеді. Осы жылдары университет бірнеше буын педагогика мамандарын, оның ішінде біздің мемлекетіміздің тарихы және мұрасының бөлігі ретінде танылатын ұлттық интеллектуалдық элитаны құраған зиялы тұлғалар, дайындады. Бұл мерейтойдың қарсаңында ғылым мен білім саласында қызмет атқарып жүрген әр адам университеттің тарихын зерделеп, университеттің әр кезеңінде қызмет жасаған белгілі ғалымдарды, еңбек ардагерлерін еске алып, ризашылығымызды білдіруге тырысамыз.

Бүгін университеттің ғылыми-әдістеме әлеуеті, болашағы зор, ал профессорлық-оқытушылар құрамының негізін совет заманында ғылым жолын бастаған мамандар құрайды. Белгілі болғандай;

- ✓ сол заманда В.И. Ленин атындағы мемлекеттік кітапхананың және МҰУ, ММПИ, МОПИ, ЛМУ, ЛМПИ т.б. кітапханаларының табалдырығын аттамаған бірде бір диссертант болмаған;
- ✓ Мәскеуде бола тұра белгілі ғалымдардан консультация алуға бармаған сирек;
- ✓ көптеген аспиранттар мен докторанттар Ресейдің ЖОО диссертациялық кеңестерінде қорғаған.

Осыған орай, бұл мақала автордың тіл білімі маманы ретінде қалыптасуына үлес қосқан лингвистикадағы белгілі тұлғаларға арналған.

Түйін сөздер: лингвистика, лингвистикалық тұлғалар, сөзді қалыптастыру, лексикография, сөздік, терминология, білім

M.Sh. Mussatayeva¹

*¹The Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Almaty, Kazakhstan*

WE ARE SOMETHING FROM SOVIET RUSISTY

Abstract

The oldest university in Kazakhstan – the Kazakh National Pedagogical University named after Abai – has passed the 90-year path. Over the years, the university has trained several generations of teaching staff, among which a whole galaxy of outstanding personalities who have become history, formed an intellectual elite that have become part of history and heritage of our state. This jubilee date draws each of us to the history of Kazakhstan higher education, to the outstanding personalities who stood at the origins of its formation. Today our university has a high scientific potential, and the faculty consists mainly of specialists whose scientific path starts from the Soviet period. As is known:

✓ not a single dissertator of that period passed the State Library of the Russian Academy of Sciences. VI Lenin, libraries of the Moscow State University, Moscow State Pedagogical University, MIPI, Leningrad State University, LGPI, etc.;

✓ having visited Moscow, rarely, who did not receive scientific advice from leading scientists on the topic of his thesis;

✓ the majority of post-graduate students and doctoral students of that period passed through the Dissertation Councils of Russian universities.

In this regard, this article is devoted to the linguistic personalities of the Soviet era, which played a large role in the formation of the author as a linguist.

Keywords: linguistics, linguistic personalities, word formation, lexicography, dictionary, terminography, formation

"Откуда мы родом? Мы родом из детства, словно из какой-нибудь страны... Я не очень уверен, что жил после того, как прошло детство – писал А. де Сент-Экзюпери в своем «Маленьком принце». С тех пор фраза «мы родом из детства» стала крылатой: выпущены фильмы, написаны книги, стихи и статьи под таким названием, современные дети пишут эссе на эту тему. Во всем этом – ностальгия по самому прекрасному времени – детству, которое уже никогда не вернется.

Данная статья озаглавлена не столько из ностальгических чувств, она, скорее всего, – дань уважения знаковым личностям-лингвистическим персоналиям, ярким представителям советской лингвистики, которых мне посчастливилось встретить на пути профессионального становления.

Безусловно, это, прежде всего, плеяда казахстанских ученых, преподававших нам в стенах КазГУ имени С.М. Кирова: Х.Х. Махмудов, Х.М. Сайкиев, В.М. Никитевич, Э.Д. Сулейменова, Б.М. Джилкибаев, М.М. Багизбаева, К.Ш. Канафеева, В.М. Мадзигон, Т.М. Мадзигон, Н.И. Гайнуллина и др. Тогда, конечно, мы еще не осознавали, что они уже проложили нам тропу в науку. Многие из них уже ушли из жизни, которых мы так и не успели поблагодарить за участие в нашей жизни.

Следующий круг людей, это – наши научные руководители по кандидатской и научные консультанты по докторской диссертациям, которые ввели нас в этот удивительный мир науки, без которого, как мы сейчас понимаем, наша жизнь не была бы такой интересной и полноценной. Это – незабвенная Людмила Анатольевна Шеляховская, сформировавшая словообразовательную школу в Казахстане и взрастившая 30 кандидатов наук. Это также – Ахметжанова Зауреш Канашевна, один из ведущих ученых в Казахстане по сопоставительной типологии и общему языкознанию, под руководством которой защищено 57 кандидатов и 13 докторов наук.

Как известно, 60-е и 80-е годы XX столетия ознаменовались «словообразовательным бумом», о чем свидетельствует активное формирование словообразовательных школ в разных городах СССР, основателями которых были известные ученые: Е.А. Земская, В.В. Лопатин, И.С. Улукханов, Н.М. Шанский – в Москве; А.Н. Тихонов – в Самарканде, позже – в Москве; З.А. Потиха – в Волгограде; В.Н. Немченко – в Горьком; О.И. Блинова – в Томске; Л.А. Шеляховская – в Алма-Ате и т.д.

Именно в эти годы впервые выходят в свет: «Школьный словообразовательный словарь» и «Словообразовательный словарь русского языка» в 2-х томах А.Н. Тихонова [1]; «Школьный словообразовательный словарь» З.А. Потихи [2]; «Основы словообразовательного анализа», «Очерки

по русскому словообразованию и лексикологии» Н.М. Шанского [3]; «Современный русский язык. Словообразование» и «Словообразование как деятельность» Е.А. Земской [4] и др.

После окончания университета, будучи молодым специалистом, я смогла определиться в научном направлении благодаря первому ученому в моей самостоятельной жизни, Елене Андреевне Земской, у которой я получила первую консультацию. Ее учебник «Современный русский язык. Словообразование» (М., 1973), которому в студенчестве я не придавала никакого значения, позже стал для меня «настойной книгой». В то время я, по молодости и неосведомленности в науке, практически не представляла себе значимости ее имени в лингвистике. Зная, что она – автор учебника, во время уже второго посещения ГБЛ разыскала ее в Институте русского языка на Волхонке. Договорилась о встрече и получила свою первую научную консультацию. Только значительно позже я смогла осознать и оценить по достоинству значимость этой встречи, как благословление.

Поскольку кандидатская диссертация была посвящена историческому словообразованию, в ее выполнении большую роль сыграли дериватологические конференции А.Н. Тихонова в Самарканде, которые проходили с регулярной периодичностью. А.Н. Тихонов, позже, работая в ИРЯ, продолжал оказывать всемерную поддержку научной школе Л.А. Шеляховской. Соответственно мы имели возможность работать в его личном архиве, получать консультации, обсуждать проблемные моменты в процессе исследования. По завершении кандидатской диссертации было большой честью его согласие быть научным консультантом докторской диссертации, но, к большому сожалению, в связи с экстралингвистическими факторами этому не суждено было сбыться.

Ученые, встретившиеся мне и оказавшие большую поддержку в период защиты кандидатской диссертации, особо значимы для меня, еще и потому, что этот период для казахов был невероятно сложным. Достаточно назвать год – 1987, после Декабрьских событий со всеми вытекающими отсюда последствиями. Когда центральной властью весь казахский народ был обвинен в экстремизме, морально и психологически было сложно ехать в Россию. Каково было мое удивление, когда я обнаружила, что российская интеллигенция правильно поняла самую суть этих событий. Это сейчас легко говорить, а ведь тогда было совсем не просто... Идеологическая машина была настолько подавляющей, что боязно было произнести слова сочувствия пострадавшим, не то что анализировать эти события.

В это же время в Алма-Ате закрылся единственный диссертационный совет по нашей специальности, функционировавший в КазГУ, и в поисках диссоветов, десятки выпускников аспирантуры, в том числе и я, отправились в Россию. Большую роль на завершающем этапе кандидатской диссертации, т.е. на этапе защиты, сыграл Василий Николаевич Немченко, профессор, заведующий кафедрой современного русского языка и общего языкознания Горьковского государственного университета им. Н.И. Лобачевского. Было честью обсуждаться и защищать диссертацию на этой кафедре, сохранившей лучшие традиции лингвистики советского периода. Достаточно сказать, что Василий Николаевич был преемником Бориса Николаевича Головина, чьи лингвистические воззрения опираются на идеи Д.Н. Овсяннико-Куликовского, А.А. Потебни, И.А. Бодуэна да Куртене, А.А. Шахматова, Л.В. Щербы, А.М. Пешковского и, прежде всего, его учителя В.В. Виноградова. Было также большой честью защищаться в диссертационном совете, обслуживавшем весь Волго-Вятский регион. В его состав входили такие видные ученые советской лингвистики, как Ольга Борисовна Сиротина, Зиновий Аронович Потиха и др.

С огромной теплотой вспоминаю Василия Николаевича, который для меня до сих пор является образцом преданного служения науке. Он – неутомимый труженик, совмещающий талант ученого с не менее ярким талантом педагога, большой внутренней культуры человек, невероятно скромный в быту. По сей день в каждом проявлении его индивидуальности ощущаются уникальность и интеллигентность.

Василий Николаевич, помимо теории словообразования, также занимается терминографией. Им впервые в истории русской терминографии составлены два терминологических словаря-справочника, по морфемике и словообразованию. Эти словари-справочники по формированию словарной статьи по сей день не имеют аналогов в русской терминографии. Как известно, бурное развитие словообразования в 60-80-е годы приводит к активному терминоворчеству. Терминосистема словообразования обогащается все новыми и новыми терминами, которые зачастую в лингвистической литературе используются неоднозначно. Наблюдается «разнобой» и в употреблении традиционной терминологии, а общие терминологические словари не в состоянии описать все многообразие

дериватологической терминологии. Безусловно, эта ситуация значительно затрудняет изучение научной литературы по словообразованию, соответственно – и описание различных явлений данного яруса языка. Таким образом, В.Н. Немченко внес весомый вклад в типологию словарей, разработав узкоотраслевой терминологический словарь нового типа – «Основные понятия морфемики в терминах» и «Основные понятия словообразования в терминах». Уникальность этих словарей состоит в том, что каждая словарная статья, помимо дефиниции, содержит ссылку на работы автора, в которой впервые используется этот новый термин, либо традиционный термин автором используется в новом значении. Приведем образцы словарных статей:

Алломорф корневой морфемы. Морф корневой морфемы, внешняя структура которого обусловлена качеством соседних морфов (Грамматика, 1970, с. 35; Рус.грам., 1980, с. 129) [5].

По аналогичному принципу построен и другой словарь-справочник «Основные понятия словообразования в терминах». Приведем пример:

Аббревиатура буквенная. Аббревиатура (во 2 знач.), состоящая из названий начальных букв слов исходного словосочетания. «В буквенных аббревиатурах, читаемых не по звукам, установившейся нормой является твердое произношение всех согласных (за исключением ч и ш`ш'), например: бэгэтэо (БГТО), взэлкээм (ВЛКСМ), обэхэс (ОБХС)» (Алексеев, 1979, с. 248; см. также с. 255, 285; Быкова, 1974, с. 89; Рус.яз., 1979, с. 9; Земская, 1981, с. 205; Зверев, 1981, с. 176) [6].

Как видно, трудно переоценить теоретическую значимость для того времени нового типа узкоотраслевого терминологического справочника, значительно расширяющего традиционное представление о словарной статье, а также его практическую ценность для пользователя, в особенности для начинающих исследователей.

На этом же этапе состоялась встреча с еще одним известным ученым, одним из авторов фундаментального труда «Русская грамматика» (РГ-80) [7], Владимиром Владимировичем Лопатиным, утвержденного Диссертационным советом в качестве первого официального оппонента моей диссертации.

Незаурядная, энциклопедически образованная, талантливая, разносторонне развитая личность, у которого было удивительное чувства Слова. В последние годы активно занимается практической лексикографией. Так, созданный им в 1990 году «Толковый словарь русского языка» [8], переиздавался 8 раз, в том числе дважды за рубежом, в Германии и Эстонии, что свидетельствует о его популярности. Этот словарь уникален, что заключается в учете активных процессов в лексике на рубеже XX и XXI столетий. В него включено около 70 000 устойчивых сочетаний. Словарь содержит более 35 000 слов. Обращает на себя внимание тщательный отбор словника в соответствии с типом словаря. Так, в словарь включены: церковно-религиозная лексика, общественно-политическая терминология демократического общества, терминология бизнеса, банковского дела, терминология информатики и вычислительной техники. При отборе словника соблюден главный принцип отбора терминов в словарь общего типа, разработанный С.И. Ожеговым: «решающим моментом отбора терминов должна быть не важность термина в системе понятий данной науки или отрасли техники, а его общественная важность» [9, 89].

Безусловно, в дальнейшем было много встреч с известными лингвистами современности на различных научных форумах, общение с которыми было очень интересным и полезным, а сотрудничество – плодотворным. Но вышеперечисленные лингвистические персоналии, как все Первое в жизни, оставили неизгладимый след и во многом преопределили мою судьбу.

Небольшой «экскурс» к истокам моего формирования как лингвиста показывает, что в творчестве перечисленных выше российских ученых достойное место занимает их лексикографическая деятельность, ознаменованная разработкой солидных словарей. Никогда не задумывалась, а сейчас промелькнула мысль: «Возможно, мой путь от словообразования в кандидатской до лексикографии в докторской диссертациях тоже не случаен? Это – их след в моей жизни?...».

И тут приходят на ум строки Саши Черного: Есть горячее солнце, наивные дети, Драгоценная радость мелодий и книг. Если нет – то ведь были, ведь были на свете и Бетховен, и Пушкин, и Гейне, и Григ...

Список использованной литературы:

- 1 Тихонов А.Н. Школьный словообразовательный словарь. Пособие для учащихся. – М.: Культура и традиции, 1997. – 576 с.; Словообразовательный словарь русского языка в 2-х томах. – М.: Русский язык, 1985. Т.1 – 855 с.; Т.2 – 885 с.

- 2 Потиха З.А. Школьный словообразовательный словарь. – М.: Просвещение, 1964. – 390 с.
- 3 Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1959. – 248 с.; Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию / Переплёт художника С.Б. Генкиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 312 с.
- 4 Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.; Словообразование как деятельность. – М.: Наука, 1992. – 221 с.
- 5 Немченко В.Н. Основные понятия морфемки в терминах. – Красноярск: Изд-во Красноярского университета, 1985. – 215 с.
- 6 Немченко В.Н. Основные понятия словообразования в терминах. – Красноярск: Изд-во Красноярского университета, 1985. – 203 с.
- 7 Русская грамматика АН СССР в 2-х тт. – М.: Наука, 1982. – Т.1. – 783 с.; Т.2. – 705 с.
- 8 Лопатин В.В., Лопатина А.Е. Толковый словарь современного русского языка. – М.: ЭКСМО, 2009. – 922 с.
- 9 Ожегов С.И. О трех типах словарей современного русского языка//ВЯ, 1952, №32. – С.85-103.

МРНТИ 16.21.21.

M.Sh. Mussatayeva¹, M.Nurzhaubayeva²

^{1,2}*The Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Almaty, Kazakhstan*

CONTRARIAN AS A SIGN OF «BIFURCATED» ON THE CONTRARY OF UNITY

Abstract

Contradiction as one of the most important operations of thinking plays an important role in the world categorization and conceptualization. It is a complex system where varied connections and relationships develop: similarities, opposites, etc. And the study of these relations by the help of synonyms, antonyms, etc., is of great research interest. Contrast is understood as a duality on the contrary of a single phenomenon most clearly manifested in antonymic marked concepts. The study of the linguistic objectification of these concepts will broaden our mentality understanding, world perception and worldview of an ethnos. Linguistic studies conducted on the material of two or more languages will reveal the universality and specificity of reality perception. Linguoconceptology has accumulated a certain arsenal of scientific research and monitoring is needed to make it possible to identify gaps. This circumstance is dictated by the review of works devoted to the binary oppositions in linguoconceptology.

Keywords: cognitive semantics, concept, antonym, synonym, contrast, opposite meanings

М.Ш. Мұсатаева¹, М.О. Нұржаубаева²

^{1,2}*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

КОНТРАРЛЫҚ БІРЛІКТІҢ ҚАРАМА-ҚАРСЫЛЫҚҚА БӨЛІНГЕН БЕЛГІСІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Қарама-қарсылық адам ойлауының бір операциясы ретінде әлемді категориялау және концептуалдауда маңызды рөл атқарады. Бұл компоненттер арасында түрлі қатынастар мен байланыстар, мысалы ұқсастық, қарама-қарсылық, т.б. күрделі жүйелер бар. Тілде бұл қатынастарды зерттеу синонимдердің, антонимдердің және т.б. көмегімен жүзеге асады және олардың танымдық табиғатын зерттеу үлкен ғылыми қызығушылық туғызады. Конtrarлықты ғалымдар бір құбылысқа қарсы дуальдық деп түсінеді, ол ең алдымен, антонимиялық белгіленген концептерде айқын көрінеді. Бұл концептердің лингвистикалық объективтілігін зерттеу біздің этнос туралы ойды, әлемді қабылдауды және дүниетаным түсінігін кеңейтуге мүмкіндік беретініне күмән жоқ. Екі немесе одан да көп тілдер

негізінде жүргізілетін лингвистикалық зерттеулер салыстырылатын тілдердің тасымалдаушылары шындықты қабылдаудың әмбебаптығын немесе ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді. Лингвоконцептология контрарлық концептілерді вербализациялау бойынша ғылыми зерттеулердің белгілі бір арсеналын жинағандықтан, болашақты белгілеуде лакуналарды анықтауға мүмкіндік беретін мониторинг қажет. Бұл шолу лингвоконцептологияда бинарлы қарама-қарсылық мәселесіне арналған жұмыстарды айқындау үшін туындаған.

Түйін сөздер: когнитивтік семантика, концепт, антоним, синоним, контрарлық, қарама-қарсы мағыналар

Мусатаева М.Ш.¹, Нуржаубаева М.О.²

*^{1,2}Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

КОНТРАРНОСТЬ КАК ЗНАК «РАЗДВОЕННОГО» НА ПРОТИВОПОЛОЖНОСТИ ЕДИНСТВА

Аннотация

Противопоставление как одна из важнейших операций человеческого мышления играет важную роль в категоризации и концептуализации мира, который в целом представляет собой сложную систему, между компонентами которой складываются самые разнообразные связи и отношения: сходства, противоположности и др. И изучение этих отношений, выражающихся в языке при помощи синонимов, антонимов и др., и их когнитивной природы вызывают большой исследовательский интерес. Контрарность, понимаемая учеными как раздвоенность на противоположности единого феномена, наиболее отчетливо проявляется в антонимично маркированных концептах. Не подлежит сомнению, что изучение языковой объективации этих концептов позволит расширить наше представление об особенностях менталитета, мировосприятия и мировидения того или иного этноса. Лингвистические исследования, проводимые на материале двух и более языков, позволят выявить универсальность и специфичность восприятия действительности носителями сопоставляемых языков. Поскольку лингвоконцептология накопила определенный арсенал научных исследований, посвященных вербализации контрарных концептов, необходим мониторинг, позволяющий выявить лакуны с целью определения перспектив. Именно этим обстоятельством продиктован предпринятый нами обзор работ, посвященных проблеме бинарных оппозиций в лингвоконцептологии.

Ключевые слова: когнитивная семантика, концепт, антоним, синоним, контрарность, противоположные смыслы

In modern linguoconceptology great attention is paid to the study of contrarian concepts which are a bifurcation on the contrary of a single phenomenon. In connection with this the cognitive nature of antonymy which reflects the features of the worldview and the world view of the ethnos is of interest to research. Since linguoconceptology has accumulated a certain arsenal of scientific research on the verbalization of contraceptive concepts, monitoring is needed, which makes it possible to identify gaps in order to determine the prospects. In linguistic science antonymy is regarded as a contrariety which is fixed in the standardized usage allowing a certain typology of semantically opposite words and the very opposite. As rightly notes L.A. Novikov, antonymy acts as signs of a "bifurcated" on the contrary of unity, simultaneously determines the limit of the manifestation of a particular quality, properties, actions, relations, and points to the inseparable connection of opposites in each concrete manifestation of essence [1, 243].

Despite the existence of a certain amount of scientific literature devoted to antonymy, this problem is studied insufficiently. As it is known, the term antonym was first introduced into scientific usage by C. Smith (1867) in connection with the creation of the first synonym dictionary. However, the study of the linguistic nature of the antonyms was undertaken only in the fifties of the 20th century in the works of L.A. Novikov, L.A. Vvedenskaya, Yu.D. Apresyan, E.N. Miller, V.A. Ivanova, M.R. Lvov, I.L. Filonenko, L.Yu. Maksimova, V.N. Komissarova, M.I. Fomina and others.

By the end of the 20th century there were two approaches, in which a different understanding of the term antonym is given: narrow (Yu.D. Apresyan, E.I. Dibrova, N.Yu. Donchenko, L.A. Vvedenskaya, L.A. Novikov, E.I. Rodicheva, Ya.I. Gelblu, V.M. Zavyalova, V.N. Komissarov, A.A. Ufimtseva, and others)

and wide (O.S. Akhmanova, V.N. Klyueva, N.V. Kolesnikov, V.A. Mikhailov, E.Miller, and others). Representatives of the narrow approach in the nature of the antonym declare "the opposition of only one of the components of the content of words denoting the same essence" [2, 45]. The second approach distinguishes two varieties and thus broadens the semantics of the antonym: 1) as the contrast of words with the values of two different entities in many semantic features (rather than one at a time), 2) opposing not only from the point of view of the language, but also from the point of view of speech.

A new look at the nature of language, its role in the conceptualization and categorization of the world, in cognitive processes and the generalization of human experience contributed to the formation of new approaches and to the study of antonymy. Thus, one of which is the study of this phenomenon from cognitive positions.

As you know, the origins of the cognitive approach to language were taken in works of such foreign scientists as: J.Lakoff, M.Johnson, R.Langhaker, R.Jakendoff, C.Fillmore, L.Talmy, C.Levi-Strauss, J.Fauconnier and others, whose ideas were further developed in the works of E.Bates, A.Castles, A.Goldberg, E.Lenneberg, B.MacWhinney, S.Pinker, M.Turner and others.

In the development of Russian linguistic cognition a great contribution was made by E.S. Kubryakova, N.F. Alefirenko, A.P. Babushkin, S.G. Vorkachev, N.N. Boldyrev, V.I. Karasik, V.V. Krasnykh, V.A. Pishchalnikova, I.A. Sternin, Z.D. Popova and others.

The works of E.D. Suleymenova, Z.K. Akhmetzhanova, G.G. Gizdatov, V.S. Li, L.V. Ekshembeyeva, Z.K. Sabitova, M.Sh. Mussatayeva, B.S. Zhumagulova, P.S. Essenova, A.I. Skripnikova, I.Smirnova, O.Tashdemir and others.

The study of antonymy in the cognitive aspect is most advisable on the material of contrarian concepts, since under certain conditions, opposing meanings are organically combined in their content. Such conditions are the opposition of the basic meanings of one concept to the leading meanings of another concept and, if one of the concepts lacks a number of meanings that are available for the compared concept. This is due to the fact that in the visual perception of reality with the help of the act of identification, a person identifies or, on the contrary, dissects what he sees. Due to this, he builds a paradigmatic relationship of similarity and contrast on the mental level, and on the linguistic level, synonyms are distinguished on the basis of the identified similarities, and contrasts are antonyms. In the antonymous concepts between the two concepts, relations of complementary opposition are possible, if:

- ✓ the leading meanings of one concept are opposite to the leading meanings of another concept;
- ✓ one of the concepts does not allow a number of meanings that are present in the compared concept;
- ✓ at least one of the compared concepts does not contain antonymous meanings.

In connection with the reversal of anthropocentrically directed linguistics toward man as the creator and carrier of the language one of the developing directions as linguoconceptology becomes active, in which the theoretical bases of the study of concepts and their linguistic objectification are actively developed. Accordingly, a large number of works devoted to the concept spheres and separate, including contrarian, concepts in one or another national language picture of the world are noted for the purpose of modeling concepts in the minds of the people, in the consciousness of a certain social or age group.

Linguistic objectification of contrarian concepts is devoted to the works of such scientists as V.P. Grigoryiev (beginning and end – on the basis of the Avar language), N.G. Stetsenko (the role of conceptualization – on the material of the English language), E.R. Hutova (love and hate – based on Russian, English and Kabardino-Circassian languages), G.A. Khamitova (goodness and evil – on the material of the Russian language), A.B. Penkovsky (own-another's – on the material of the Russian language), V.A. Ermakova (own-someone else's – on the material of Russian and English), etc.

Concept as the main cognitive format allows you to limit the material to be researched in order to disclose the internal unity and structure of the representants related to a particular section of the lexical (lexeme), phraseological, paremiological (proverbs) and syntactic (phrases, sentences, SCS, SFU) of the language system, united by the representation of one concept in its different manifestations.

In connection with the relevance and prospects of research on the patterns of the structure of the language consciousness of man, the attention of researchers of contrarian concepts is focused on the following problems:

- ✓ verbalization of contrarian concepts;
- ✓ etymological memory of concepts;
- ✓ cognitive and psycholinguistic interpretation of the results of the associative experiment;

- ✓ opposing phenomena within a certain unity;
- ✓ lexical representations of concepts;
- ✓ structural content of artistic concepts.

Apparently, of particular interest is the analysis of the semantic space of the language that represents this or that concept. This contributes to a detailed study of the structure of collective linguistic consciousness, in which the universal, the universal coexists with the national, ethnospecific. Semantic space is formed due to the totality of lexical units representing this concept. This is due to the fact that for a more or less complete disclosure of the content of the concept requires a number of lexemes that are transmitted by means of their semantic features that are components of meaning, certain characteristics that form the concept (conceptual signs). And this is not enough, since it is always only a part of the informational content of the concept, which has received a linguistic expression. As it is noted by Z.A. Popova and I. Sternin, "... being a formed unit of thinking, the concept acquires a subjective and personal character, and its content is verbalized in the meanings of the words used for its nomination in an incomplete volume limited by these systemic values [3, 31].

In a number of works based on the idea of B.A. Larin on the conceptual differences in the meaning of the word arising in the artistic text and existing along with different aesthetic meanings of words, the conceptual meaning of the word is singled out in the analysis of the language system of the individual [4]. All these positions, of course, bring together the concepts of "concept", "conceptual meaning" of the word and the "ideological content" of the word, but allow us to distinguish between them and not be considered identical, since the new concept receives not a purely semantic interpretation. By analogy with the theory of organization of the meaning of the word Z.A. Popova and I.A. Sternin developed a field model of the concept reflecting its features, which overlapping each other form the conceptual layers.

Binary oppositions are also considered in other branches of modern science of language, including linguistic pragmatics, psycholinguistics, linguoculturology, and many others.

Thus, the interrelation between speech thinking and the social environment of the individual, reflection in the deep layers of the concept sphere of the specificity of the ethnocultural features of the society, etc., becomes especially topical. The study of binary oppositions from the point of view of psycholinguistics allows us to model the meanings of words as a psychological reality, to reveal the psychological structure of the values of linguistic units and which is very important, experimentally by means of psycholinguistic methods describe the structure of meaning (the work of N.I. Zhinkin, I.N. Guofir, K.F. Sedova, A.A. Zalevskaya et al.). According to the well-known definition of the concept of A.A. Zalevskaya the conceptual unit of the human information base. The obtained psycholinguistic data significantly broadens our conception of verbalization and contributes to the comprehension, more or less complete description of the content of the concepts objectified in the corresponding nuances of meanings.

As noted, one of the branches of modern linguistics, the main object of study of which is the concept is linguoculturology. A great contribution to the development of this direction is made by Yu.S. Stepanov, A. Vezhbitskaya, V.I. Arasik, M.M. Akovsky, and others. Unlike linguocognitology, linguoconceptology considers a culturally marked concept that allows one to speak of the "linguistic and cultural specifics of a particular community" [4, 129] and to model the corresponding linguistic picture of the world and the mentality of an ethnos. Since from the linguistic and cultural standpoint only cultural concepts can be considered, their research is conducted on the basis of only one language because of the absence of their equivalents in other cultures.

The study of contrarian concepts from linguistically philosophical positions, of which R. Pavilionis, V. Kolesov and others are a vivid representative, is realized both on the basis of one and several cultures. In this connection it is appropriate to cite the statement of J. Deleuze and F. Guattari who consider "the concept as a kind of "philosophical reality", and philosophy as a science consisting in the creation of concepts" [5, 14].

It also represents the study of contrarian concepts from pragma linguistic positions which is explained by the large number of verbal realizations in the speech picture of the world. Not only usual but also occasional oppositions are also revealed here, which is explained not only by the contrast in the speech of a wider class of words than is accepted in the language, but also by the need to characterize objects using means that contradict the linguistic norm, which leads to a violation of the lexical compatibility of antonyms. In this aspect, it is important to study the metaphorical contexts of using antonymic paradigms, which indicates the formation of figurative thinking in the field of antonymy [6].

Thus, a controversial concept intersects a number of interdisciplinary interests. This multifaceted approach is explained by complexity, multidimensionality, multilayeredness, wealth, the presence of a large number of signs of the very phenomenon of the concept. The study of the controversial concept from

linguocognitive positions reveals a close interconnection of language and thinking: in the language the concepts relevant to the ethnos are objectified, and the person sees, senses and understands the world through the prism of his ethnic culture and language.

References:

- 1 Novikov L.A. *Semantics of the Russian language*. – M., 1982. – 464 p.
- 2 Novikov L.A. *Antonymy in Russian: Semantic Analysis of the Opposite in Vocabulary*. – M., 1973. – 272 p.
- 3 Popova Z.D., Sternin I.A. *Essays on cognitive linguistics*. – Voronezh: "Origins", 2001. – 192 p.
- 4 Larin B.A. *Essays on lexicology, phraseology, stylistics*. Leningrad: Publishing House of Leningrad State University, 1956. – 234 p.
- 5 Karasik V.I. *Language Circle: Personality Concepts-Discourse*. – Volgograd: The Change, 2002. – 477 p.
- 6 Deleuze J., Guattari F. *What is philosophy?* – M.: Institute of Experiment, Sociology; St. Petersburg: Aleteya, 1998. – 286 p.

МРНТИ 16.01.17

A.S. Nabidullin¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

DIFFERENCE IN A PERCEPTION OF TIME IN RUSSIAN AND ENGLISH LINGUACULTURES

Abstract

Language is like a mirror of the inner world of human beings. Everything we are, all our thoughts and believes are represented in the way we speak. There are probably, no two cultures as different as English and Russian ones.

Throughout the history of this world this cultures had a lot of conflicts because of these differences. It is obvious why a lot of Russian people struggling to learn English and vice versa.

Time is one of the main categories of human life. The category of time is the object of the scientific analysis of various sciences: philosophy, linguistics, lingua-cultural study, etc. Judgment of time is based on emotions and feelings which are always changing. So it is obvious that different cultures see time in a different ways. In this article we tried to compare Russian and English understanding of the concept of "time".

Keywords: concept, lingua-culture, realia, time, cognitive linguistics

A.C. Набидуллин¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ОРЫС ЛИНГВОМӘДЕНИЕТІНДЕГІ УАҚЫТТЫ ҚАБЫЛДАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Тіл – адам жан дүниесінің айнасы. Біздің барлық ойымыз, сеніміміз біз сөйлейтін тілде көрінеді. Әлемде орыс тілі мен ағылшын тілі сияқты өзгеше екі мәдениеттер көп болса, осы өзгешелікке байланысты екі мәдениет әлемі тарихта көптеген қақтығыстардан өтті. Сондықтан да, орыс тілінде сөйлейтіндердің ағылшын тілін үйренгенде немесе керісінше қиыншылықтар сезінетіні анық көрінеді.

Уақыт – адам өмірінің екі маңызды санаты. Уақыт санаты философия, лингвистика, лингвомәдениеттану және т.б. қоса алғанда әртүрлі ғылымдардың талдау объектісі болып табылады. Сонымен қатар ол субъективті және эмоция мен қабылдауға байланысты болғандықтан әрдайым өзгеріп отырады. Осыдан байқағанымыздай, уақытты қабылдаудың ағылшын және орыс мәдениеті сияқты басқа да мәдениеттерде өзгешеліктері бар. Бұл мақалада ағылшын және орыс мәдениетінің лингвомәдени концепт түсінігін салыстыруға тырыстық.

Түйін сөздер: концепт, лингвомәдениеттану, реалий сөздер, уақыт, когнитивтік лингвистика

Набидуллин А.С.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

РАЗЛИЧИЯ ВОСПРИЯТИЯ ВРЕМЕНИ В РУССКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

Аннотация

Язык – это зеркало во внутренний мир человека. Все что мы есть, все наши мысли и то, во что мы верим, проявляется в языке, на котором мы говорим. В мире нет, вероятно, двух более разных культур, чем русская и английская. На протяжении всей истории этого мира эти две культуры прошли через множество конфликтов из-за этих различий. Поэтому становится очевидно, почему многие русскоговорящие чувствуют затруднения в изучении английского языка и наоборот. Время – одно из важнейших категорий человеческой жизни. Категория времени является объектом научного анализа различных наук включая: философию, лингвистику, лингвокультурологию и т.д. Оно субъективно и зависит от эмоций и восприятия, к тому же оно постоянно меняется. Исходя из этого становится очевидно, что восприятие времени в столь разных культурах как русская и английская тоже отличаются. В данной статье мы попытались сравнить понимание лингвокультурного концепта времени у русской и английской культур.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, реалия, время, когнитивная лингвистика

Linguistics studied time mainly as a grammatical category. Only recently it has been regarded as a cognitive category, the cultural concept, one of the elements of the worldview and as a component of lingua-cultural knowledge of a people.

An important factor in the modern approach to the category of time has been the shift of linguistics to the anthropological paradigm. In linguistics problems of linguistic personality, the human impact on language, language world were identified. Based on the ideas of von Humboldt and linguistic relativity hypothesis of Sapir-Whorf hypothesis the scientists are now trying to create a unified theory of language and people [1].

One of the important trends, which underlay the growth of interest in the problem of time and new approaches to its study in linguistics in recent decades, is the intensification of anthropogenic logical focus of research in the field of language. Scientists have noted the basic scientific paradigm shift from the "immanent", aimed at the study of language, to anthropological linguistics, in which language is seen as a constitutive property rights. And so scientists started to study time as one of the elements of the worldview, and the most important component of lingua-cultural knowledge of a people. Therefore linguists analyze time not as a grammatical category, but as the lifetime of a person, nation, ethnic group, which found reflection in the language. To solve such problems it requires new approaches to the study of ancient universal, and the application of modern methodological researches.

The problem of time was posed at the beginning in the natural sciences, especially in physics, where they describe the main topological invariant properties of this category: irreversibility, continuity, and others. Philosophers and historians, in turn, tried to give value explanation the concept of time. In this case, along with the scientific evolved everyday understanding of the time, coming from a man of his perception.

The system of time orientation is not the same in different languages, which leads to distortions and errors in a foreign language translated texts. People can't measure time; they can only measure processes occurring within a time. People can taste food with tongue, smell with their noses, but they don't have a special organ to feel time.

The majority of philosophers consider time as a subjective phenomenon. The bright characteristic of psychological time – its existence in the form of psychological temporary prospect, where the past is presented by memory, the present by contemplation, and the future by imagination. As there is no objective explanation of category of time, it is interpreted subjectively. Judgment of time is based on emotions and feelings which continuously change. So, time can proceed quickly or slowly, it can stop or change its direction. The perception of time is differently reflected in different linguocultures.

Language – a culture mirror, in it is reflected not only the real world surrounding the person, not only real conditions of his life, but also public consciousness of the people, his mentality, national character, a way of life, traditions, customs, morals, system of values, attitude, world vision. It stores cultural values – in lexicon, in grammar, in idiomatic, in proverbs, sayings, in folklore, in art and scientific literature, in forms of

written and oral speech. Language – the transmitter, the culture carrier, it gives treasures of the national culture which is storing in it, from generation to generation. Mastering the native language, children acquire together with it and the generalized cultural experience of previous generations [2]. Language – the tool, the instrument of culture. It forms the identity of the person, the native speaker, through imposed to him language and through world vision putted in language, mentality, the attitude towards people, etc. Through the culture of the people who are users of a given language. They use language as a means of communication. Considering this nature of the language it is obvious that linguacultures of English and Russian people are quite different as both, their languages and perceptions are also different.

And what is a lingua culture? T.N. Snitko's speaks about existence of linguocultures as the special realities which are subject to studying in a Lingua-cultural study. Working within typological-characterical approach, T.N. Snitko gives the following definition of this concept: "We define Linguoculture as special type of interrelation of language and the culture, being shown both in the language sphere and in the culture sphere and subject to identification in comparison to other type of interrelation of language and culture, i.e. in comparison with another linguoculture" [3]. The philosophy, policy, fiction can be considered within a lingua-cultural study as the separate lingua-cultural areas, some isolated in the cultural and language relation of area within linguoculture.

The system of time orientation is not the same in different languages, which leads to distortions and errors in a foreign language translated texts. People can't measure time; they can only measure processes occurring within a time. People can taste food with tongue, smell with their noses, but they don't have a special organ to feel time.

The analysis of representations of different philosophers about time showed that the essence of time can be opened only concerning it to the person. So, time is a form of "intuitions" which corresponds to our internal feeling. Value judgment of time is based on emotions and feelings which continuously change.

As the perception and designing of time is different in different cultures, so in a modern civilization cultures divided on "east" and "western", polychrome and monochrome. Attitude to time in these two cultures is different. As the perception and designing of time is different in different cultures, so in a modern civilization cultures divided on "east" and "western", polychrome and monochrome. Attitude to time in these two cultures is different. Polychrome cultures are focused on communication with people and a family. Monochrome cultures on a task, work and personal achievements [4].

For representatives of monochrome cultures (Scandinavia, England, Germany, the USA, etc.) important psychological installations in business are sequence, and concentration on one business in each moment. They don't like leave business to other time ("what may be done at any time will be done at no time").

Representatives of polychrome cultures (the Asian, Latin American and Arab countries, the southwest of Europe), on the contrary, consider normal to be engaged in several cases at the same time.

Representatives of monochrome cultures like extreme punctuality ("there is a time for all things"). Delay for a business breakfast, a meeting, etc. is usually considered as violation of the business protocol. Speed in business or at a certain situation is important in both languages, but in English it is expressed more strongly ("lost time is never found again"). One of the main problems of the European culture is the best use of time.

In modern society expression "Time is money" already became the slogan [5]. The purpose of life of the majority of people in the West is to earn as much money as possible. Time is considered as a resource, equal to money. Time is given to everyone equally. A problem not in that how much time we have, but in how we use it. Nobody is able to distribute money and the time as strictly as the Englishman. Money – an idol of English people. No matter whom you are, whether you the scientist, the lawyer, the politician or the priest, first of all you are a businessman.

Business cultures are subdivided on polychrome and monochrome. For representatives of monochrome cultures important concentration on one business in each certain moment. Representatives of polychrome cultures on the contrary, consider normal to be engaged in several cases at the same time.

For English culture future planning is more common. British live not in the past or present, as Russians, but in the future. They anticipate in advance their future, any events, successes, etc.:

- "sooner or later", "the sooner the better", "time to come", "have a great future".

However in the Russian culture they often address to people who see the future. Russians have such line, as inquisitiveness, desire to know what will be in the future:

- заглянуть в будущее;

- "погадать на короля", "кидать жребий".

British consider that everything can be changed and that there is nothing you can't change. Russian people believe in inevitability of any events, that everything is already predetermined:

- "чему быть, того не миновать", "что будет, то будет", время покажет", "поживем, увидим", "дождаться своего часа", "цыплят по осени считают", "бабушка надвое сказала", "как Бог на душу положит", "будем живы – не помрем", "будь что будет" [6].

Let's compare "In time" and "On time" phrases, differing only in prepositions. If to consult a dictionary, both expressions are translated as "вовремя". But the difference between them is essential.

We use "On time" if we want to tell that something occurs in determined or certain time, (Peter wants the meeting to start exactly on time) is exact time according to the schedule, neither late, nor early.

We use "In time" if we speak about something approximate, about something that it is necessary to execute until the last minute. Not so strict limits in time are observed concerning the future as future activity not always can be in the right time (He would have died if they hadn't got him to the hospital in time).

In it we can observe culture of punctuality. If the Englishman tells "on time", he won't be late, for sure. But if he tells "in time", you have to understand that he speaks about approximate time. You need to consider this aspect in your speech.

In the Russian culture people got used to perform work slowly:

- "работа не волк (медведь), в лес не убежит";

- "отложить до поры до времени", "отложить на потом", "отложить в долгий ящик", "после дождика в четверг", "подписано, так с плеч долой".

However there are phraseological units which blame laziness:

- "не откладывай на потом то, что можно сделать сейчас", "делу время, а потехе час".

- "Адамовы времена", "времена царя Гороха", "с колыбели".

- "when Adam was a boy", "when queen Anne was alive", "from the cradle".

Both in the Russian and in English cultures the bible image of "Adam" to emphasize prescription of events is used, and in some context exaggeration can be observed. Also realities, namely proper names which are specific and clear only for a certain culture, are used also. So, at the Russian culture there is an image of the "Царь Горох", and in English – "Queen Anna".

Russian idiom "Москва не сразу строилась" and English "Rome was not built in a day" are opposite and mean "slowly". The image of Moscow and Rome specifies that process of their formation proceeded very slowly as they are very large cities. The image of Moscow is clearer to the Russian people, and an image of Rome – to British. That fact is connected with history.

So, for English culture it is common "to have time" (have a fine time – have all the time in the world – have a rough time – have a thin time – have the time of one's life – have time on one's hands). In Russian there are similar phraseological units (у меня есть/нет на это время), but with operating verb "быть". From here for the Russian person proverb "time is money" is still alien, Russians lost time (потерял счет времени), and British people spend it (waste time).

We can't affect on time ("time and tide wait for no man", "время руками не удержишь). All we can is to use time as productively as it is possible. In it we can see culture of diligence, hardworking.

Speed in business or at a certain situation is important in both languages, but in English it is expressed more strongly ("lost time is never found again").

In learning of foreign language it is impossible to avoid the culture of it's people. Language is a mirror of a culture, in it is reflected not only the real world surrounding the person, not only real conditions of his life, but also public consciousness of the people, his mentality, national character, a way of life, traditions, customs, morals, system of values, attitude, world vision. It is necessary to avoid various incidents which can arise because of distinction of cultures. People are not simply ethnic groups who speak on different languages. They have their unique mentality and a way of living which historically developed throughout many centuries. And all this has the reflection in language which they speak.

As a result of research place of time in human life was revealed. Also comparative analysis of phraseological units which reflect time in Russian and English linguocultures was done. It was done for the purpose of detection of the features, similar and distinctive ones, of studied nations.

Time is one of the main categories of human life and a philosophical concept. It causes great research interest in the field of philosophy, sociology, a lingua-cultural study, cross-cultural communication as it helps to open some features of a certain culture. The era and activity reflection, interpretation of the developed culture, rhythm of social time and efficiency of predictive consciousness is embodied in the concept of "time".

Concept "time" is one of the key concepts. It is important part of conceptual system which in all languages is reflected differently that allows speaking about temporary perception, about ethnic temporary mentality and about a temporary picture of the world. One of the brightest results of verbalization of a concept "time" is phraseological units with time value [3].

In English there are a large number of phraseological units which reflect the future. Because British live not by their past or present, as Russians do, but by their future. Such phraseological units are positively painted. The Russian people believe in inevitability of any events. That everything is already predetermined.

The abstract concept "always", displayed in phraseological units of English and Russian of languages, has a certain poetic height and possesses positive coloring in both languages. Usually such phraseological units belong to a subject of friendship, love, gratitude.

Both in Russian and in English languages there are the phraseological units characterizing fieriness, an excessive emotionality and haste. There are phraseological units which positively characterize speed when it is very necessary, especially in English culture where every second is expensive.

The concept "time" represents the multidimensional knowledge of traditions, customs, ceremonies, household culture, daily behavior, norms of use of time, and has multilayered structure (etymological, universal, national layers).

Phraseological units allocated in phraseological groups of time gave a fair idea of the relation to the time of two linguocultures. Phraseological units reflecting national mentality, being storage of public experience, served as a valuable material at time research.

During the comparative analysis of phraseological units reflecting time in Russian and English languages we found out that the relation to is different in two cultures. Time has bigger value in English culture, as the English culture belongs to monochrome culture and the Russian belongs to polychrome culture.

References:

- 1 Croft W., Alan D. *Cognitive Linguistics. The UK CUP. 2004. – 356 p.*
- 2 Gonnova T.V. *Russkiy yazyk: istoricheskie sudby i sovremennost. Russkaya yazykovaya kartina mira. Trudy III Mezhdunarodnogo kongressa issledovateley russkogo yazyka. – M.: Izd-vo MGU, 2007. – P.482-483.*
- 3 Yusup A.N., Mamieva A.N. *Ways of using innovative technologies in the educational process (On the base of teaching Language history course subjects) Abai KazNPU Series of "Philological Sciences" №1 (15), 2016. – P.221-226.*
- 4 Maslova V.A. *Lingvokulturologiya: ucheb. posobie. – 2-e izd., ster. – M.: Akademiya, 2004. – 202 s.*
- 5 *Encyclopaedia Britannica 2008, Concepts in Linguistics, CD. 7.*
- 6 Evans V. 2009. *How Words Mean. New York. OUP.*

FTAXP 16.01.11

Ж.Нұрсұлтанқызы¹
¹«Болашақ» университеті
Қызылорда, Қазақстан

СӘЛЕМДЕСУ ӘДЕБІНДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН КИНЕСИКАЛЫҚ АМАЛДАР

Аңдатпа

Мақалада О.Бөкеев шығармаларында кездесетін сәлемдесу әдебінде қолданылатын бейвербалды амалдардың түрлері сөз болады. Адамдар бір-біріне деген ілтипатын, адал сезімін, бір-біріне деген сүйіспеншілігін сәлемдесу арқылы білдірген. Сәлемдесудің өз әдебі, жөн-жосығы бар. Сәлемдесу әдебі – адамзаттың бір-бірімен қарым-қатынасындағы басты форма болып есептелінеді. Сәлемдесу рәсімінде қолданылатын бейвербалды амалдар – жалпы қай халықта болмасын мәдениеттің алғашқы белгісі болып табылады. Амандасудың мәні күнделікті өмірде аса зор. Әр түрлі жағдайларға байланысты сәлемдесу әдебі бар: жасы үлкенге – жасы кіші, жолы үлкенге – жасы кіші адам, әйелге – ер адам бұрын сәлем береді. Қол алысқанда алақандарын бір-біріне түйістіріп ұстау керек. Ал саусақтың ұшын беріп амандасуға болмайды. Қазақ халқында сәлемдесу үрдісінде қолданылатын бейвербалды амалдардың саны недәуір және олардың қолданылу, жұмсалыу реті, жүйесі, әдебі бар.

Дүние жүзіндегі сан алуан халықтардың сәлемдесуі де түрлі-түрлі болып келеді және өзіндік ерекшеліктері болады. Мұндай ерекшеліктер әр халықтың мәдениетіне, географиялық орнына және тарихи жағдайларына байланысты.

Түйін сөздер: бейвербалды амалдар, кинема, кинесикалық амалдар, ым-ишара

Нурсултанкызы Ж.¹

¹ Университет «Болашақ»

КИНЕСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В РИТУАЛЕ ПРИВЕТСТВИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются невербальные аспекты коммуникации в произведениях О.Бокеева. Невербальное общение – это такой вид общения, для которого является характерным использование невербального поведения и невербальной коммуникации в качестве главного средства передачи информации, организации взаимодействия, формирования образа и понятия о партнере, осуществления влияния на другого человека. Невербальная коммуникация – это система символов, знаков, используемых для передачи сообщения и предназначения для более полного его понимания, которая в некоторой степени независима от психологических и социально-психологических качеств личности, которая имеет достаточно четкий круг значений и может быть описана как специфическая знаковая система. Обычай приветствовать друг друга имеется у всех народов, однако формы приветствия могут очень сильно различаться. Приветствия многих разных стран по всему миру также разнообразны и имеют свои особенности. Эти особенности зависят от культуры, географического положения и исторических условий каждой нации.

Ключевые слова: невербальные средства общения, кинема, кинесические средства, мимика, жест

Zh.Nursultankyzy¹

¹ University «Bolashak»

KINESIC MEANS USED IN THE WELCOME RITE

Abstract

The article deals with non-verbal aspects of communication in the works of O.Bokeev. Non-verbal communication is a type of communication for which the use of non-verbal behavior and non-verbal communication as the main means of transferring information, organizing interaction, forming an image and the concept of a partner, effecting influence on another person is characteristic. Nonverbal communication is a system of symbols, signs used to convey messages and destinations for a more complete understanding of it, which is to some extent independent of the psychological and socio-psychological qualities of the individual, which has a sufficiently clear range of meanings and can be described as a specific sign system. The custom of greeting each other is available to all peoples, one form of greeting can vary very much. The greetings of many different countries around the world are also diverse and have their own characteristics. These characteristics depend on the culture, geographical location and historical conditions of each nation.

Keywords: nonverbal means of communication, kinema, kinesic means, facial expressions, gesture

Адам баласының рухани тарихында қолы жеткен зор игілігі – сәлемдесу. Т.Т. Железанова: «Приветствие, будучи началом взаимодействия коммуникантов, функционирует в актах общения», – деп тұжырымдайды [1, 107 б.].

Адамдар бір-біріне деген ілтипатын, адал сезімін, бір-біріне деген сүйіспеншілігін сәлемдесу арқылы білдірген. Әдетте, амандық-есендік сұрасудан бұрын пайда болған амандасу әдептерінің бірі – қолымен ишарат ету, белгі беру. Қол алысып амандасу – ерте заманнан келе жатқан дәстүр. Осы бейвербалды амалдың тарихына көз жүгіртетін болсақ, ежелгі заманғы неондартал адамы өзі секілді екі аяқты, жұмыр басты пендені кездестіргенде, оған өзінің қастық жасау ниетінің жоқ екендігін білдіру үшін, оң қолын жоғары көтеретін болған. Бұл оның: «Мен қарусызбын, қолымда ештеңе жоқ, саған адал ниетпен келіп тұрмын», – дегені. Мұны, әрине, біздің қазіргі қол алысып амандасуымыздың бастапқы көрінісі деуге болады. А.Пиз: «Обмен рукопожатием является реликтом

первобытообщинной эры. Когда встречались пербобытные люди, они протягивали друг другу руки раскрытыми ладонями вперед для того, чтобы показать свою безоружность», – дейді [2, 55 б.]. Ибн Батт трактаттарында барлық ақ ниетті істерді тек оң қолмен, оң аяқпен орындау керектігі жөнінде айтылады. Мысалы, босағаны оң аяқпен аттап, амандасқанда оң қолды ұсыну керек.

Сәлемдесудің өз әдебі, жөн-жосығы бар. Дүние жүзіндегі сан алуан халықтардың сәлемдесуі де түрлі-түрлі болып келеді және өзіндік ерекшеліктері болады. Мұндай ерекшеліктер әр халықтың мәдениетіне, географиялық орнына және тарихи жағдайларына байланысты. Бұл ойымыз ғалым Н.И. Смирнованың тұжырымымен ұштасып жатыр: «Әр халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктері оның экономикалық және саяси дамуымен тығыз байланысты. Сондықтан, аталған ерекшеліктер бір-біріне ұқсас болмайды. Және де ұлттық-мәдени ерекшеліктің құрастырушы бөлшектері, қарым-қатынастың вербалды және бейвербалды түрлері де ұқсас болуы мүмкін емес» [3, 6 б.]. Амандасудың мәні күнделікті өмірде аса зор. Қазақ халқында сәлемдесу үрдісінде қолданылатын бейвербалды амалдардың саны недәуір және олардың қолданылу, жұмсалудың реті, жүйесі, әдебі бар.

Қол алысу – жазушы шығармаларындағы сәлемдесу рәсімінде кеңінен қолданылған бейвербалды амалдардың бірі. Сәлемдесу рәсіміндегі қолданылатын қол алысу кинемасы туралы Н.И. Формановская: «Наиболее распространенным жестом является взаимное состороны собеседников протягивание правой руки и пожатие...», – дейді [4, 79 б.]. Қол алып амандасу салты дүние жүзі халықтарының көпшілігінің қарым-қатынасынан орын алған.

Амандасу рәсімдері көбінесе, жазушы шығармаларында түрліше баяндала келіп, ұлттың, халықтың дәстүріне, мәдениетіне ұласып жатады. Қазақ халқында қолдасып амандасу – бар ықыласыммен сәлемімді қабыл алыңыз дегенді аңғартады.

Оспан әрқайсысына қол беріп амандасып, құрақ ұшып қаздаңдап жүр («Өз отынды өшірме»).

– Ассалаумағалейкум, – деп табалдырықтан аттады. «Уағалейкусаламын» айтып қопаңдап еді, Еркін «отыра беріңіздер» деп, өзі барып қолдарын алып шықты («Өз отынды өшірме»).

Ер адамдар кездескенде әдетте, амандық салты «Ассалаумағалейкум» деген сөзден басталады. Ол жақсы тілек «Сізге алланың нұры жаусын» деген сөз. Жас адам жолы үлкен адамға алдымен ұмтылып, қос қолын ұсынады, сәлем беруші адам оған жауап, яғни сәлемді қабылдау ретінде «Уағалейкумассалам» деп оң қолын ұсынады.

Қос қолдап амандасу – қазақ халқында тек ер адамдар қарым-қатынасында кездеседі. О.Бөкеев шығармаларында сәлем беруші қабылдаушыға деген сый-құрметін, ілтипатын қос қолдап амандасу арқылы білдіреді. Амандасудың бұл түрі халқымыздың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін аңғартатын бейвербалды амалдардың бірі ретінде қаламгер шығармаларында жиі кездеседі.

Тентек ұлды әкесі үйге қуып тықты да, баласы үшін кешірім өтінгендей, қос қолын ұсынып қауқалақтай амандасты («Атау-кере»).

Қол соматизміне байланысты коммуникативтік актіде жиі қолданылатын келесі бір дене қимылы – қол бұлғау. Сәлемдесудің бұл түрі жазушы шығармаларында көбінесе, коммуниканттардың арасындағы қашықтыққа байланысты қолданылады.

Кабина терезесінен әуелі басын қылтитқан ұшқыш ыржия күліп, қолын бұлғады («Атау-кере»).

Қол бұлғау кинемасының күлімсіреу, жымыю сияқты кинемалармен қатар қолданылатынын жоғарыдағы мысалдардан аңғаруға болады.

О.Бөкеев шығармаларындағы сәлемдесу рәсімінде қол соматизмімен қатар дене мүшелерінен бас қимылдары да кездесіп отырады. Бас соматизміне байланысты – бас изеу кинемасы да ұшырасады.

Дархан мен Гүлияны көрсе өз-өзінен жұлынып, сақылдап шыға келер жыны басылып, жалғыз көзін жалт еткізіп бір қарайды да басын изеп, үндемей өте шығады («Өз отынды өшірме»).

Ғалым А.Сейсенова: «Бұл дене қимылы жастар құрбы-құрдастарына тіл қатқанда, жасы мен қоғамда алатын орны бірдей жақсы таныстардың қарым-қатынасында қолданылады», – дейді [5, 130 б.]. Бас изеу кинемасы сонымен қатар жүзі таныс адамдармен амандасқанда жиі қолданылады.

Жасы үлкен болсын, кіші болсын көп адам жиналған жерге келгенде кісі ең алдымен көпшілікке сәлем береді. Мұндай жағдайда сәлемдесудің вербалды түрімен қатар бас изеу кинемасы да коммуникативтік қызмет атқарады.

Колхоз басқармасының бастығы көпшілікпен бас изесіп амандасқан болды да, анадай тұста отырған Әкімді төрге шақырды («Мынау аппақ дүние»).

Сәлемдесу рәсімінде қолданылатын бейвербалды амалдың бірі – иек қағу. Сәлемдесудің мұндай түрі жазушы шығармаларында өте сирек кездеседі.

...Тура алдына келіп: «Бураш, хал қалай?» деп, дауыстағаныңша байқамас еді. Ыржия күліп бетіңе қарайтын да «аман-аман» деп иегін қағып өте шығар еді («Бәрі де майдан»).

Қонағын құдайдай сыйлаған қазақ халқы келген кісіні үй ішінде отырып қарсы алған емес. Нақты хабар жетсе, қозы көш жерден қонақтарын күтіп алып, құрмет көрсеткен. Қазақ халқына тән бұндай ерекшеліктерді қаламгер назардан тыс қалдырмаған.

Иә, бұл ақсаңдай басып елге оралғанда, осы Жұлдыз ауылының еңкейген кәріден еңбектеген жасына дейін тайлы-таяғы қалмай ұбап-шұбап алдынан шыққан («Бәрі де майдан»).

Қонағын қарсы алған үй иесі амандасып, құшақтап, бетінен, маңдайынан сүйіп, сағынышын сездірген. О.Бөкеев шығармаларында бұндай бейвербалды амалдар әйел адамдар қарым-қатынасында ұшырайды.

Іле-шала: - Амансыз ба, апа? – деген әдемі де майда дауыс естілді. - Шүкір, танымай қалдым ғой. - Ой, апа-ай, қартайайын дегенсіз бе? Мен – Күміспін ғой, – деп құшақтай алды. - Ой, айналайын-ай! – деп маңдайынан сүйді («Бәрі де майдан»).

Көптен кездеспеген ағайын-туыс, дос-жаран, аға-іні қол алысып қана қоймай, құшақтасып, арқаларынан қағып амандасады. Қаламгер туындыларында құшақтасып амандасу – көптен көрмеген ер адамдар арасында қолданылады. Ондай кездерде ер адамдардың құшақтасып, бір-бірінің арқаларынан қағуы кең тараған.

Вертолеттен қарғып түскен Прохор Александрович пен Ерік бір-бірін аса сағынып қалғанға ұқсайды, адал да айнымас достарша қауыша құшақтасып, арқаларынан қағып амандасты («Атау-кере»).

Әдетте, жас бала қарт адаммен амандасқан кезде, үлкен адам аталық мейірімін баланың маңдайынан сүю немесе иіскеу арқылы сездірген. О.Бөкеев шығармаларында сәлемдесу рәсімінде қолданылатын маңдайынан сүю немесе иіскеу кинемалары қазақ халқының мейірімділігін, балаға деген бауырмалдығын аңғартатын этникалық кинемалардың бірі.

- Кел-ей бері, маңдайыңнан иіскейін. Мен еңкейдім. Сарқынды жалбырап тұрған шашымды жоғары қайырды да, маңдайымнан иіскеді, демі мұздай екен («Қайдасың, қасқа құлыным»).

Сол сияқты ата-ана ұл-қызын бауырына басып, бетінен, маңдайынан сүйіп көрісуі де жазушы шығармаларында жиі кездеседі. Демек, сүйісіп амандасу туысқан адамдардың қарым-қатынасында кең тараған бейвербалды амал. Әрине, мені мәре-сәре қарсы алды. Әкем сабырлы қалпында маңдайымнан иіскеді. Шешем сабырсыз мінезімен бас салып, бет-аузымның сау-тамтығын қалдырмай шөпілдете сүйді («Маңдайдан бағың шайқалса»).

О.Бөкеев шығармаларында үлкен кісілер арасында әсіресе, ақ жаулықты әжелер балаларының қолынан сүйіп көрісу рәсімі де ұшырасып отырады.

Көрші кемпір Құспат «Денің-қарның сау ма, Тасжан?» – деп ол да анам сияқты қолымнан сүйді («Жетім бота»).

Коммуниканттар көптен бері бірін-бірі көрмеген жағдайда сағынышын білдіру үшін дене қимылдарынан – құшақтасу және төс түйістіру кинемаларын қолданады. Қазақ халқына тән бұл кинеманы қарттар мен ер адамдар қарым-қатынасынан кездестіруге болатынын аңғаруға болады.

Енді екеуі кәдімгі ескі достардай төстерін түйістіре құшақтасып амандасты («Өз отынды өшірме»).

Жазушы шығармаларындағы кейіпкерлердің бір-біріне деген ілтипатын, сүйіспеншілігін жымып, езу тартып, күлімсіреп қарсы алуынан байқауға болады. Сәлемдесудің әдеп ретіндегі ең басты шарты – жылы шырай. Онда коммуниканттардың қас-қабақ, бет-жүз құбылысы маңызды қызмет атқарады.

Қарағайдан қиып салған қос бөлмелі ағаш үйден шығып тұрған ақ жаулықты әйел бізді таңырқай тосып, бөтен біреу емес, өз елінің адамдары болған соң, жадырай күліп, жылы шыраймен қарсы алды («Қайдасың, қасқа құлыным»).

Сәлемдесу рәсімі – коммуниканттардан белгілі бір дайындықты талап етеді. Мысалы, үйге кісі келгенде алдынан шығу, атты адам атынан (көліктен) түсу, орнынан тұру, қарсы жүру т.б. Бұл ойымыз адыгей халқының сәлемдесу рәсімінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін зерттеуші ғалым Б.Х. Бгажников тұжырымымен ұштасып жатыр: «Приветствие требует соответствующего приготовления. Не рекомендуется держать левую руку в кармане, курить, стоять в расслабленной позе» [6, 54 б.]. Қазақ халқында сәлем бере келген адамды еш уақытта отырып қарсы алған емес. Орнынан тұру немесе қарсы жүру сияқты кинемалар арқылы қабылдаушыға деген ілтипат пен құрметі аңғаруға болады. Жазушы қазақ халқының ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне тән бейвербалды амалдарды орнымен қолданып отырған.

Жау шапқандай ересен екпінмен үйге кіргенде, қарта ойнап, қарқылдап күліп, темір пештің маздаған отына талтая қыздырынып жайбарақат отырған жылқышы жігіттер атып-атып тұрып: «Ассалаумағалейкум», – деп қолдарын ала ұмтылды («Сайтан көпір»).

О.Бөкеев шығармаларында сәлемдесу рәсімінде қолданылатын бейвербалды амалдарды бір қисынымен пайдалана отырып, халқымыздың ұлттық-мәдени ерекшелігін көрсеткен. Қазақ халқы ат үстінде отырып сәлем бермеген. Бұл ойымызға төмендегі мысалдар дәлел.

Бұл тіпті де Бати емес, көбелек қуып елбектеген атақты Көкбай ақсақал еді. - Ассалаумағалейкум, ата, – деп аттан түсіп сәлем берді («Өз отынды өшірме»).

Қызмет орнына, бөлмеге келген адамдармен ер кісі түрегеліп амандасады. Б.Х. Бгажников: «Сидящий, обмениваясь рукопожатием должен обязательно встать. Вообще акт вставания – один из самых распространенных атрибутов приветствия у всех народов», – дейді [6, 54 б.]. О.Бөкеев шығармаларында бұл жағдаят былай баяндалады:

Былғары киімді жігіт ұп-ұзын бөлменің қақ төрінде отыр екен, орнынан ұша түрегеліп Дарханға қарсы жүрді. Қос қолын бірдей ұсынып күле амандасты («Өз отынды өшірме»).

Кез келген халық дәстүрінде көрісу салты қалыптасқан. Қазақ халқының салт-дәстүрінен көрісудің екі түрін кездестіруге болады. Бірінші түрі – бұрынғы дәстүр бойынша ұзатылған қыздар жыл толмай төркін жұртына баруына болмайды. Бұл – қыздың жаңа қауымға алаңсыз үйренсін деген мақсаттан туған әрекет. Елін, жерін, бауырын сағынып жүрген осындай кезде қыздың аға-інісі келгенде қыз олармен көрісіп, құшақтасып, өзінің қуанышын, сағынышын білдіреді. О.Бөкеев көрісудің ерекше түрін қолданғанын төмендегі мысалдан аңғаруға болады.

Оқыс кездесуден басы айналып кетсе керек, «Еркін аға» деп есік жақта әлі де селтиіп, не істерін білмей тұрып қалған көзілдірікті жігітке қолын созды. Сонда ғана барып өз қарындасын әрең шырамытқан Еркін елбектей келіп, тізерлей отырып Гүлияның қолынан сүйді («Өз отынды өшірме»).

Тізерлей отырып, қолынан сүю сияқты бейвербалды амал қазақ халқының сәлемдесу рәсімінде кездеспейді.

Туған-туыстары, ет жақындары қайтпас сапар шеккенде артта қалған ағайын-туыс көрісіп жылайды, дауыс қылады. Міне, бұл көрісудің екінші түрі. Ер адамдар көңіл айтушылармен құшақтасып көріседі, әйел адамдар үй ішінде дауыс айтып жоқтайды. Аза тұтушыларға көңіл айтушылардың жылап көрісуі – қайғыға ортақтықты бідіретін бейвербалды амал. Тегінде, О.Бөкеев әдет-ғұрып пен салт-дәстүрге баса назар аударған.

Үлкендік рәсіммен Шаруа-шал төс тигізіп, сәл тұрды да, одан соң мені құшақтап, әлде жоқтау ма, әлде іште лықсып жатқан ауыр азаны шығару ма, әйтеуір өзгеше мұнды сыңсумен сай-сүйегінді сырқыратар үн айтты («Ел мен жер»).

Сонымен қатар қазақ дәстүрінде алыстан келген, ел-жұртқа сыйлылығымен танылған адамдарға арнайы барып сәлем беру салты қалыптасқан. «Төле би тоқсан жасқа келгенде Қаз дауысты Қазыбек би сәлем бере барыпты» деген аңыз да бар. Қазақта «алыстан алты жасар бала келсе, алпыстағы шал сәлем береді» деген мәтел бекер айтылмаған.

Мал сойылып, саба-саба қымыз қотарылып ұлы ырғынға батты. Үлкендер жағы Ерекеңе сәлем береміз деп сән түзеп, бай үйіне беттеп бара жатса, балалар босағадан сығалап асыр салып, қазан-ошақты аңдыған иттерді қуып маз («Өз отынды өшірме»).

Халық дәстүрінде қазақ келіншектері қайын аталары мен енелеріне, қайынағалары мен жасы үлкен абысын-ажынға қырындап тұрып, тізесін бүгіп, оң қолын кеудесіне қойып, иіліп сәлем беруі кездеседі. Қырындап тұрып амандасуда өзіндік сыр бар. Үлкен кісіге қарама-қарсы тұру әдепсіздік болып саналады. Келіннің сәлем беру салты беташар дәстүрінен бастау алады. Белгілі жазушы-этнограф С.Кенжеахметұлы: «Жаңа түскен келінді «беташар» дәстүрі жасалмай ешкім көре алмайды. Оны көру үшін әдейі «беташар» жасалады. Оған тойға жиналған туыс-туғандар тегіс қатынасады. Мұнда «Беташар» жыры айтыла отырып, келінге оның атасы, енесі, оның басқа туыстары таныстырылып, келін оларға сәлем жасайды», – дейді [7, 15]. Үлкен кісілерден табақ қайтқанда да келін сәлем ету дәстүрі қалыптасқан. Ондайда үлкендер өз ризашылықтарын білдіріп, батасын береді. Келіннің сәлем етуі әдептілік пен сыйлаудың белгісі ретінде қабылданады. Сәлем әйелге қатысты болса оны «сәлем етті» дейді. Осындай сәлем беру салты жазушы туындыларында былайша баяндалады:

Жаңа жеңешеміз ибалы, көпті білетін иман жүзді адам екен, сабаға сүт құямын деп қазан-ошақ жақта салдыр-гүлдір жүріп алған жоқ, іле кіріп, нағашымның ық жағын ала бір тізерлей отырды да, әуелі Шаруа-шалмен, сосын менімен майда есендесті («Ел мен жер»).

Жоғарыда талданған сәлемдесу рәсімінде кездесетін бейвербалды амалдардан басқа да халық дәстүрінде амандасудың көптеген түрін кездестіруге болады. Мысалы, ер адамдар арасында қауышып амандасу салты қалыптасқан. Қауышып амандасу үшін әуелі қос қолдап амандасып, сонан соң құшақтарын қайта жайып барып, бір-біріне төс қағысып, оңға бір, солға бір кеуде тоғыстырып,

сонан соң екеуі де артқа бір табан шегінісіп, қолдарын алақан айырмастан тағы соғысып, қос қолдап амандасады. Бұдан басқа да қолды кеуде тұсына апарып амандасу, бас ию, жастар арасында қол алысып, сол қолымен арқадан немесе иықтан қағысу, қол көтеру сияқты кинемалар қатарын сараптай аламыз.

Әр түрлі жағдайларға байланысты сәлемдесу әдебі бар: жасы үлкенге – жасы кіші, жолы үлкенге – жасы кіші адам, әйелге – ер адам бұрын сәлем береді. Қол алысқанда алақандарын бір-біріне түйістіріп ұстау керек. Ал саусақтың ұшын беріп амандасуға болмайды. Кейінгісі өз алақанын алып кеткенінше шыдамдылық жасап күтіп тұру керек. Ислам діні де адамдардың өзара сәлемдесуіне үлкен мән берген. «Егер сізге сәлем берілсе, сіз онан жақсырақ болмаса да, тап өзіндей етіп жауап қайтарыңыз», – делінген Ниса сүресінің 86-шы аятында. Мұхаммед пайғамбардан «Исламның ең жақсы сипаттары қайсылар?» деп сұрағанда, ол: «Аштарға тамақ беру, танитын һәм танымай-тындарға сәлем беру» деп жауап берген екен.

Сәлемдесу рәсімінде коммуниканттардың жасы, жынысы, әлеуметтік белгілері, қоғамдық орны, ұлты т.б. белгілері маңызды рөл атқарады.

Қазақ мәдениеті – ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениет. Ол ұлттық тәлім-тәрбиенің негізінде дамып, қалыптасады [8, 24 б.].

Сонымен, қорыта келгенде сәлемдесу әдебі – адамзаттың бір-бірімен қарым-қатынасындағы басты форма болып есептелінеді. Сәлемдесу рәсімінде қолданылатын бейвербалды амалдар – жалпы қай халықта болмасын мәдениеттің алғашқы белгісі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Железанова Т.Т. Национальная специфика невербального поведения носителей немецкого языка // Психолингвистика и межкультурное взаимопонимание. Тез. докл. X Всесоюз. симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. – М.: Наука, 1991. – С.107-108.

2 Пиз А. Язык телодвижений: Как читать мысли других людей по их жестам (пер. с англ. яз.). – Нижний Новгород: Ай Кью, 1992. – 262 с.

3 Смирнова Н.И. Невербальные аспекты коммуникации (на материале русского и английского языка): автореф. ...канд. филол. наук. – М.: Институт языкознания АН СССР, 1973. – 21 с.

4 Формановская Н.И. Употребление русского речевого этикета. 2-е изд. – М.: Русский язык, 1982. – 193 с.

5 Сейсенова А. Лингвистикалық мәдениеттану: этикет формаларына салыстырмалы талдау: филол. ғыл.канд. ...дисс. – Алматы: әл-Фараби ат. ҚазМУ, 1998. – 183 б.

6 Бгажноков Б.Х. Психология и техника коммуникативного поведения адыгов // Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. – М.: Наука, 1982. – С.47-75.

7 Кенжеахметов С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 79 б.

8 Әбдікерімова Г., Базарбекова Н., Есболаева И. Қазақ халқының салт-дәстүрлеріне қатысты тілдік бірліктердің зерттелуі // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы//Вестник «Филология ғылымдары» сериясы, 2017. – №4(62). – Б.23-27.

FTAХР 16.21.31

Р.Оразова¹, Ү.О. Оңғар²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

АРАБ ТІЛІНДЕ ЖАЗЫЛҒАН ҚАЗАҚ ЕЛІ ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМИ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Бұл мақалада араб тілінде жазылған Қазақстан жайлы ғылыми тарихи-деректер туралы мәліметтер және VIII-XV ғасырлардағы Қазақстан жерін мекендеген халықтар мен тайпалардың тарихын суреттейтін жазбалар келтірілген. Сондай-ақ, мақала араб тіліндегі классикалық шығармалардың өзектілігін және маңыздылығын көрсетеді. Мақалада орта ғасырларда жазылған араб тіліндегі шығармалардан үзінділер, ортағасырлық тайпалардың мекен еткен ортасы, экономикалық-эколо-

гиялық жай-күйлері жайлы мәліметтер келтірілген. Бұл мақаланың өзектілігі – өскелең жас ұрпақты өткен тарихымызбен, оның ішінде орта ғасырдағы қазақ халқының өмір сүру дағдысымен, осы кезең аралығындағы мәдениеттің даму ерекшеліктерімен және де осы уақытқа дейін жеткен жетістіктерімізбен сусындандыру. Өткен тарихымызсыз болашақтың іргесін қалау мүмкін емес екендігі баршамызға мәлім, сондықтан да әлі де зерттелмеген, бірақ зерттеуді талап ететін тың мәселелерді қолға алудың маңызы зор.

Түйін сөздер: араб тілі, тарих, ғылыми деректер, ортағасырлық тайпалар, тарихи шығарма

Оразова Р.¹, Онгар У.О.²

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

НАУЧНЫЕ СВЕДЕНИЯ ПРО КАЗАХСТАН В АРАБСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация

В статье приведены арабские научные исторические факты про Казахстан и письменные сведения, описывающие народы и племена, жившие на территории Казахстана в VIII-XV веках. А также, в статье рассмотрены актуальность и важность классических произведений на арабском языке. Актуальность этой статьи заключается в том, что мы знаем, что будущее молодого поколения невозможно построить без нашей прошлой истории, включая образ жизни казахского народа, живущего в средние века, особенности развития культуры в этот период. Важно иметь дело с новыми проблемами, которые еще не изучены, но требуют исследований.

Ключевые слова: арабский язык, история, научные исследования, средневековые племена, исторические работы

R.Orazova¹, U.O.Ongar²

^{1,2}The Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Almaty, Kazakhstan

SCIENTIFIC DATA ABOUT THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN WRITTEN IN THE ARABIC LANGUAGE

Abstract

This article is written about scientific data and information that was written in arabic language about nations and tribes which had lived in our country in VIII-XV centuries. This article also describes the topicality and importance of the classic historical works which were written in arabic language. The essence of the article is to inform young generation about our past history, particularly the way of living of Kazakh people in the middle century. It is important to work at new problems which haven't been explored yet, but need to be investigated.

Keywords: arabic language, history, scientific data, medieval tribes, historical work

Кіріспе. Араб тіліндегі Қазақстан туралы жазбалар – VIII-XV ғасырлардағы Қазақстан жерін мекендеген халықтар мен тайпалардың тарихын, әсіресе, Шыңғысхан шапқыншылығы кезеңін зерттеуге қажетті деректемелері мол араб тіліндегі тарихи-географиялық әдебиет. Араб халифаты заманында арабтардың шығысты жаулап алып, мұсылман синкретикалық мәдениеті мен ислам дінін таратып, мұсылман дүниесінен шалғайдағы кейбір аймақтармен сауда қатынасын дамытуының нәтижесінде көрші және алыс елдерден жан-жақты мәліметтер жиналды. Орта ғасырлардағы араб тарихнамасында Қазақстан аймағының ерекше орын алуын, біріншіден, арабтардың Орта Азиядағы жаулап алған жерлеріне билігін нығайтуға, екіншіден, қазақ даласын мекендеген көшпелі жауынгер тайпалардың шабуылынан сақтануға тырысқан әрекеттерімен түсіндіруге болады [1, 124]. Қазақстан халықтары туралы ертеректегі деректер араб тіліндегі классикалық тарихи шығармалардан белгілі. IX ғ-да өмір сүрген әл-Белазуридің «Китаб футух әл-бұлдан» “Жорық кітабы” (“كتاب فتوح البلاد”), әт-Табаридің “Тарих әр-русул уә-л-мулук” “Пайғамбарлар мен патшалар тарихы” (“تاريخ الرسل والملوك”)

атты шығармаларында VII-VIII ғасырлардағы арабтардың Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстанның кейбір аймақтарына жасаған жорықтары айтылады. « فما يكن في كتابي هذا من خبر ذكرناه عن بعض الماضين مما يستكره قارئه، أو يستشعنه سامعه، من أجل أنه لم يعرف له وجهها في الصحة، ولا معنى في الحقيقة، فليعلم أنه لم يؤت في ذلك من قبلنا، وإنما «أتى من قبل بعض ناقليه إلينا، وأنا إنما أدينا ذلك على نحو ما أدى إلينا».

Тамим ибн Бахр IX-дың I-жартысында Ертіс бойындағы (қазіргі Солтүстік-Шығыс Қазақстан) қимақтар елі арқылы тоғыз-оғыз қағанының астанасын басып өтіп, Шығыс Түркістанға саяхат жасады. Тамим ибн Бахр қимақтардың мекен-жайы, шаруашылығы жайында мәлімет бере отырып, Тараз қаласынан қимақ патшасының сарайына дейінгі көрген-білгені жайлы әңгімелейді. Қазақстан жерін мекендеген тайпалар туралы деректер IX ғасырдағы араб тілінде жазылған географиялық шығармаларда да ұшырасады. Мұндай ерте кезден сақталған еңбекке почта мен тыңшы қызметінің бастығы ибн Хордадбектің “Китаб әл-масалик уә-л-мамалик” “Жолдар мен мемлекеттер туралы кітап” (كتاب المسالك والممالك) атты әкімшілік-географиялық анықтама еңбегі жатады. Онда Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуды басып өтетін Ұлы Жібек жолы, оның бойындағы қалалар мен қоныстар жайлы айтылып, түрлі елді мекендердің ара қашықтығы көрсетілген. ибн Хордадбек, көбінесе, халифаттың ерте кездегі байланыс қызметі архивіне сүйенген. Тарихшы-географ әл-Йақубидің (IXғ.) “Китаб әл-бұлдан” “Елдер кітабы” (كتاب البلاد) атты геогр. шығармасында Қазақстан түркілері жайындағы тарихи этногр. кең ауқымды материал қамтылған. Бұл еңбекте түркілер туралы деректер анағұрлым нақты берілген. Әсіресе, оғыз, қарлұқ, қимақ, қырғыз, тоғыз-оғыз тайпаларының бірлестіктері туралы мәліметтері аса маңызды.

Қазақ жері жайлы жазған мұсылман географ-тарихшыларыға әл-Белазури, әт-Табари, әл-Йақуби, Тамим ибн Бахр, ибн Хордадбек, Құдама ибн Джафар, әл-Факих, әл-Балхи, Ибн Фадлан, ибн Хаукал, Әбу Дулаф, әл-Масуди, Исхақ ибн әл-Хұсайын, әл-Маруази, Закария әл-Қазуини, Ибн әл-Асир, ибн Баттута, Ибн Халдун, ибн әл-Фурат, Ибн Арабшаһ және т.б. жатады. Араб географы, филолог Құдама ибн Джафар (X ғ.) “Китаб әл-харадж” “Харадж жайлы кітап” (كتاب الخراج) деген ресми құжаттар мол пайдаланылған географиялық-әкімшілік шығармасында халифаттың әкімшілік бөліктері, ірі қалалары, таулары, өзен-көлдері және жеті климат туралы деректер береді. Мұнда аймақтардағы жол қатынасы, жер жағдайы, алым-салық мәселесі туралы айтылады. Шығармада көршілес мұсылман елдері жөнінде мағлұмат беріліп, онда қарлұқ, қимақ, оғыз тайпалары, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу шебіндегі жол қатынасы, қалалар мен елді мекендер, олардың ара қашықтығы жөнінде нақты мәліметтер жинақталған. Араб географы ибн әл-Факих (IX ғ-дың соңы – X ғ-дың басы) “Китаб ахбар әл-бұлдан” “Елдер туралы әңгіме кітабы” (كتاب اخبار البلاد) 903 ж. атты тарихи шығармасында, көбінесе өзіне дейінгі авторлардың мәліметтеріне сүйенеді. Шығармада Азия мен Батыс Еуропа елдері туралы тарихи-геогр. материалдар мол. Түркі тайпалары (қарлұқ, қимақ, қыпшақ, оғыз, тоғыз-оғыз т.б.) жайлы, олардың орналасуы, шаруашылық және мәдени өмірі, елдер, қалалар, сауда жолдары туралы деректері аса құнды. عجائب حكمته المودعة في بلاده وعباده. بدأه بالحاجة الداعية إلى إحداث المدن والقرى وخواص البلاد في تأثير [2,51]. وقد قسم الأرض إلى سبعة أقاليم، وذكر ما اشتملت عليه تلك الأقاليم من أمم وممالك.

X ғасырдың басында ибн әл-Факихпен бір мезгілде ибн Русте көп томдық энциклопед. шығарма жазды. Бұл еңбектің аймақтардың тарихи-географиялық сипаттамасы жазылған бір ғана томы сақталған. Ибн Рустенің түрлі саяхатшылар мен географтардың шығармаларының негізінде түркі тілдес тайпалар туралы жазған “Китаб әл-алақ ән-наа” “Қымбат алқа туралы кітап” (كتاب الألق النفيس) атты еңбегінің Қазақстан тарихы үшін үлкен маңызы бар. X ғ. – араб геогр. әдебиетінің кемелденген кезі. Бұл дәуірдегі арабтың көрнекті географ-саяхатшысы ирандық әл-Истахридің (X ғ.) “Китаб масалик уә-л-мамалик” “Жолдар мен мемлекеттер туралы кітап” (كتاب المسالك والممالك) атты еңбегі әл-Балхидің бізге жетпеген географиялық шығармасының өңделген нұсқасы. Кітапта Парсы теңізі, Мағриб, Египет, Сирия, Румдартенізі, Ирак, Үндістан, Хазартенізі, Армения мен Әзірбайжан, Хорасанға географиялық сипаттама берді. Оның жазбасына қарағанда олар бір тілде сөйлеген. әл-Истахри мен ибн Хаукал еңбектерінің маңызды бөлігі “Сурат әл-ард” “Жер беті” (صورة الارذ) деп аталатын географиялық карта болып табылады. Ибн Фадлан 942 жылы Қытай мен Үндістанға жасаған саяхаты жайындағы сапарнамасын 2 “Рисалаға” “Жазба” (رسالة) жинақтады. Онда оғыздардың, қимақтардың, қарлұқтар мен жікілдердің шаруашылығы, діні мен тұрмыс жағдайы туралы деректер берілген. Жазбада автор көргенінен гөрі естігенін көп әңгімелейді. Бағдат қ-нда туған араб тарихшысы әрі географы әл-Масудидің (X ғ.) шығармасы құнды тарихи деректеме болып табылады. Ол Үндістаннан Атлант мұхитына дейінгі, Қызыл теңізден Каспий теңізіне дейінгі аралықтағы елдерге саяхат жасап, ондағы түрлі қауым өкілдерімен араласып, дидактасу арқылы дүниетанымын кеңейтті. “Ахбар әз-заман” “Дәуір тарихы” (اخبار الزمان) атты 30 томдық тарихи-географиялық энциклопедиядан қысқа

ғана үзінділер сақталған. Оның тарихи шығармаларынан “Мурудж әз-захаб уә ма’адин әл-жауахир” “Алтын шайқайтын және жарқырауық тастар алынатын кен орны” атты еңбегі ықшамдалған, ал “Китаб әт-танбих уәл-ишраф” “Ғибрат және қайыра қарастыру кітабы” (كتاب التنبیه والاشراف) атты географиялық шығармасы толық күйінде жетті. Оғуз тайпалары мен тайпалық одақтарын араб-парсы деректерінде «guz/gyzz, guzzoq (guzoq)» деп белгілеген [3, 14].

Әл-Масудидің еңбектерінде түркі тайпалары қимақтар, оғыздар, қарлұқтар, барисхандар, тоғыз оғыздар, хазарлар туралы құнды тарихи-этнографиялық деректер және ерте орта ғасырдағы Қазақстанның тарихи географиясы жайында бағалы мәліметтер берілген. Сонымен қатар Батыс Қазақстандағы IX ғасырдың II-жартысындағы тарихи оқиғаларға қысқаша тоқталады. Әл-Макдиси (X ғ.) шығармаларының ішінде оның өзі куә болған оқиғаларға негізделген тарихи-геогр. еңбегі маңызды орын алады. Онда Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан, ондағы халықтардың тайпалық құрамы, қалалары мен елді мекендері, сауда жолдары, сауда-саттық заттары, шаруашылығы мен діни көзқарастары, тілі, әдет-ғұрпы жайында маңызды деректер келтірілген. XIII ғасырдан бастап араб тілінде жазған ортағасырлық авторлар өз заманында өтіп жатқан оқиғалардан гөрі, өткен дәуірдегі тарихшы-географтардың еңбектерінен үзінділер келтіре жазуды мақсат ете отырып, біздерге жетпеген бірқатар шығармалардан бағалы деректер келтіреді. وعجائب حكمته المودعة في بلاده وعباده. بدأه بالحاجة. الداعية إلى إحداث المدن والقرى وخواص البلاد في تأثير البلاد في سكانها وفي المعادن والنبات والحيوان. وقد قسم الأرض إلى سبعة أقاليم، وذكر ما اشتملت عليه تلك الأقاليم من أمم وممالك [4, 251].

Әл-Идрисидің ізін қуушы араб географы Ибн Саидтың (XIII ғ.) “Жеті аймақ туралы” шығармасы өзіне дейінгі деректемелерге сүйене жазылғанымен, Қазақстан мен Еділ бойының, Орта Азияның XIII ғ-дың ортасына дейінгі тарихи геогр-сын зерттеуде өз орны бар. Сондай-ақ, қимақтар, олардың татарлармен қарым-қатынасы туралы қызықты деректер берілген. Осы тектес деректемеге тарихшы-географ Закария әл-Қазуинидің де (XIII ғ.) еңбектері жатады. Ол бірімен бірі сабақтас 2 тарихи-геогр. шығармаларымен танымал. Оның алғашқысы “Аджаиб әл-махлукат” “Жаратылыс ғажаптары” (اعاجيب المخلوقات), 2-сі “Асар әл-билад” “Қалалар ескерткіші” (آثار البلاد) деп аталады. Бұл туындыларда түрлі аспан шырақтары, жердің жеті белдеуі (ықылым), мұхиттар, өзен-көлдер, жан-жануарлар дүниесі туралы мәліметтер, IX-X ғ-ларда бүгінгі Қазақстан жерін мекендеген түркі тілдес оғыз, қарлұқ, жікіл, қимақ тайпалары жөнінде тарихи-этногр. деректер топтастырылған. Әл-Идрисидің ізін қуушы араб географы Ибн Саидтың (XII ғ.) “Жеті аймақ туралы” шығармасы өзіне дейінгі деректемелерге сүйене жазылғанымен, Қазақстан мен Еділ бойының, Орта Азияның XII ғ-дың ортасына дейінгі тарихи геогр-сын зерттеуде өз орны бар. Сондай-ақ, қимақтар, олардың татарлармен қарым-қатынасы туралы қызықты деректер берілген. Осы тектес деректемеге тарихшы-географ Закария әл-Қазуинидің де (XII ғ.) еңбектері жатады. Ол бірімен бірі сабақтас 2 тарихи-географиялық шығармаларымен танымал. XIV-XV ғ-ларда мәмлүк (қыпшақ) әулеті билеген Египеттің Алтын Ордамен қарым-қатынасы жайында бірқатар тарихи шығармалар жазылды. Түркі әулеттері мен халықтары, елдері туралы тарихи геогр. құнды деректері бар әкімшілік істерге қажетті энциклопедиялар жарық көрді. [5, 203].

XIII ғасырда Египетте қыпшақтан шыққан әз-Захир Рукн әд-Дин Байбарыс сұлтанның (1260-77) өмірбаянына арналған тарихи еңбек жазылды. Шығарманың авторы-сұлтанның хатшысы Абд әз-Заһир. Шығармада Алтын Ордамен қарым-қатынас, Қырымнан Итилге (Еділге) дейінгі жолдар сипаттамасы, сол кезде Дешті Қыпшақ тайпаларымен араласып кеткен Қырым тұрғындарының тайпалық құрамы жөнінде этногр. мәліметтер беріліп, Алтын Ордадағы діни және идеологиялық жағдайлар туралы айтылады. Көрнекті тарихшы ән-Нувейриддің (XIV ғ.) “Нихаят әл-араб фи фунун әл-адаб” “Араб пәндеріне қатысты тілек шегі” (ناهية العرب في فنون الادب) атты энциклопедиялық еңбегі 5 бөлімнен құралған. Тарихқа арналған соңғы бөлімі кітаптың жартысына жуық көлемін қамтиды. Тарих тарауы негізінен көшірме, ал түпнұсқасында соңғы жылдардағы яғни 1331 жылға дейінгі деректер қамтылған. Автор түркі халықтары туралы тарихи-этнографиялық деректер келтіріп, “Қыпшақ еліне” қысқаша шолу жасайды, тайпаларының саны, ру тартысы жөнінде баяндайды [6, 85].

Мұнда Шыңғысхан шапқыншылығының Орта Азия мен Еділ бойына, Кавказға тигізген әсері, Дешті Қыпшақ жеріндегі қалалар мен сауда жолдары, қыпшақтардың орналасуы, әдет-ғұрыптары туралы әңгімелейді. Саяхатшы ибн Баттутаның (XIV ғ.) еңбектері де осы дәуірге сай келеді. Ол Танжер (Мағриб) қ-нда туып, сонда білім алып, қазылық қызмет атқарған. 25 жыл (1325-49) саяхатта болып, 150 мың шақырымнан аса жол жүрген.

Қорытындылай келсек, Араб тіліндегі Қазақстан туралы деректемелер- араб тіліндегі тарихи-географиялық әдебиетте VIII-XV ғасырлардағы Қазақстан жерін мекендеген халықтар мен тайпа-

лардын тарихын, әсіресе, моңғол шапқыншылығы кезеңін зерттеуге қажетті, бағалы деректемелер мол. Араб халифаты заманында арабтардың шығысты жаулап алып, мұсылман синкретикалық мәдениеті мен ислам дінін таратып, мұсылман дүниесіне шалғайдағы кейбір аймақтармен сауда қатысын дамытуының нәтижесінде көрші және жырақтағы елдерден де мәліметтер жинайды. Араб орта ғасыр тарихнамасының Қазақстан аймағына құштар болуы, біріншіден, арабтарға Орта Азиядан жаулап алған жеріне билігін нығайтуға, екіншіден қазақ даласын мекендеген көшпелі жауынгер тайпалардың шабуылынан сақтануға қажет болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Крачковский И.Ю. *Арабская географическая литература. Избр. соч., Т.4. – М.-Л., 1957. – С.124-126.*
- 2 جعف محمد بن جرير الطبري أبو جعف ، تاريخ الرسل والملوك ، 1387. – С.51.
- 3 Қаржаубай Сартқожаұлы. "Қазақ" атауының қайнары "Оғуздан" басталған [Электрон. ресурс]. – 2015. – URL: <http://abai.kz/post/view?id=4282>. 28.02.2017.
- 4 كتاب التنبيه والاشراف، 705 هـ. ابن فضالان 4 – С.251-252.
- 5 موجز دائرة المعارف الإسلامية - الجزء الثاني والعشرين الطبعة الأولى. الشارقة: مركز الشارقة للابحاف الفكرية 1998 / هـ 1418 . – С.201. صفحة 6767.
- 6 *Арабская литература. Классический период. – М., 1960.*
- 7 Кумеков Б.Е. *Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. – А., 1987. – С.85-86.*

FTAXP 16.21.45

Ж.К. Отарбекова¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗЖАСАМДЫҚ ВАЛЕНТТІЛІК ЖАЙЫНДА

Аңдатпа

Сөзжасам механизмінің негізін құрайтын қосымша морфеманы зерттеу аффикстердің валенттілігі мәселесімен тығыз байланысты. Морфемалардың валенттілігі – сөйлеудің әр түрлі бөліктеріне қатысты және жаңа туындыларды қалыптастыратын сөздер мен сөз тудырушы морфемалардың үйлесімділігі. Синхронды тұрғыда валенттіліктің көмегімен сөздің сөзжасамдық потенциалын зерттеп, сол үлгімен әр түрлі сөз табында жаңа туындылардың пайда болуын болжауға болады. Дегенмен, осы немесе басқа туындыларды жасауда тек интралингвистикалық емес, сондай-ақ экстралингвистикалық факторлар ықпал етеді.

Сөз жасаудың қандай да бір механизмін таңдау тілді қолданушының прагматикалық ұстанымына – қарым-қатынас актісінің мақсатына байланысты. Экстралингвистикалық факторлардың ықпалымен жаңа атауларға деген зор қажеттілік туады, ал тіл жүйесі өз кезегінде дәуір қойып отырған талаптарға жауап беруге тырысады. Соның нәтижесінде сөзжасам жүйесінде белгілі бір өзгерістер орын алады. Осылайша тілдік факторлар мен тілдік емес факторлар қарым-қатынасқа түсіп, деривациялық бірліктердің сөзжасамдық әлеуеті артады.

Түйін сөздер: сөзжасам, валенттілік, тіркесімділік, аффикс, әлеует, прагматика, лингвистикалық фактор, экстралингвистикалық фактор

Отарбекова Ж.К.¹

¹Казахский государственный женский педагогический университет

О СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ВАЛЕНТНОСТИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Исследование сочетаемости морфем, которое является основой механизма словообразования, тесно связано с вопросом валентности аффиксов. Валентность морфем – это совместимость словообразовательных морфем со словами, которые касаются разных частей речи и образуют новые

производные. При синхронном разрезе исследования потенциала словообразования посредством валентности становится возможным предсказать появление нового образования на доступных образцах. Но, тем не менее, невозможно угадать точное появление той или иной производной, поскольку при ее реализации вступают в силу не только внутриязыковые, но и экстралингвистические факторы.

Выбор механизма словообразования зависит от прагматического принципа обладателя языка – цели акта общения. Под влиянием экстралингвистических факторов появляется необходимость создания новых наименований, а система языка старается ответить на вызовы времени. В результате этого в системе словообразования происходят определенные изменения. Таким образом, во взаимодействии языковых и неязыковых факторов, повышается словообразовательный потенциал деривационных единиц.

Ключевые слова: словообразование, валентность, сочетаемость, аффикс, потенциал, прагматика, лингвистический фактор, экстралингвистический фактор

Zh.K. Otarbekova¹

¹Kazakh State Woman Pedagogical University

ON THE WORD FORMATION VALENCY OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The study of the compatibility of morphemes, which is the basis of the word formation mechanism, is closely related to the question of the valence of affixes. The valence of morphemes is the compatibility of word-building morphemes with words that relate to different parts of speech and form new derivatives. In the synchronous section of the study of the potential of word formation through valence, it becomes possible to predict the appearance of a new formation on accessible samples. But, nevertheless, it is impossible to guess the exact appearance of a particular derivative, since its implementation takes into account not only intralinguistic, but extralinguistic factors.

The choice of the mechanism of word formation depends on the pragmatic principle of the owner of the language, the purpose of the act of communication. Under the influence of extralinguistic factors, it becomes necessary to create new names, and the language system tries to respond to time calls. As a result, certain changes occur in the system of word formation. Thus, in the interaction of linguistic and non-linguistic factors, the derivational potential of the derivational units increases.

Keywords: word formation, valence, compatibility, affix, potential, pragmatics, linguistic factor, extralinguistic factor

Сөзжасам механизмінің негізін құрайтын туындылардағы морфемалардың тіркесімділік заңдылықтарын зерттеу қосымшалардың валенттілігі мәселесіне тығыз байланысты. Қосымшалардың валенттілігі дегеніміз – белгілі бір қосымшаның әр түрлі сөз таптарын жасайтын сөздерге талғаусыз жалғана алу қабілеттілігі.

Лингвистикалық валенттілік теориясы С.Д. Канцельсонның есімімен байланысты, ол валенттілік терминін «сөздің сөйлемде көрініс табуы және басқа сөздермен белгілі бір қарым-қатынасқа түсе алуы» ретінде анықтайды [1, 132 б.].

Л.Теньер валенттілік теориясын етістік сөз табы негізінде қарастырып, авалентті, бірвалентті, эквивалентті, үшвалентті етістіктерді сөйлем құрауда етістіктердің негіз болуы тұрғысынан алады [2].

Қазақ тілші ғалымы М.Оразов: «Оқулықтар мен ғылыми еңбектерде валенттілік сөз болғанда, негізінен, синтаксистік валенттілік туралы ғана сөз болғанымен, логикалық және семантикалық валенттілік әлі де зерттеу объектісі бола қойған жоқ» [3, 199 б.]. Етістіктің валенттілігі туралы қазақ тіл біліміндегі Д.А. Қарағойшиеваның [5], Қ.Қасабектің [5] зерттеулері дәлел.

Алғашқы зерттеушілердің көпшілігі валенттілікті тек синтаксистік деңгейде қарастырса, кейіннен валенттілік ұғымы зерттеулер барысында тереңдеп, нақтылана түсті. Оның міндетті және факультативті, актив және пассив, синтаксистік және семантикалық типтері айқындалды. Сөйтіп, валенттілік ұғымы тілдің синтаксистік және лексикалық қабатын зерттеуде аса жемісті болды. Бірақ А.Ф. Лосев, Ю.С. Долгов, М.Д. Степанова, Л.Н. Засорин, т.б. ғалымдар оны тілдің синтаксистен басқа деңгейлеріне де тәндігін дәлелдеуге тырысты.

Соңғы онжылдықта тіл білімінің сөзжасам саласында дериватология мәселелері, туынды сөздің лексикалық мағынасы, дериваттардың семантикасы, көпмағыналығы, сөзжасамдық үлгі, оның құрылымы мен сөз жасау мүмкіндіктері секілді мәселелер белсенді түрде қарастырылуда. Оларды зерттеумен орыс тіл білімінде белгілі дериватологтар А.Н. Тихонов, Н.А. Янна-Триницкая, М.Н. Янценецкая, А.Н. Лыков, Н.С. Улуханов, Т.С. Морозова, т.б. айналысты. Көп жағдайда бұл зерттеулер сөзжасамдағы парадигмалық қатынастарды қарастырумен байланысты болды.

Туынды сөз мәселесі деривациялық мағына мен сөзге кіретін морфеманың тіркесімділігін міндетті түрде талдауды қажет етеді. Деривациялық бірліктердің сөзжасамдық байланыстары семантикалық тұрғыдан болсын, формальды тұрғыдан болсын, валенттілік теориясының зерттеу нысаны болып табылады. Валенттілік тілдің барлық деңгейлеріндегі тіркесімділік мәселесін қарастырады. Ішкі валенттілік мәселесі орыс тіл білімінде шетел тілдері материалдары негізінде жақсы зерттелген деуге болады. Ал орыс тілінің негізінде ішкі валенттілік мәселесін терең зерттеу кейінгі жылдарда ғана қолға алына бастады. Көбінесе әр түрлі сөз табы сөзжасамына қатысты жекелеген мәселелер, сөзжасамдық типтердің (үлгілердің) жасалуы, туынды сөздер жасаудағы кейбір аффикстердің тіркесімділігі, дериваттардың семантикалық құрылымы, сөзжасамдық ұядағы морфемалардың сөзжасамдық байланыстары секілді мәселелер Е.А. Земская, И.С. Улуханов, А.Н. Немченко, Е.В. Огольцева, Д.Ф. Ермакова, т.б. еңбектерінде қарастырылды.

Қазақ тіл білімінде валенттілік ұғымы түрлі салаларда, сөз таптарының тіркесімділігі ыңғайында, логикалық, семантикалық, морфологиялық және синтаксистік валенттілік тұрғысынан сипатталып, арнайы зерттеулер жүргізілді. Бірақ, валенттілік мәселесін арнайы зерттеген Г.Сыздықова көрсеткендей, «Валенттілікті тіл деңгейлеріне қарай топтастыруға байланысты ғылыми пікірлерде тілдің сөзжасам саласындағы бірліктердің валенттілігіне қатысты «сөзжасамдық валенттілік» ұғымы назарға алынбайды. Ал ғылыми зерттеулерде валенттіліктің бұл түрі «морфологиялық валенттілік» ұғымымен беріледі. Егер валенттілік құбылысы тіл деңгейлерімен тікелей байланысты, валенттілік қатынас әрбір тіл деңгейіндегі тіл бірліктеріне толық қатысты деп танысақ, валенттілік түрлерін анықтауда олардың тілдің әр деңгейіндегі бірліктерге қатысы да толық негізге алынғаны жөн. Соған орай валенттілік теориясында оның логикалық, семантикалық, морфологиялық, синтаксистік түрлерімен қатар сөзжасамдық валенттілікті де оның бір түрі ретінде бөліп көрсетуге болады. Валенттіліктің бұл түріне байланысты жекелеген зерттеулер болғанымен, валенттіліктің түрлерін анықтауда сөзжасамдық валенттілік мүлдем көрсетілмейді деуге болады» [6].

Сөзжасам теориясын зерттеуші ғалым А.Салқынбай сөзжасамдық валенттілікті «туынды атау жасауға қатысатын сөзжасамдық тұлғалардың бір бірімен ұғымдық, тұлғалық, мағыналық жағынан сәйкес келуі» ретінде түсіндіреді [7, 338 б.]. Соған орай ішкі және сыртқы валенттілік түрлерін ажыратып көрсетіп, туынды сөздің жасалуындағы валенттілік пен тіркесімділіктің айырмашылығын көрсетеді.

Лингвистикада дәстүрлі түрде «сыртқы» дегенде тілдік бірліктердің формальды жағы, ал «ішкі» дегенде оның семантикалық сипаты (мазмұны) түсініледі. Сөзжасам жағдайында, М.Д. Степанованың ізімен, сыртқы валенттілік деп тілдік бірліктердің сөз аралық (сөз тіркесі мен сөйлемдегі) байланысы түсінілсе, ішкі валенттілік деп туынды сөз ішіндегі (негіз бен аффикс) байланысты түсіну керек [8, 13-19 б.].

Жаңа сөз жасалған кезде алдымен морфемалардың тіркесімділігінің семантикалық заңдылықтары көрінеді: туындының құрамына кіретін тілдік элементтердің мағыналары тиісті номинация қалыптастырады. Егер олардың арасында семантикалық деңгейде үйлесім болмаса, онда морфеманы формальды түрде бейімдеу мүмкін емес. Байланысқа түсетін негіз бен формант семасы мағыналық сәйкесімділікке түскен жағдайда ғана туынды сөз табысты жасалады. Мысалы, *-шы* жұрнағы субъект мәнімен байланысты болғандықтан, онымен тіркесетін негіздің субъектілік сипаты болуы тиіс. Бірақ морфеманың семантикалық валенттілігімен қатар туынды сөз жасауда формальды валенттілік те роль атқарады. Мәселен, белгілі бір қосымшалардың белгілі бір топтағы сөздерге жалғану қабілеті формальды сипатта деуге болады. Мысалы, етістік тудыруда *-ла*, *-ле* қосымшасының, үстеу тудыруда *-ша*, *-ше* қосымшасының көптеген сөздерге жалғана алу қабілетін алуға болады. Бұл тілде категориалды валенттілік деп те аталып жүр. Өйткені категориалды валенттілік аталған қосымша арқылы қандай сөз таптары жасалатынын есепке алады.

Сондай-ақ, тілде қосымшаларға қатысты функционалды валенттілік термині де қолданылады. Функционалды валенттілікке аталған қосымшалардың бір ғана қызметте көрініс беруі жатады. Қосымшаларға қатысты функционалды валенттілік іштей сөз тудырушы, сөз түрлендіруші, тұлға

тудырушы болып бөлінеді. Ал қосымша жалғанатын сөздің қай сөз табына жататынына қарай функционалды валенттілік номинативті, адъективті, вербалды, адвербиалды болып бөлінеді.

Сөз тудырушы морфемалардың деривациялық байланыстары сөзжасам процесіндегі заңдылықтардың көрінісі ғана емес, морфемалардың бір-бірімен тіркесуінің потенциалды мүмкіндігі ретінде қарастырылуы тиіс. Валенттілік мәселесіне осындай көзқарас қана узуалды және окказионалды жаңа туындылардың жасалу механизмдерін анықтауға мүмкіндік береді. Демек, валенттілік бір тілдік бірліктің басқа тілдік бірлікпен сөзжасамдық байланысқа түсуінің жасырын қабілетін (потенциалын) ашуға мүмкіндік береді. Осыдан барып әрбір морфеманың сөзжасамдық күшін, тіркесімділік қабілетінің дәрежесін танытатын валенттілік термині пайда болады. Валенттілік қабілеті морфеманың семантикалық өрісімен сипатталады да, бір сөз табындағы негіздерге жалғанса, бір валентті, екі сөз табына жалғанса, екі валентті, т.с.с. болады. Ал көпваленттілік сөз тудырушы қосымшаның бірнеше сөз табына жалғана алуымен байланысты.

Валенттілік тілдік жүйеге түскен мүмкіндіктердің іске асу шарттарының жиынтығы ретінде қарастырылса, ол лингвистикалық әлеует теориясының құрамдас бөлігі ретінде қабылдануы керек. Сөзжасамдық деңгейде «лингвистикалық әлеует (потенциал)» ұғымы ең алдымен жаңа сөздердің тілде бар үлгілер бойынша жасалу мүмкіндігі [9, 121 б.] ретінде анықталады. Мұндағы сөзжасамдық әлеует ұғымының айтарлықтай күрделі құбылыс екендігін ескерген жөн.

Д.Ф. Ермакованың көрсетуінше, «Сөзжасамдық әлеует екі түрлі сипатта көрінеді: диахронды және синхронды. Бірінші жағдайда белгілі бір сөз тудырушы негізден туынды сөздер қатарының түзілуінің әлеуетті мүмкіндігі көрінсе, екіншісінде бұл мүмкіндіктің тіл тарихының белгілі бір уақыт кесіндісі аралығындағы деривациялық үдерісінің салыстырмалы тұрақтылығы (сөзжасамдық әлеуетінің іске асуы) көрініс табады [10, 5 б.]. Яғни, бірінші жағдайда, сөзжасамдық әлеует деп сөздердің тілде бар үлгілер (модельдер) бойынша түзілуі түсінілсе, екінші жағдайда аталған топтағы нақты бір сөздің сөзжасамдық қуаттылығы қарастырылады.

Сөзжасамдық үлгі (модель) мен сөздің әлеуетін анықтап, оның іске асу шарттарын білу үшін туындыны екі түрлі аспектіде қарастыру керек: «форманттан» – белгілі бір сөзжасамдық үлгінің лексикалық толығын бейнелейтін бір құрылымды дериваттармен салыстыра отырып, және «негізден» – сөзжасамдық ұяның қалыптасуы мен кеңею жолын барлай отырып қарастыру. Үлгі әлеуетінің қалыптасуы ондағы сөзжасамдық мағынаның жалпылама сипатына байланысты, үлгінің деривациялық мағынасының семантикалық шегі кең болған сайын оның негіздерінің тізімі де үлкен болады, бірақ оған валенттілік сипаттамасы үлгіде берілген өлшемдерге сәйкес келетін бастапқы сөздер ғана кіреді. Соған орай, бұл жағдайда базалық компоненттің өзіндік ерекшелігінің, оның әлеуеттік мүмкіндігінің маңызы зор; сөздің әлеуетін анықтаған кезде бұл жағдай керісінше өзгереді: бір туынды негіздің семантикалық уәжділігін тудыратын көмекші морфемалардың валенттілік қабілеті үлкен рөл атқарады.

Синхронды негізде валенттіліктің көмегімен сөздің сөзжасамдық әлеуетін зерттей отырып, бір тақырыптық немесе лексика-грамматикалық топқа жататын, басқа ұяларда қолданылатын үлгілер бойынша жаңа түзілімдердің пайда болуын болжауға мүмкіндік туады. Бірақ, соған қарамастан, қандай да бір дериваттың пайда болуын жүз пайыз дәлдікпен айтуға болмайды, өйткені оның пайда болуына тек ішкі лингвистикалық факторлар ғана емес, экстралингвистикалық факторлар да әсер етуі мүмкін.

Осылармен қатар деривациялық әлеует сөзжасамдық жүйе заңдылықтарына сәйкес іске асып қана қоймай, ауытқулар болатынын да ескерген жөн. Соған орай тілде потенциалды немесе окказионалды туындылар пайда болуы мүмкін. Бұл мәселемен бірқатар ғалымдар айналысқан (Г.О. Винокур, В.В. Лопатин, Е.А. Земская, Р.С. Зуева, т.б.). Бірақ бұл мәселе валенттілік тұрғысынан емес, туынды сөздің басқа аспектісі тұрғысынан қарастырылған.

Лингвистикалық әдебиеттердегі окказионал сөздердің критерийлерін қарастыра отырып, олардың ішіндегі ең мәндісі деп морфеманың валенттілігінің бұзылуын айтуға болады. Оған дәстүрден тыс қолданыстар мен өнімділігі төмен не өнімсіз қосымшалардың сөз жасауға тартылуы, олардың сөз тудыру ерекшеліктерін айтуға болады. Мәселен, *-ман* жұрнағы қазақ тіліне ХХ ғасырдың соңғы тұсында енген, оқырман, тыңдарман, көрермен шабарман секілді бірлі-жарым сөз тудырған өнімсіз жұрнақ. Осы қосымшаны *алар, сұрар, берер, жазар* сөздеріне қосып қолдану фактісі де кездеседі. *Аларман, сұрарман, берермен, жазарман* сөздері жеке қолданыстағы окказионал сөздер, мұнда *-ман* қосымшасының валенттілігі бұзылған деуге болады, себебі аталған қолданыстар тілдік сұраныстан туындап тұрған жоқ.

Ал *-лық, -лік, дық, -дік, -тық, -тік* жұрнағының сөзжасамдық қабілеті, соған орай валенттілік сипаты артқан. Себебі аталған қосымша кез-келген сөз табынан жаңа сөз жасауда белсенді қолданылады: *қауіпсіздік, ортақтық, аймақтық, жаһандық, тұрақтылық, әсіреұлтишылдық, төрелік, тәуелсіздік, мәрттік, татулық, іскерлік, ұлтаралық, дінаралық, ақпараттық, компьютерлік*, т.б.

Қазақ тілінің сөзжасамында *-нама, -неме (-дама, -деме)* қосымшалары арқылы жасалған сөздер туынды сөздер қатары артып келе жатқаны байқалады. «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» монографиясында бұл жұрнақ туралы былайша түсінік береді: «*-нама (-дама), -нама* – иран тілдерінде «жазу», «шығарма», «кітап» мағынасын білдіретін дербес лексема. Ол қазақ жазбаларында жұрнақ ретінде негізінен ХІХ ғасырдың бірінші жартысынан былай көріне бастады. Оның әдебиеттерде етек ала түскен кезі – 1920-30 жылдардың іші. Тілімізде қазір мұнымен жасалған туындылар жетерлік. Рас, бүгінде олардың бәрі бірдей қолданымды емес. Көбінесе тарихи шығармаларда, пафостық (көтеріңкі) стиль үлгісіндегі түрлі жазба нұсқаларда жұмсалады: *жарнама жылнама, құбыланама, сарыннама, баяннама, гарышнама, дәуірнама, ақпарнама, ғұмырнама, мағлұмнама, қазанама, өсиетнама, есімнама, тарихнама, жұлдызнама, таһлилнама сәлемнама* т.б. Осы туынды зат есімдердің бәрінде де *нама* түбірге сол өзінің «жазу», «шығарма», «кітап» деген тәрізді мағынасын үстеп тұр» [11, 133].

-нама жұрнағының сөзжасамдық қасиетінің бұрынғыға қарағанда бүгінде біршама кеңі түскеніне мына мысалдар дәлел болғандай. Мысалы:

Президент Жолдауы жайлы әлеуметтік сауалнамада жауап берушілердің көбі денсаулық саласын даралап көрсеткен. Сондай-ақ Президент үлескерлік тұрғын үй құрылысына қатысты заңнамаларды жетілдіре түсу керек екенін айтты («Ана тілі», 2008). Сондай-ақ, қаламгер мерейтойы қарсаңында тағы бір жаңа кітап – «*Зейноллама*» жинағы оқырман көпшілікке жол тартты («Қазақ әдебиеті», 2007). *Тұжырымдамада* жергілікті жерлердегі этносаралық және дінаралық өзара байланыстардың барлық қырлары ескерілуі тиіс (ЕҚ., 2012).

-ым, -ім, -м жұрнағы туа түбір етістікке де, туынды етістікке де жалғанып жасала береді. Мұндай туылымдардың мағынасында нақтылықтан, заттық тиянақтылықтан гөрі абстрактылық сипат басым болады. Мысалы: *төзім, шыдам, кесім, жайылым, білім, өлім, өсім, өрім, жітім, жем, тыйым, шақырым, тұтам, алым (алым-салық дегендегі)* т.б. Бұл аталғандар *-ым, (-ім), -м* тұлғалары арқылы туа түбір етістіктен жасалған қазақ тілінің байырғы төл сөздері. Бұлардың сыртында, кейіннен термин ретінде қалыптасқан жаңа туынды зат есімдер де бірқыдыру: *алым, бөлім (бөлішектің алымы мен бөлімі), бөлім (отдел), бөлім (отделение), бөлім (раздел), сүрлем, сөйлем, құрылым, құрам, айырым, қойылым (постановка), қайтарым (отдача), сұраным (спрос), терім (набор), наным, өсім* тағы сол сияқтылар.

Қазақ тілінде кел етістігіне *-ім* жұрнағының жалғануы арқылы жасалған *келім* деген де туынды зат есім кездеседі: Еспенбетке ұнады Ақбөртеңің *келімі*. Құйрығын шаншып алды да үш айналды желіні («Үш ғасыр жырлайды»), *Келімі* жоқ кер дала (Қ.Бекхожин). Мұндағы *келім* дериватының ілгеріде аталған туынды зат есімдерден қолданымдық деңгейі басқарақ. Бұл тілімізде әлі жалпыхалықтық сипат ала қоймаған, окказионалды, стильдік қана құбылыс сияқты.

Сөз жасаудың қандай да бір механизмін таңдау тілді қолданушының прагматикалық ұстанымына – қарым-қатынас актісінің мақсатына байланысты. Эсктралингвистикалық факторлардың ықпалымен жаңа атауларға деген зор қажеттілік туады, ал тіл жүйесі өз кезегінде дәуір қойып отырған талаптарға жауап беруге тырысады. Соның нәтижесінде сөзжасам жүйесінде белгілі бір өзгерістер орын алады. Осылайша тілдік факторлар мен тілдік емес факторлар қарым-қатынасқа түсіп, деривациялық бірліктердің сөзжасамдық әлеуеті артады. Сонымен, қорыта келгенде, морфеманың валенттілік қабілетіне тілішілік және тілден тыс факторлар қатар ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кацнельсон С.Д. О грамматической категории // Вестник ЛГУ, 1948. – №2. – С.114-134.
- 2 Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – Москва: Прогресс, 1988. – 656 с.
- 3 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 213 б.
- 4 Қарагойшиева Д.А. Етістіктердің семантикалық және синтаксистік валенттілігі. Филолог. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2005. – 173 б.
- 5 Қасабек Қ.Қ. Етістіктің валенттілігі // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы//Вестник «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы, 2014. – №3(49). – Б.3-9.

6 <http://repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/2815/valenttiliktin-lingvistikalыk-ugym-retinde-zerttelui.pdf>. (24.03.2018).

7 Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі. Оқулық. – Алматы, 2008. – 464 б.

8 Степанова М.Д. О «внешней» и «внутренней» валентности слова // Иностранные языки в школе. – М.: Просвещение, 1976. – №3. – С.13-19.

9 Огольцева Е.В. Аспекты изучения потенциальности словообразовательной модели // Тезисы и доклады межд. научн. конф. – Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2001. – С.122-127.

10 Ермакова Д.Ф. Опыт изучения словообразовательного потенциала ЛГС: синхрония и диахрония. Дис. канд. фил. наук. – Алматы, 1992. – 190 с.

11 Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 1999. – 268 б.

FTAХР 16.21.07

Райхан Багила¹

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ЗЕРТТЕУДІҢ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ИЕРОГЛИФТЕРІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІК

Аңдатпа

Қытай тіліндегі гендерлік зерттеулер кейінгі кезеңдерде белең алды. Қытай тілінің жазбаша символдары – қытай иероглифтері әлемдегі көптеген тілдердің жазуына ұқсамайтындықтан оның ерекше формасының құрылысы тарих пен мәдениет өзгешеліктерінің ерекше көрінісі болып табылады. Қытай жазуы ең алдымен суреттерден басталып, біртіндеп даму нәтижесінде қалыптасқан. Тарихшылардың пайымдауынша, Қытай жазуы – дүниежүзіндегі ең байырғы жазулардың бірі. Қытай иероглифтеріне қатысты зерттеулердің бірінші қадамы әйел иероглифіне қатысты болды. Көптеген ғалымдар әйел графемасы бар иероглифтердің мағынасы бойынша түрленуін, әйел графемасы бар иероглифтердің эволюциясы мен дамуын, әйел графемасы бар иероглифтердің мәдени мазмұнының семантикалық өрісін, әйел графемасы бар иероглифтердің мәдени мазмұнын және әйел графемасы бар иероглифтердің астарында жатқан мәдени ақпаратты зерттеді.

Түйін сөздер: гендерлік ерекшелік, қытай иероглифі, әйел графемасы, зерттелу жағдайы

Багила Райхан¹

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

СОСТОЯНИЕ ГЕНДЕРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КИТАЙСКИХ ИЕРОГЛИФОВ

Аннотация

По гендерным исследованиям в китайском языке исследовательские шаги появились позже. Письменные символы китайского языка, которые являются китайскими иероглифами, не похожи на письменность других языков мира, особенная форма языка является углубленной и исторически-культурно богатой. Формирование китайской письменности началось с постепенного развития рисунков. Историки говорят, что китайская письменность считается одной из старейших в мире. Исследования, касающиеся китайских иероглифов, в первую очередь, связаны с женским полом. Рассматриваются: изменение иероглифов, в которых присутствует женская графема по значению; эволюция и развитие иероглифов, в которых есть женская графема; семантический разбор культурного содержания китайских иероглифов с женской графемой; культурное содержание китайских иероглифов с женской графемой. Многие ученые исследовали глубоко тайнственно-культурную информацию китайских иероглифов с женской графемой.

Ключевые слова: гендерная особенность, китайские иероглифы, женская графема, состояние исследования

THE STATE OF GENDER RESEARCHES IN CHINESE AND GENDER FEATURES OF CHINESE CHARACTERS

Abstract

According to the gender investigations first steps of researching in Chinese language appeared a little bit later. Written characteristics of Chinese language which regarded as Chinese «hieroglyph» are not similar to writings of other languages of the world, peculiar form of the language is deepen, historically and culturally rich. Investigations, which deal with Chinese characters, are primarily connected, with the female gender. Changing of characters according to the meaning in which present female grapheme. Evolution and development of characters with the female grapheme. Semantic analysis of cultural content of Chinese characters with the female grapheme. Many scientists have investigated deepen and cultural information about Chinese characters with the female grapheme.

Keywords: gender peculiarity, chinese characters, the female grapheme, investigative situation

Қытайда ХХ ғасырдың 70-ші жылдардың соңы мен 80-ші жылдардың басында қытай тіліндегі гендерлік ерекшеліктер бойынша зерттеулер басталды. 80-ші жылдардың бас кезінде қытай ғалымдары біршама дербес түрде гендерлік тіл формаларына қатысты тақырыптарға зерттеулер жүргізе бастады. Ерте аудармалардан бастап, батыс мәдениетінің ағылшын тіліндегі гендерлік кемсітушілік айырмашылықтарының мәселесінен кейінгі дербес зерттеулермен танысып, отыз жылғы даму тәжірибесі теориядан практикалық қолданбалы үрдіске көшті. Кейінгі жылдары қытай тілі лингвистикасы туралы және шет тілі ретінде оқыту жайлы ғылыми басылымдарда екі жүзден артық мақалалар жарияланды. Олардың мазмұны төмендегі тақырыптарды қамтыды: шетелдік теориялардың аудармаларына талдаулар; қытай тілінің тілдік формасының дыбыстық тондарға ұқсастығы, сөз таңдауы; синтаксистік айырмашылықтар және тілдегі гендерлік кемсітушіліктің құбылысы; халықаралық әрекеттердегі гендерлік қоғамдық айырмашылықтар және тіл, гендерлік фактордың тілдің қолданылуына әсері және тағы басқасы.

1. Қытай иероглифтеріне қатысты зерттеулер.

Иероглифтер өте ұзақ дамуды бастан кешірді. Бейнелі жазу → Сауыт сүйек жазуы → Мөр жазу → Лишу үлгісі (Хан патшалығы тұсындағы жазу)... Кайшу үлгісі, содан біртіндеп бүгінгі компьютерлік жазу нұсқасына айналды. Суретті жазу біртіндеп бөліктерден құрам тапқан бүгінгі таңдағы қытай жазуына айналды. Қытай иероглифтерін Қытайдың ертедегі еңбекші халқы өмірлік тәжірибесінің арқасында жасаған. Қытай иероглифтері – дүние жүзілік жазу жүйесінде өзіндік дара ерекшелігі бар жазу түрі. Әуелі Қытай иероглифтері әлемдік қолданыстағы жазулардың ішінде көшбасшы. Бір жазудың қолданыстағы орны оны қолданатын адамдардың санымен сонымен қатар таралған аумағына байланысты өлшенеді. Бұл жағынан бір жарым миллиард қолданушысы бар Қытай жазуы алда тұрады. Екінші бір жағынан, Қытай иероглиф тарихы жағынан ең ұзақ жазу қатарына жатады [1, 119 б.].

Қытай тілінің жазбаша символдары – қытай иероглифтері әлемдегі көптеген тілдердің жазуына ұқсамайды. Оның ерекше формасының құрылысы күрделі әрі тарих пен мәдениет өзгешеліктерінің көрінісі болып табылады. Сонымен қатар бұл жазу ханзу ұлтының ойлау моделі мен көзқарасын көрсетеді. Қытай тілінің ежелгі әдебиетінде «гендерлік кемсітушілік» тақырыбын көрсететін сипаттамалар бар. Шығыс Хань династиясындағы Бань Чжаоның «Әйелдерге нұсқаулық» еңбегінің жетінші бөлімінде «ерлер мен әйелдердің айырмашылығы» деген сөз кездеседі. Мұнда қытай иероглифтерінің элементтерінің формасын, құрылысының ерекшеліктері мен мағынасын саралай келе, біз қытай елінің феодалдық қоғамдағы ер адамның әйел адамнан үстемдігін, гендерлік этиканы және басқа да мазмұндарды көре аламыз. Әйел графемасы бар иероглифтер осы түрдегі қытай иероглифтерінің басты зерттеу объектісі болып табылады. Цан Кэхэ мырза кезінде атап өткендей: «Қытай иероглифтерінің шығуы. Әйел графемасы» кітабында сақталған осы «әйелдің семантикалық өрісі» ішінде, ұлылық пен түкке тұрмау қатар жүреді, асқақ және төмен дүниелер бір-бірімен араласып, өте күрделі де әдеттен тыс жағдайды көрсетеді» [2] [臧克和, 1996, Р.68]. Көптеген ғалымдар әйел графемасы бар иероглифтердің бөлінуі, түсініктемесі, шығуы, мәдени құбылысы және тағы басқасы бойынша олардың қоғамдағы гендерлік айырмашылықтардың көрініс тапқанын қарастырады. Тіл зерттеуші ғалымдарының әйел графемасы бар иероглифтерді гендерлік зерттеулері негізінен төменде көрсетілген бірнеше бағытқа шоғырланған:

1) Әйел графемасы бар иероглифтердің мағынасы бойынша түрленуі. «Әйел» графемасы бар иероглифтер өте көп, таңбалық көрсетуі де өте кең, мағынасы бай әрі ерекшеліктерге ие болып табылады. «Шовэнь» «说文» иероглифтің мағынасының жақындығы бойынша бөлінгендіктен, әйелдер графемасы бар иероглифтердің семантикалық түрінен тегі, неке, сыртқы келбет, нақты атаулар және тағы басқасында гендерлік ерекшеліктерді қарастыруға болады. Мысалы, «姬, 姚, 嫫» «ақсүйек әйел, әсем, жала жабу» және басқа да иероглифтер әйел жынысымен тығыз байланыста екендігі көрсетіледі.

«Чуньцючуань» да ең алғаш рет тектің әйел адамға байланысты келіп шыққанын түсіндіреді. Зерттеушілердің статистикалық есептері бойынша, «Шовэнь» сөздігіндегі семантикалық классификациясына қарай, неке түрі, мінез-құлық пен әрекет, сыртқы келбет пен дене бітімі түрлерінде әйел графемасы бар иероглифтердің саны 80%-дан асады. Осылайша біз әйелдің сыртқы келбеті, мінезі мен некесі ерте замандағы қытай қоғамындағы маңыздылығын байқаймыз. «Әйел» иероглифі ең басындағы бастапқы мағынасы әйелдің денесін объективті түрде сипаттау болатын, ежелгінің адамдары «жақын нәрсені үлгі етіп» формасына қарай иероглифті ойлап тапты, осындай әдіс ежелгі уақытта «әйел» иероглифінің пайда болуы әйел жынысын кемсітпейтінін, ал ер адамдар құқығының басымдығы идеологиясы таралғаннан кейін бірте-бірте «ер адам әйел адамнан үстем» деген гендерлік көзқарас қалыптасып, кейінірек құлдық көрінісі мен гендерлік кемсітушілігі байқалатын «әйел» графемасы бар қытай иероглифтерінің түзілуін түсіндіреді.

2) Әйел графемасы бар иероглифтердің эволюциясы мен дамуы.

Қытай иероглифтерінің жоғалуы және кейінгі ұрпаққа таралуы көптеген тарихи мәселелердің көрінісі болып табылады. «Шовэнь» сөздігіндегі әйел графемасы бар иероглифтердің саны көп болғанымен, кейінгі ұрпаққа жеткен қытай иероглифтерінің саны аз. «Қазіргі қытай тілінің сөздігінде» сақталған әйел графемасы бар иероглифтердің ішінде бет әлпеті мен дене бітімі, мінез-құлық пен мәртебе түріне жататын иероглифтер аз, яғни осы аталған түрлердің ішінде жоқ болып кеткен иероглифтер өте көп, бұл адамдардың әйел жынысына деген идеологиясы мен тұрғысындағы үлкен өзгерістердің көрінісі болып табылады. Сонымен қатар формалық жағынан, элементтердің көбеюі, азаюы, реттелуі және басқа да жағдайлар жиі орын алды және «әйел» графемасымен байланысты өзгерістер бет әлпет, мінез-құлық түріне жататын иероглифтерде де көп байқалады. Иероглиф мағынасындағы стильдік мәні мен физиологиялық мәні де ғалымдардың назарын өзіне аудартты. «Шовэньдегі» әйел графемасы бар иероглифтердің баға беру мәнінде үлкен өзгерістер байқалды. Мысалы, «姍» – shan иероглифі, «Шовэнь»: «ғайбаттау, өсектеу», кейінірек «Чжэнцзытун» сөздігіндегі мағынасы «жамандау, ғайбат айту, түрі жақсы», иероглиф формасы сияқты, сыртқы түр мен мінез-құлыққа байланысты айтылатын әйел графемасы бар иероглифтердің мағынасы мен сөздің грамматикалық сипаттамасында үлкен өзгерістер бар. Әйел графемасы бар иероглифтердің сатылай дамуын зерттеу қоғамның әйелге деген көзқарасы мен бағасының тарихи эволюциясын көруге мүмкіндік береді.

3) Әйел графемасы бар иероглифтердің мәдени мазмұнының семантикалық өрісін талдау. «Ер» мен «әйел» сәйкесті ұғымдар болып табылатындықтан ер адам сипатына жататын сөздермен салыстырмалы семантикалық өрісті құратын болсақ, қытай иероглифтерінің жыныстағы түрлі көріністерін тереңірек тануға болады. Иероглиф формасын, иероглиф мағынасын салыстыру кезінде әйел графемасы бар иероглифтердің мағыналық жағындағы үлкен өзгерістерін байқаймыз, ер жынысына жататын иероглифтердің түрлері әскерлік іс, экономика және басқа да қоғамдық қызмет түрлеріне жатса, әйел жынысына жататын иероглифтердің негізгі мағынасы неке, отбасылық жағдай болып табылады, анық көрсетіліп отырған қоғамдық шындық – ерте дәуірдегі патриархалдық феодалдық қоғамның ішіндегі ер адамдар көбіне қоғамдық жауапкершілікті мойнына артады, қабілет пен ақылға көңіл бөледі, ер адамның қасиеттерін иеленеді, ал әйелдердің отбасы-некелік функцияны атқаратын жұмсақ, биязы мінезді жан ретінде сипатталуы сирек кездеседі. Мысалы, «әйел – ердің көмекшісі», «ер – әйел адамның тіреушісі» деген ұғымдардың орындалуын ұстанады. Ер мен әйел адам арасындағы басқа да қоғамдық қағидалар қытай иероглифтерінің түрлі сипаттамаларында көрініс табады. Салыстырмалы семантикалық өрістен басқа, зерттеушілердің 250-ден асатын «әйел» графемасы бар иероглифтердің құрған күрделі «семантикалық өрісіне» зерттеулік салыстыруларын жүргізді және оның мәдени мазмұнын қарастырды.

4) Әйел графемасы бар иероглифтердің мәдени мазмұны. Көптеген ғалымдар әйел графемасы бар иероглифтердің астарында жатқан мәдени ақпаратты анықтады. Неке, тек түрлеріне жататын әйел

графемасы бар иероглифтер әйел мәдениетінің көрінісі болып табылады. Ал түр мен мінез-құлық түрлеріне жататындары ерте замандағы эстетикалық нормаларды көрсетеді. «Шовэнь»: «әйел, жұбай, иероглифтердің бейнелі категориясы», цзягувэнь «әйел 女» иероглифіндегі ұзын сызық мүмкіндігінше әдемі сыртқы түрдің сезімін береді, ондаған сыртқы келбет түріне жататын әйел графемасы бар «媛、媚、媵» иероглифтер және әйелдердің дене бітімін не дене мүшесінің біреуін сипаттайды. Осының барлығы сыртқы жағынан түрі сұлу әйелге ұмтылысты көрсетсе, ішкі жағынан жұмсақтық пен нәзіктікті көрсетеді. Мысалы, «婁、嫵» және басқа да иероглифтердің көрінісінен әлсіздік пен сұлулықтың және нәзіктіктің бейнесі болып табылатын сезімді көреміз. «Шовэньдегі» 奸、淫、妒 сияқты әйел графемасы бар жағымсыз мағыналы көптеген иероглифтердің ішіндегі барлығы әйел жынысымен байланысты болып саналады. Бұл ер адамның әйел адамнан үстемдігін, әйел адамды кемсітудің көзқарасын толық түрінде көрсетеді. Ежелгі «偷 – ұры» иероглифі «әйелден» шыққан, осылайша ашық түрде осындай сипаттағы әрекеттерді әйел адамдарға тән екенін жеткізіп, әйелге көзқарастың қытай иероглифтеріне тигізген маңызды әсерін көрсетеді. Бұл дегеніміз – конфуцийшілдікте «патриархат» басты мәдени таңба болып табылады.

2. Фонетика бағытындағы зерттеулер.

Фонетика бағытындағы гендерлік айырмашылықтарды зерделеу екі жыныстың сөйлеу аппаратындағы физиологиялық айырмашылықтардан қарастырудан бастау алды. Чжао Юаньжэнь мырза әйелдердің тіліндегі дыбыстау нормаларының ерекшелігі мәселесін көтерді. Бейжіңнің біраз жас әйелдері өткір, естуге жағымды нәтижеге қол жеткізу мақсатында *j*, *q*, *x* дыбыстарын жиі тіл алды сыбыс аффрикаттар *Z*, *C*, *S* дыбыстарымен алмастырып, стандартқа сай келмейтін әйелдер диалектісін қалыптастырды, осы құбылыс әйелдердің физиологиялық және қоғамдық мәдениетімен байланысты болуы мүмкін [3] [杨春, 2010. P.45].

Қазіргі таңда зерттеушілер негізгі назарды ерлер мен әйелдердің дыбыстауындағы гендерлік айырмашылықтарына назар аударды. Ерлер мен әйелдердің дыбыс диапазонын, интонациясы мен орнын, құқықтар деңгейінің байланысын зерттей келе, жас шамасы, білім деңгейі, қоғамдық мәртебесі бірдей жағдайдағы әйел адамдардың дыбыстауы ер адамдарға қарағанда стандарттарға көбірек сай келетіні байқалды. Тағы бір зерттеушілер статистикалық зерттеу тәсілдерін қолданып, фонема, дыбыстың жоғарылығы мен үндестілігі және тағы басқа фонетикалық құбылыстардан құрылған гендерлік өзгерістер қоғам үшін маңызды құндылыққа ие екенін дәлелдеді.

3. Лексика бағытындағы зерттеулер.

Ерлер мен әйелдердің гендерлік лексикасын зерттеулердің нәтижесі өте көп. Әсіресе, есім атаулары, туыстық атаулар және қоғамдық атаулардың барлығында ерлер мен әйелдердің гендерлік айырмашылықтары мен көріністері байқалады.

1) Сөз тәртібі.

Қытай тіліндегі салаласа байланысқан құрылымның сөз тіркестері көп жағдайда бір деңгейлес элементтердің қосылуынан пайда болады. Мәртебесі бірдей, мағыналық жағынан негізгі және қосалқы болып бөлінбейді. Мысалы, «刀山火海» – *dāoshānhuǒhǎi* (семсерлер тауы мен от теңізі) және т.б. Алайда, кейбір жағдайларда салаласа байланысқан құрылымның сөздері мен сөз тіркестеріндегі морфемалардың тәртібі өзгертіле алмайды. Мысалы, 日月 – күн мен ай, 国家 – ел, 父母 – әке-шеше, 公婆 – ата-ене, 父子 – әке мен бала, 儿媳 – келін, 男女 – ерлер мен әйелдер, 夫妇 – жұбайлар, 雌雄 – еркек пен ұрғашы және т.б. Осындай сөз тәртібі тілдегі құндылықтар бағдарын өте айқын көрсетті. Ерлердің әйелдерден басымдығы идеологиясының мықтылығы және басымдық пен кемшілік айырмашылықтары байқалады. Әдеттегі жағдайда, ер мен әйел жынысын бөлек көрсететін морфемалар қолданылатын кезде, әрқашан «ер» алдында, «әйел» сөзі соңына қойылады. Мысалы, 公婆 – ата-ене, 夫妇 – жұбайлар, 弟妹 – іні-қарындастар, 父母 – ата-ана және т.б., төрт иероглифтен тұратын «夫唱妇随、男婚女嫁» (ер бастайды, әйелі қостайды, ер адам үйленеді, қыз тұрмыс құрады) және т.б. [4] [钱进, 2003.第 2 期]. «Ер адамдардың шовинизмін» және «ерлер менмендігінің» көрінісі болып табылады. Кейбір адамдар осындай бір деңгейлес морфема болып келетін ер мен әйелден тұратын сөз тәртібін қорытындылап, төмендегідей бөлген: ерлер мен әйелдер – 父母 – әке-шеше, 公婆 – ата-ене, 夫妇 – жұбайлар, 夫妻 – ерлі-зайыптылар, 爸妈 – ата-ана, 弟妹 – іні-қарындастар, 哥姐 – аға-әпкелер, 哥嫂 – жеңге, 兄嫂 – келін; үлкені мен жасы кішісі – 妇女 – әйел, 母子 – ана мен бала, 母

女 – анасы мен қызы, 妻子 – жұбай, 姐妹 – апалы-сіңлілі, 兄弟 – әпке-іні; туыстықтың алыс-жақындығы бойынша – 姑嫂 – қайын апа мен жеңге, 姑舅 – апа мен нағашы, 叔嫂 – аға мен жеңге.

2) Есім атаулары.

Тек адамзат қоғамындағы әрбір мүшесінің ресми көрсеткіш таңбасы болып табылады. Ол фамилия мен есімнен тұратын екі бөлімді қамтиды. Қытайдың ежелгі қоғамында әйелдердің негізінде есімі болмады. Тек күйеуінің фамилиясы бойынша, «氏» (тек) немесе жұбайы мәртебесін пайдаланып өзін-өзі атайтын болған. Мысалы, «张氏» – Чжан тегі, «王夫人» Ван ханым және т.б. Тіпті кейбірінің фамилиясы мен есімі де болған жоқ, «而丫鬢» – екінші малай әйел, «三姨太» – үшінші тоқал және осы сияқты басқа да реттік саны бойынша атаулар болды. Осыдан басқа, ер адамдардың күйеу құқығы тұрғысынан алып қарағандағы әйелді білдіретін «менің әйелім» мағынасын беретін «贱内、贱妾、内人、内子» және басқа да атаулар бар, бұл некелік қарым-қатынастағы күйеу мен әйелдің бағынышты-билікті қарым-қатынастарын түсіндіреді. Әйел күйеуінің алдында өзінің «көнгіштігін» көрсетіп, өзін «奴家、妾身» және басқа да өзін төмендететін сөздермен атайтын, осының бәрі ерлер мен әйелдердің тектік атаулардағы тең еместігін көрсетті. Осыдан басқа, әке-шешесі балаларына атты таңдаған кезде жыныстық ерекшеліктерді айқындағанды ұнатады. Мысалы, ер балаға ат қойған кезде «强» – күшті, «壮» – мықты, «钢» – болат және т.б. иероглифтерді қолданады, бұл ер баланың ержүрек, қайсар болуына тілек болып табылады; қыз балаларға ат қойған кезде көп жағдайда «花» – гүл, «雅» – сымбатты, «秀» – әсем иероглифтері кездеседі. Бұл қамқорлықтың, көнгіштік пен кішіпейілділіктің сұлулығын береді. Есім қоюдағы осындай айырмашылықтар ойлау мен рухани құндылықтардағы айырмашылықтардың көрінісі болып табылады, сондай-ақ отағасының жыныстық рөлі мен адамдар әрекеттері, қоғамдық психология, мәдени дәстүрлер арасындағы тығыз байланыстарды түсіндіреді.

4. Грамматика бағытындағы зерттеулер.

Қытай тілінде жетіспеушілік құбылыстары өте көп, олар негізінен атауларда көрініс тапқан. Ерлер мен әйелдердің бір-бірін атаулары тең сәйкестікте емес екені көрсетілген. Мысалы, көне тілде үшінші жақтағы жеке есімдіктерден көбіне «伊» немесе «他» қолданылған, ерлер мен әйелдерге болып бөлінбеген. Жаңа заманда «4 мамыр» жаңа мәдени қозғалысының алдында, үшінші жақтағы жеке есімдік ретінде «他» қолданылатын, ер адам тобы немесе әйел адамдар тобы болсын, «他» жалпыға бірдей ерлер мен әйелдерді көрсететін. 1918 жылғы «4 мамырдың» жаңа мәдени қозғалысы ескі мәдени құндылықтарды жоққа шығару кезінде Лю Баннон мырза жаңа «她» иероглифін құру бастамасымен ғана 她 пайда болды. Оны әйелдерді үшінші жақта атау үшін пайдаланды, осыған дейін «他» иероглифімен белгіленіп келген, бұның арқасында үшінші жақты көрсетуде ерлер мен әйелдер тең дәрежеге ие болды [5] [史中维, 2011, P.24]. Осыдан басқа жыныс пен кәсіпте де теңдік жоқ. Мысалы, шебер өзінің оқушысының алдында «你们师母、你们师娘» – сендердің шеберлеріңнің апайы, сендердің шешелерің сөздерімен жұбайын атайды, ал әйелдер болса «你们师爷、你们师公» – сендердің әкелерің, сендердің ағаң сөздерімен ерін атай алмайды. Осындай құбылыс феодалдық тәртіп көзқарасында және Конфуций ілімінде көрініс тапты, әйелдің орны болған жоқ, олардың әлеуметтік, саяси, экономикалық, мәдени құқықтары да болмады. Олай болса, үшінші жақты пайдалануда да, әйелді білдіретін «她们» ер адамдар «他们» артында қалып қояды.

Қорыта айтқанда, қытай тіліндегі осы гендерлік зерттеулер, әсіресе қытай иероглифтеріндегі гендерлік ерекшелік тіл зерттеулеріндегі жаңа саланы ашты. Бұл қытай елі қоғамының дамуы мен адамзаттың прогресіне елеулі практикалық маңызға ие болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Самамбаева У.С. Қытай иероглифтерінің дамуы мен тарихы және бүгінгі таңдағы қолданылу аясы // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. ХАБАРШЫ. «Көптілді білім беру және шетел тілдері филологиясы» сериясы. – 2015. – №2(10). – 119 б.

2 臧克和, 说文解字的文化解说, 武汉: 湖北人民出版社, 1996 年版, P 68.

3 杨春, 性别语言研究, 北京: 光明日报出版社. 2010 年, P 45.

4 钱进, 成语和俗语性别差异的文化透视, 语言与翻译, 2003 年第 2 期.

5 史中维, 女性主义视角下对语法性属的认识, 考试周刊, 2011 年第 8 期, P 24.

6 佟新, 社会性别研究导论, 北京: 北京大学出版社 2011 年版.

7 孙汝建, 汉语的性别歧视与性别差异, 武汉: 华中科技大学出版社, 2010 年版.

8 陈原, 社会语言学, 上海: 学林出版社, 1994 年版.

FTAHP 16.21.43

Р.С. Рахметова¹, Ж.Б. Иманғалиева²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

КӨРКЕМ ШЫҒАРМА АРХИТЕКТОНИКАСЫНДАҒЫ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Жазу мәдениетінің дамуына байланысты тыныс белгілерінің түрі де, атқаратын қызметтері де әр алуан болуы заңды. Пунктуация – адамдар арасында қатынас құралы қызметін атқаратын жазу тілінің маңызды бір саласы. Тыныс белгілерін қолдануда, айырып тануда жалпы халық таныған заң, ережелер басшылыққа алынады. Тыныс белгілерінің тіл стильдері, соның ішінде көркем мәтін архитектурасында атқаратын қызметі ерекше. Пунктуацияның әрбір белгісінің мәнін, атқаратын қызметтері мен қолданылатын орындарын танытуда жазушылар мен оқушылар арасында бірлік болмаған жағдайда, тыныс белгілері өзінің қатынас құралы қызметін атқара алмайды. Соған сәйкес көркем мәтіндегі тыныс белгілерінің қызметін мектеп оқушыларына сауатты түсіндіру, оны меңгеруін дамыту – шығарма тілінің сан түрлі айшықтарын терең ұғынуға жетелейтін тәсіл болмақ.

Түйін сөздер: тыныс белгілерінің қызметі, көркем шығарма архитектурасы, қатынас құралы, сауаттылық негіздері, тіл мәдениеті

Рахметова Р.С.¹, Иманғалиева Ж.Б.²

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

РОЛЬ ПУНКТУАЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация

Из-за развития культуры письма, тип и функциональность пунктуации изменились и это естественное явление. Пунктуация является неотъемлемой частью языка письма, которая действует как средство общения между людьми. При использовании знаков препинания человек руководствуется законами и правилами, признанными широкой публикой. Пунктуация знаменует языковые стили, в том числе архитектурную литературоведческую критику. Пунктуация может не функционировать как средство коммуникации в отсутствие сосуществования между писателями и учениками при демонстрации значения, функции и местоположения каждой из знаков препинания. Соответственно, пунктуации в литературных текстах дают четкое представление школьникам и развитие умения использования правильных пунктуации, служат одним из средств к более глубокому пониманию различных аспектов литературного языка.

Ключевые слова: функции пунктуации, архитектура художественного произведения, средства коммуникации, основы грамотности, языковая культура

R.S. Rahmetova¹, Zh.B. Imangalieva²

^{1,2}The Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF PUNCTUATION IN THE LITERARY TEXT

Abstract

Since the development of the culture of the writing, punctuation, the functionality of punctuation has changed and it is natural. Punctuation refers to an indefinable individual language, which acts as an intermediary between two people. When using the marks one is guided by the laws and the principles of the language. Punctuation identifies language styles in the volume of an architectural-tectonical literary criticism. Punctuation cannot function as a means of communication in the absence of interpersonal relationships and training, as well as demonstration of the value, function and location of punctuation. Punctuation in literary texts gives a distinctive representation of students and developers of the right to use corrective punctuation, whose rationale is multidimensional aspect of literary language.

Keywords: functions of punctuation, architectonics of works of art, media communication, fundamentals of grammar, pseudo-culture

Қазақ әдеби тілі орнығып, жазу мәдениеті қалыптасқан кезеңнен бері тыныс белгілерін біріздендіру мәселесі өткір қойыла бастады. Термин ретінде пунктуация деп аталатын құрал – емле сияқты, дұрыс жазудың, жазылғанды дұрыс оқып, дұрыс түсінудің архитектуралық элементі. Тыныс белгілері жазылған мәтіннің мазмұнын, негізгі ойды дұрыс түсінуге, оны мәнерлеп оқуға мүмкіндік жасайды. Пунктуацияның негізгі қызметі – сөйлемді жазуда ойды беруге қатысты бөліктерге бөлуді нұсқау, яғни пунктуация тілдің басқа элементтері сияқты жазуда ойды дұрыс беруге қызмет етеді. Қандай мәтін болсын тыныс белгілерін дұрыс қолдана білу – адамның сауаттылық мәдениетін арттырады. Сөйлеу стильдері болсын, функционалдық стильдер болсын, тыныс белгісін тиісті орындарда орнымен жұмсау үшін пунктуациялық іскерлік талап етіледі. Пунктуацияның әрбір белгісінің мәнін, атқаратын қызметтері мен қолданылатын орындарын нақтылауда, білуде қаламгерлер мен оқырмандар, айтушы мен тыңдаушы арасында үйлесімділік болмаған жағдайда, тыныс белгілері өзінің қатынас құралы ретіндегі қызметін атқара алмайды. Егер ол жазу практикасында, қалыптасқан әдеби тіл мәдениеті аясында орныққан, көпшілікке танылған заң, ережелерге сай болмай, теріс қолданылса, оқуды, түсінуді жеңілдету былай тұрсын, қайта оны қиындатады, теріс ұғымның, теріс түсініктің тууына апарады. Кез келген жазушы, ақын, қаламгер жазғанын оқырман қалай түсінеді деп, ал бұқаралық ақпарат құралдарында жұмыс істейтін журналист айтқандарын тыңдарман мен көрермен қалай қабылдайды дегенді естен шығармағаны абзал.

Пунктуация жазу тілінің дамуымен, әсіресе баспа ісінің дамуымен тығыз байланысты өрбиді. «Бірақ ол жазу тілімен бірге туып, әрдайым онымен қатар жасап келе жатқан категория емес. Тыныс белгісіңіз де жазу болған. Жазудың пиктографиялық және идеографиялық түрлерінде жеке сөйлемге, жеке сөздерге сараланбай жүрген тізбекті жазу дәуірлерінде ешқандай тыныс белгісінің де және оған мұқтаждықтың да болмағандығы мәлім» [1, 19]. Баспаның өркендеуі, оның халық арасына тарап, оқырмандар санының артуы жазу мәдениетінің көтерілуін, жазудың жалпыға бірдей ортақ заңдарға, ережелерге негізделіп, бір жүйеге келуін талап етеді. Жазылған пікір оқуға оңай, түсінуге жеңіл болуы үшін, түрлі ықшамды ұсақ бөлшектерге бөлу, әр бөлшектің бір-бірімен мағыналық қатынастарын көрсету қажеттіктері туындады. Сол қажеттіліктен келіп, тыныс белгілері пайда болады.

Тыныс белгілері жайында С.Жиенбаевтың «Сөйлемнің тыныс белгілері», А.Ысқақов пен Ә.Хасеновтың «Тыныс белгілері», Р.Сыздықова мен Қ.Неталиеваның «Тыныс белгілері ережелері» Ф.Мұсабекованың «Жай сөйлемнің пунктуациясының негіздері», «Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы» атты еңбектерінің маңызы үлкен [2].

Қазіргі БАҚ саласында болсын, тіпті кейбір ғылыми еңбектердің өзінде болсын, жиі кездесетін қателік бар. Авторлар тыныс белгілерінің ішінде әсіресе, дефис пен сызықшаны бір көлемде қояды. Жалпы алғанда, бұдан мағынаға онша нұқсан келмейді. Бірақ дефистің морфологиялық белгі екендігін айырып жатпайды. Ол көбіне қос сөздер арасында, демеулік шылаудың алдында қойылатындығы белгілі. Сондықтан тыныс белгісіне кірмейтін морфологиялық дефис сызықшаның жарты сызығындай ғана көлемде қойылуы тиіс. Ал сызықша – қызметі жағынан өте оралымды стилистикалық, синтаксистік құрал.

Тыныс белгілері дұрыс қойылған сөйлемді оқу да, ұғыну да жеңіл. Тыныс белгісін дұрыс қою арқылы жазушы өз ойын, сезімін жазба түрде дәл жеткізеді және айтпақ ойын екінші адамдардың сондай дәрежеде дұрыс түсінуіне жәрдемші болады. Пунктуацияны дұрыс қоя білудің бір шарты – интонация. Мұнсыз кез келген мәтіннің мағына айқындығы болмайды. Пунктуация – жазу тіліміздің құралы болса, интонация – ауызекі тіліміздің құралы. Бұл екеуі бір-бірімен байланысты. Сөз екінші біреулерге түсінікті, құлаққа жағымды естілуі үшін оны мәнеріне келтіріп айта білу қаншалықты маңызды болса, тыныс белгісі дұрыс қойылған мәтіндерді айқын етіп оқи алу да соншалықты қажет.

Бір сөйлемді әр түрлі интонациямен оқу салдарынан сол сөйлемнен әр түрлі мағына туады, яғни адамның шындыққа, әр түрлі оқиғалар мен құбылыстарға қалай қарайтындығы сөйлеу интонациясынан аңғарылады. Қысқасы, сөйлеу интонациясы жазуда пунктуация арқылы беріледі. Демек, әрбір тыныс белгісі – әр сөздің, әрбір сөйлемнің мағыналарын дәлелдеп дұрыс түсіндіруші шартты белгі, олай болса, аяқталған ойды білдіретін тілдің бір бүтін бөлшегі сөйлем болса, ол бір сөзден де, бірнеше сөзден де құралады. Сөйлем арқылы адам өзінің айтайын деген пікірін екінші біреуге ауызша не жазбаша түрде жеткізеді. Сөйлем сазына қарай қойылатын тыныс белгілері сөйлемдегі айтылатын оймен тығыз байланысты болады. Тыныс белгілерді қою үшін үш түрлі белгі негізге алынады: *сөйлемнің синтаксистік ерекшелігі, сөйлемнің мағынасы, сөйлемнің интонациясы.*

Көркем мәтінді мектеп оқушылары дұрыс ұғынып, мағынасына терең бойлап, рухани-эстетикалық ләззат ала білуі үшін жазушы мақсат еткен стильдік амалдарды, ой аясын, көркемдік архитектуроникасын тыныс белгілерінің қолданылуына қарап түсіндіру, меңгерту қажет. Ғалым М.Серғалиев: «Жазушы стилінің өзгешелігін зерттегенде, оның шығармаларының тіл мәнеріне де көңіл аудару қажет. Өйткені тіл кестесі, стильдің негізі ғана жүрек тебіренерлік көркем шығарма тудыра алатыны ақиқат» [3, 47] деп атап көрсеткеніндей, орнымен қолданылған тыныс белгілері оқырман сезіміне әсері күшті болады. Ғалым Р.Сыздықова синонимдер үсте-мелете келіп, көркем сөзде ең қуатты икемді, актив стильдік құрал болатындығына назар аударады. Арасындағы қойылатын үтірлердің айналасындағы сөздер мен дыбыстық үндесуге де ырғақты әсер ететіндігіне тоқталады [4, 28].

Тыныс белгілерінің ерекше көзге түсетін тұсы, көркем шығармада дараланып берілетін орны одағай сөздердің қолданысында болады. Жалпы сөз таптарының ішінде одағайға тән қызмет – адамның көңіл-күйін, сезімі мен эмоциясын көрсету. Белгілі жазушы Сайын Мұратбековтің прозаларында одағайлар кейіпкерге әсер еткен экстралингвистикалық факторды нақты жеткізуде қолданыла отырып, бірнеше тыныс белгілерін қатарластыра келтірілуімен дараланады. Мысалы:

– *Апырай-сендер ме едіңдер?! – деді бағанадан мүлде танымай тұрған адамдай (Күз бен қыс, 132 бет).*

– *Құдай-ау қор болдым-ау..., – дейді Ырысбек күңірене дауыстап (Күз бен қыс, 132 бет).*

– *Ойбұй, қарағым-ай, әй, – деді жаны ашып кеткен әжем (Қыдырман тойтық, 287 бет) [5].*

Байқағанымыздай, одағайлар сөйлемде белгілі бір мақсатпен қолданылып, сөйлемде білдіретін жалпы ойға қатысын көрсетеді: айтушының әр түрлі көңіл-күйін, сезімін, ишара етуді, императивтік мәнді т.б. білдіреді. Қаламгердің шығармасынан алынған үзіндіде сұраулы сөйлем кейіпкердің ішкі сезімін ашып көрсету мақсатында қызмет еткен. Нақты айтқанда, белгілі бір ойды (бұл тұста Ырысбек атты кейіпкердің әрі таңданысты, әрі сұраулы, әрі дағдарған бейнесін оқушыға жеткеру мақсатында автор сұрау белгісіне леп белгісін қатар келтіру) жеткізу құралы ретінде жұмсалған. Осылай сұрау белгісі мен леп белісін қатар қолдану жазушыда жиі көрініс беретін тәсіл екендігін аңғаруға болады. Тағы бір үзінді:

– *«...Қызықпен өтер қаниама күндер, ләззатпен өтер түндер қайтып оралмас боп заяға кетті ғой. Уай, адам қамауда жатып сарғаю үшін емес, бақыт үшін өмір сүрмей ме?! Ал ол бақыты бар болғыр адамның өз бойында емес пе?! Апыр-ау, сол бақыттан қалай айырылып қалады...» (Таңғы шық, 141 бет).*

– *Отставить! Кәне, қалай келуің керек менің алдыма, қалай жасау беруің керек?! – деді Ырысбек жекіп (Күз бен қыс, 108 бет) [5].*

Бұлардан байқағанымыздай, көркем шығармаларда сұрау белгісі мен леп белгісі түрлі құрылым мен жүйеде, түрлі позицияда келіп, стилистикалық қызмет атқарады әрі кейіпкердің ішкі толқынысын көрсетеді. Сонымен қатар, мынадай мақсаттарда қолданылады:

– оқырманға тигізер әсерді күшейту үшін;

– кейіпкердің ой-түйіндерін беру үшін;

– жазушы эмоциясын айқындау үшін.

Қаламгерлердің туындыларында сұраулы, лепті, атаулы сөйлемдер маңызды қызмет атқаратын синтаксистік құрылым болып саналады. Соған орай таңдалатын тыныс белгілерінің қызметі туралы белгілі ғалым Б.Шалабай былай деп атап көрсетеді: «Көркем шығарманың стильдік даралығын ұйымдастырып белгілеуде тілдің құрылымдық, синтаксистік құралдарының қызметі ерекше. Жазушы үшін оның сөйлемдерінің құрылысы мен көлемі, байланысу тәсілдері мен бір-біріне белгілі орналасу реттері бәрі бір емес. Сондай-ақ сөйлем ішіндегі сөздердің орын тәртібі, айтылу ырғағы, керек десеңіз тыныс белгілеріне дейін белгілі бір жүк арқалап, стильдік-көркемдік қызмет атқарып тұрады.

Көркем мәтіндегі сөздердің үйлесімін тауып, олардың әрқайсысын керекті жерінде ғана қолданып, көркем-эстетикалық дүние жасау оңай емес» [6, 65]. Сөзіміз дәлелді болу үшін тағы да бір үзіндіге назар аударайық:

– Қош, туған жер!.. Қош бол, ел-жұртым!.. – деді Ырысбек даусы дірілдеп (Зорлық пен қорлық, 191 бет).

Ұрлығымен қолға түскен соң, оны құтқару мүмкін емес. Уақыт болса мынадай, ауыр... – деді (Күз бен қыс, 131 бет) [5].

Алынған үзіндіде леп белгісі, сызықша автор сөзі мен төл сөздерді даралау үшін, сөйлемнің айтылу мәнеріне қарай лепті екендігін таныту мақсатында қолданылғанын байқаймыз. Ал көп нүктенің осы сөйлемдегі қызметі қалай дегенге келсек, олар кейіпкердің жан тебіренісін, шара-сыздығын танытады. Кейде автор басты кейіпкердің үнсіздігін, тосырқағандығын немесе ауыр қайғысын, сағынышын оқырманына жеткізу мақсатында да көп нүктені, леп белгісінен кейін тұратын көп нүктені де қолданады:

...Аһ, дариға, дариға! Күнікей сау боп жүрер ме еді! Қырдан тезек терер ме еді! Қырдан қия кезер ме еді! Шырқап әнге салар ма еді! Әнге салса, ол бітіп, қапқа қары талар ма еді!.. [7].

Қаламгердің сөз қолданысында соның ішінде кейіпкер тілінде сұраулы сөйлем жиі қолданысқа түседі. А.Байтұрсынов сұраулы сөйлемдердің ерекше мәнге иегер екендігін атап көрсеткен [8, 228].

Аса көрнекті жазушы Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясын оқымаған адам жоқ деуге болады. Соның «Жанталас» романында жазушы Әбілқайыр ханның бейнесін өте сәтті шығарған. Оның екі от – Қытай мен Ресейдің ортасына түскен жай-күйін, ішкі психологиялық шиеленістерін, жанталасқан сәттерін тебіренбей оқу мүмкін емес. Көкжал Барақ сұлтанның қолынан ажал құшқан кіші жүздің ханы Әбілқайырдың көз жұмар сәтіндегі ең соңғы ойын жеткізетін жазушы поэтикалық пәрмені ерекше сөздерді екшеп алып, оларға тиісті тыныс белгілерін аса шеберлікпен қолданады:

“Міне, енді алыс-жұлыс ... үміт-арман ... бәрі-бәрі бітті, – деді ол үнсіз күбірлеп. Кенет гажайып бір ой ең ақырғы ақыл-сезімін шарпып өтті: Қандай данышпан едің, байғұс қазақ?! Сенен басқа бірде-бір халық дүние шіркінге “жалған” деп ат қоймаған болар... Қалай тауып қойғансың?.. Қу дүние, шын жалған екенсің... Өттің де, кеттің ғой...” [9].

Бұл сөйлемдерге ерекше эмоциялық реңк беріп тұрған “байғұс қазақ”, “қу дүние”, “жалған”, “дүние шіркін” деген поэтикалы сөздер де, (табиғаты эмоционалды болып келетіндер – одағайлар мен алғыс және қарғыс мәнді сөздер) де, ғой шылаулары да, тыныс белгілері (көп нүкте, сұрақ, леп белгілері, сызықша, үтір, т.б.) де бәрі-бәрі тоқайласа кеп, көрікті ойды көркем шығара білген.

«Тілдің эмотивті – (латынның *emovere, emotum* – қоздыру, алаңдату, қызықтыру мағынасындағы сөздерінен алынған) қызметін тілдің аффективті, эмоционалды, волонтактивті қызметі деп те атай береді. Өйткені, тіл адамның еркі, ішкі күйініш-сүйініш, түйсігі мен сезімдерін де білдіре алады. Орыс, қазақ тілдерінде мұндай ұғымдарды жеткізу үшін одағайлар, еліктеуіш сөздер, кішірейту, еркелету қосымшалары (жұрнақтары), бұйрық етіс формалы, интонация мен сөздердің орын тәртібі, тәсілдері, тыныс белгілері т.б. қолданылады» [10, 38] дегендей, жазушы шығармаларында қолданылатын әртүрлі тыныс белгілеріне қарап, олардың кейбіреуінің стильдік мақсатта жұмсалғанын да аңғаруға болады. Тырнақша кейіпкердің ойын ешқандай авторлық ремаркасыз беруде қызмет атқарса, жақша автордың түсіндірме сөздерінде көбірек ұшырасады. Көп нүкте, сұрау, леп белгілерін жазушы кейіпкердің жан толқынысын, сөздердің түрлі реңкін, психологиялық үзілісті, логикалық ерекшелігін білдіру үшін қолданған.

Көркем туындыдағы стильдік мақсатпен қолданылған тыныс белгілерінің қызметтері мынадай:

1. Тыныс белгілері сөздердің эмоционалды-экспрессивті реңкін білдіреді.
2. Үнділік, ырғақтылыққа негізделіп, мәтінді бөліктерге бөліп тұрады.
3. Көңіл-күй толқынысын, шымырланған сезімді, қобалжуды танытады.
4. Түрлі тыныс белгілерінсіз сөйлемнің жанама мағынасы әлдеқайда солғын болар еді.

Функционалдық сауаттылықтың маңызды бір аспектісі – инновациялық құзыреттілік болғандықтан, мектеп оқытушысы инновациялық терминдерді де саралап қолдануы маңызды. Бүгінде инновациялық технологиялардың оқыту тәжірибесінде кеңінен қолданыла бастауының басты себебі – әлемдік білім кеңістігіне ену үшін білім беру жүйесін халықаралық деңгейге көтеру арқылы бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу. Өйткені ұлттың бәсекелестік қабілеті келешек ұрпағының білім, білік деңгейіне, яғни инновациялық әрекеттеріне тікелей байланысты [11]. Инновациялық әрекет жаңа идеяларға, ғылыми ізденістерге бағыттала отырып, нәтижесінде елдің экономикалық жағынан өсуіне жағдай жасайды. Сондықтан білім берудегі ұлттық саясаттың бағыты да – халықаралық әлеуметтік және экономикалық

тұрғыдан озық деп танылған оқыту модельдерін өз мүмкіндігімізге сай үйлестіре қолдану арқылы инновациялық жүйені қалыптастыру. Инновациялық жүйені қалыптастыруда оқытушы ең алдымен оған қатысты қолданыстардың (терминдердің) мәні мен мағынасын ажырата алуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әбілқазов А., Бейсембаева З. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Санат, 2008. – 190 б.
- 2 Мұсабекова Ф. Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы. – Алматы: Мектеп, 1991. – 128 б.
- 3 Серғалиев М. Стилистика негіздері. – Астана: ЕҰУ, 2006. – 200 б.
- 4 Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 247 б.
- 5 Мұратбеков С. Жабайы алма. – Алматы: Атамұра, 2002. – 400 б.
6. Шалабаев Б. Көркем әдебиет стилистикасы. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1999. – 65 б.
- 7 Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 448 б.
- 8 Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 228 б.
- 9 Есенберлин І. Көшпенділер (үш томдық трилогия). – Алматы: Ан-Арыс, 2010. – 360 б.
- 10 Нұрмұқанов Х. Сөз және шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1987. – 288 б.
- 11 Ибраева А.Д., Рахманова Н.М. Функционалдық сауаттылық-заман талабы // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы//Вестник «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы, 2017. – №2(60). – Б.231-234.

FTAXP 16.01.09

Қ.А. Садықбеков¹

¹Сүлейман Демирель атындағы университет,
Алматы, Қазақстан

АББАС ИБН ХАМЗА ӘС-САБРАНИ ЖӘНЕ КИТАБ ӘЛ-ӘФҒАЛ ЕСКЕРТКІШІ ЖАЙЫНДА

Аңдатпа

Китаб әл-Әфғал «Етістіктер кітабы» деп аты да айтып тұрғандай араб тілі грамматикасындағы етістік қалыптары бойынша түрлі бабтарға топтастырылған арабша етістіктердің жолма-жол астыңғы жағына қыпшақша баламасын беру арқылы түзілген арабша-қыпшақша етістіктер сөздігі болып табылады. Авторының аты-жөніндегі *Сабрани* деген сөзден оның *Сабран* деген жерден екендігін аңғарамыз. Орта ғасырлық тарихшылар мен саяхатшылардың еңбектерінің көпшілігінде қазіргі Оңтүстік Қазақстандағы орта ғасырлық Сауран қаласының *Сабран* деген атаумен кездесуі, автордың өзінің немесе ата тегінің осы Сауран қаласынан шыққандығының айғағы деуге болады.

Мақалада Мысыр мәмлүк жерінде жазылған Аббас ибн Хамза әс-Сабрани және оның «Китаб әл-Әфғал» атты арабша-қыпшақша етістіктер сөздігі жайында кеңінен сөз болады.

Түйін сөздер: әс-Сабрани, Сауран, Китаб әл-Әфғал, мәмлүк қыпшақ тілі, жазба ескерткіштер, түркітану

Садықбеков К.А.¹

¹Университет имени Сулеймана Демиреля

О ПАМЯТНИКЕ АББАС ИБН ХАМЗА ӘС-САБРАНИ И КИТАБ АЛЬ-АФ'АЛ

Аннотация

Книга *Китаб аль-Аф'ал* «Книга глаголов» как и свое название представляет собой словарь арабско-кипчакских глаголов, созданных кипчакским эквивалентом арабских глаголов, сгруппированных в разные грамматические формы в арабской грамматике. По фамилии автора, Сабрани означает, что он из Сабран. Средневековый город Сауран в Южном Казахстане во многих работах средневековых историков и путешественников встречается с названием Сабран, это означает, что сам автор или его предок возникли из этого города Сауран.

В статье рассказывается об Аббасе ибн Хамзе ас-Сабрани, который был написан на земле Египет мамлюк и его арабско-кипчакских глаголах «Китаб аль-Аф'ал».

Ключевые слова: ас-Сабрани, Сауран, Китаб аль-Аф'ал, Мамлюк кипчакский язык, письменные памятники, тюркология

K.A. Sadykbekov¹
¹Suleyman Dermirel University

ABOUT MONUMENT OF ABBAS IBN HAMZA ASS-SABRANI AND KITAB AL-AF'AL

Abstract

"The book of Verbs" of Kitab Al-Af'al about the verb form collocation in a different item, below of each word given glossary and translation in kypchak, following this statement it's found as kypchak-arabic book of verbs. By the name of author Sabrani we should determine that he comes from Sabran. In the handcraft of early middle historians and travelers we find out about South Kazakstan Sabran and detect that they wrote the Sauran as Sabran, following statement highlights the information that author from Sauran or his ancient lives there.

In the given article which written on Mamluk's territory tremendously message us about Abbas Ibn Hamza Ass-Sabrani and Kitab Al-Af'al of the kypshak-arabic thesaurus.

Keywords: Ass-Sabrani, Sauran, Kitab al-Afa'al, Mamluk Kipchak Language, manuscripts, Turkic studies

Қандай да бір халықтың мәдениеті, әдебиеті, тарихы, тілі, діні және жалпы өркениетінің қайнар көзі – бабалардан мұра болып қалған жазба жәдігерліктері екені даусыз. Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен, толарсақтан саз кешіп, жар құлағы жастыққа тимей елі мен жерін қорғаған жаужүрек батыр бабаларымыз, өмірінің жалғасы ұрпағына апайтөс, кең жазира қазақ даласын қалдырып қана қоймай, қолына қалам алып, ұрпағына жан азығы болар мол мұра аманат ету арқылы біздердің рухани саулығымызды да бір сәтке естен шығармаған секілді. Елбасымыз Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Біз жат идеологиялардың әсері туралы айтқанда, олардың артында басқа халықтардың белгілі бір құндылықтары мен мәдени символдары тұрғанын есте ұстауымыз керек. Тиісінше, оларға өзіміздің ұлттық құндылықтарымыз арқылы ғана төтеп бере аламыз», – дейді [1]. Олай болса бұл ескерткіштер ұлттығымыздың алтын дінгегі, руханиятымыздың түп тамыры екендігі даусыз. Сонау Орхон жазбаларынан бастап, кейінгі Қараханиттер, Хорезмшахтар, Алтын орда және Мәмлүктер дәуірінен осы күнге келіп жеткен жазба ескерткіштерден басқа түбі бір түркі халықтары секілді қазақ халқының да өзіндік алар еншісі бар. Осы түркі жазба ескерткіштері арасында қыпшақ тілінде, соның ішінде мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған ескерткіштердің тіліміздің тарихы тұрғысынан мән-маңызы ерекше. Себебі тіліміздің және оның ажырамас бір бөлігі саналатын ұлттық мәдениетіміздің түп тамырын осы мұраларымыздан іздейтініміз ақиқат. Сондықтан да XIII-XV ғасырда Жерорта теңізінің арғы бетінде Мысыр жеріндегі Мәмлүк қыпшақтары мемлекетінде дүниеге келген жазба ескерткіштерді жан-жақты зерттеу тек түркітану, соның бір саласы болып табылатын қыпшақтанудың ғана емес, сонымен қатар лингвистика, тарих, мәдениеттану, деректану салаларындағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Бүгінгі мақаламызда қазақ топырағынан шығып, Мысыр жерінде қыпшақ тілінің өріс алып дамуына үлес қосқан Аббас Ибн Хамза әс-Сабрани және оның ғылым әлеміне белгісіз болып келе жатқан «Китаб әл-Әфғал» атты еңбегінен сөз етпекпіз.

Жәдігерліктің атауының Китаб әл-Әфғал (726, 7), ал авторының Аббас ибн Хамза Әс-Сабрани (73а, 4; 5) екендігін автордың өзі жұмыстың аяқталғанын білдіретін *тәммәт* деп аталатын бөлімде жазып қалдырған.

Автордың кім екендігі, қайдан шыққандығы жөнінде ешбір мәлімет кездестіре алмадық. Автордың аты-жөніндегі *Сабрани* деген сөзден оның Сабран деген жерден екендігін аңғарамыз. Ал Сабран топонимін қазіргі Түркістан қаласының солтүстік батысындағы ортағасырлық атақты Сауран қаласымен қатысы бар ма? Бізді қызықтырған тұсы да осы болды. Бұл ретте әуелі тарихи дереккөздерді біраз ақтарыстыруға тура келді. Орта ғасырлық тарихшылар мен саяхатшылардың еңбектерінде бұл қала *Сауран*, *Савран* және *Сабран* деген атаулармен кездеседі екен. *Савран* және *Сауран* араб алфавитіндегі *уау* қаріпі әрі *в*, әрі *у* болып оқылатындықтан айырмашылық жоқ, болса да оғыз-қыпшақтық диалектілік деңгейде деуге болады. 10 ғасырда өмір сүрген араб географ саяхатшысы әл-Мақдиси Сауран қаласы жайында: Сабран – үлкен шаһар. Ол бірінен соң бірі салынған жеті қабырғамен қоршалған. Рабаты бар, мешіті ішкі шаһарда орналасқан. Ол оғыздар мен қыпшақтардан қорғауға арналған шекаралық шаһар», – дейді [2, 563]. Ал 12 ғасырдың соңы мен 13

ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген тарихшы Якут әл-Хамауидің *Муғжәм әл-Бұлдан* деп аталатын еңбегінде: «Сабран – Сейхун өзенінің жағалауында Оғыз түріктерінің сауда және бейбітшілік үшін бас қосатын орталығы» деп жазады [3, 444]. Тіптен 19 ғасырдағы Османлы тарихшысы Шемседдин Сами өзінің *Қамус әл-Әлам* деп аталатын энциклопедиялық сөздігінде: Сабран – Мәуранахрда. Сейхун өзенінің арғы жағындағы бір елді мекеннің атауы. Үлкен мұнарасы бар екенін, Гузия (оғыз) деген тайпаның жиын өткізетін жері және сауда орталығы болғанын Якут Хуммәуи айтады» деп жоғарыдағы еңбекке сілтеме жасайды [4, 2936]. Сондай-ақ Әли әл-Язидидің айтуы бойынша қала Әмір Темір жорықтары кезінде де *Сабран* деп аталған [5]. Бұдан Сауран қаласының сол кездегі шығыс ғылым әлеміне Сабран деген атаумен белгілі болғанын көреміз. Ал алғашқы орта ғасыр дәуірінде ол аймақтың *Мафадатұл Гузия*, кейін *Дешт-и қыпшақ* деп аталғаны тарихтан белгілі. Демек авторымыздың өзін не ата тегін Сауран қаласынан шыққан деп сенімді түрде айтуға болады.

Тағы бір көңіл аударар мәселе автордың аты жөнінің соңындағы *Сабрани* сөзінен басқасының түгелдей арабша болуы. Негізінде Мысыр жерінде билік жүргізген мәмлүктердің аты-жөндеріне зер салсақ басым көпшілігінің *Байбарыс*, *Тұманбай*, *Берке*, *Құтыз*, *Башман*, *Қайтбай*, *Айбек*, *Бекташ* т.б. секілді қыпшақша екенін көреміз. Автордың аты-жөнінің арабша болуы көңілге күдік ұялатары сөсіз. Дегенмен оның да бір себебі бар секілді. Мысыр жеріне әскери құл, яғни мәмлүк болып келгендердің бір бөлігі, алғашқы бөлігі Қаратөңіздің солтүстігіндегі Дешт-и қыпшақ пен Кавказ аймағынан келген дала қыпшақтары болған. Алғаш Аюбиттер династиясын құлатып, билікке келгендер де солар болатын. Бұлар Мысыр жеріне келгенге дейін ислам дінін әлі қабыламаған, шаманизмді ұстанатын дала қыпшақтары болатын [6, 54]. Олардың алғашында *Рауза* деп аталатын аралда әскери жасақ ретінде жергілікті халықтан оқшау өмір сүруі, өз ана тілдерін, дінін, әдет-ғұрыптарын, салт-дәстүрлерін ұзақ уақыт сақтауына мүмкіндік тудырған. Тіптен ислам дінін қабылдап, билік басына келген соң да әдет-ғұрыптарын, төл қыпшақтық мәдениеттерін, тұрмыс салтын көпке дейін сақтағандығы ғалымдар тарапынан айтылып жүр. Бұған Мысыр жерінде әлі күнге дейін сақталып қалған Мәмлүктер дәуіріне тиесілі түрлі қыпшақи жәдігерліктер [7, 40-42] мен мәмлүк қыпшақ сөздіктерінде олардың мәдениетін көрсететін сөздерді дәлел қылады [6, 55]. Міне мәмлүктердің осы тобында өз есімдерін қыпшақша қою дәстүрі ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, мәмлүктердің соңғы дәуіріне дейін келгендігін көреміз. Соңғы сұлтандарының есімдері Қайытбай, Қансу және Тұманбай болуы осының айғағы болса керек. Ал екінші бір тобы 13 ғасырда Орта Азияда моңғолдар салған дүрбелеңнен соң Хорезм аймағынан бас сауғалап келіп, Мысырды паналаған қыпшақтар мен оғыздар. Дегенмен тарихта бұл мәмлүктердің алар орны ерекше. Себебі Мысырда қыпшақ жазба әдеби тілінің қалыптасуына міне осылар зор үлес қосқан. Олар Орта Азиядан Хорезм және Алтын Орда дәуірінде қыпшақ тілінде жазылған шығармаларды Мысыр жеріне өздерімен бірге алып бару арқылы ол жерде қыпшақ тілінің жазба әдеби тіл болып қалыптасуына тікелей мұрындық болған. Бұл жөнінде А.Инан Мысырда XIII ғасырға дейін ешқандай қыпшақша шығарма болмағанын, Алтын ордамен саяси және мәдени тығыз қарым-қатынас нәтижесінде қыпшақ тілінің жазба әдеби тілге айналғанын және бұған Алтын орда жерінен ауып келген қыпшақтардың себеп болғанын айтады [6, 63]. Сондай-ақ А.Қараманлыоғлу Алтын орда жерінде жазылған Хұсрау мен Шырын және Мысырда жазылған Гүлістан тәржүмәсін салыстыра отырып, екеуінің тілі арасындағы айырмашылықтың болмашы екенін, мұнда Алтын орда жерінен Мысырға қоныс аударған ақын-жыраулардың маңызды рөл ойнағанын айтады [8, 77]. Міне атақты Сәйфи Сарайи және Берке Факих секілді ақындар мен ғұламаларды осылардың қатарына қосуға болады. Алайда бұлар Мысырға келместен бұрын-ақ, Орта Азияда ислам дінін қабылдаған мұсылман қыпшақтар болған. Бұлардың көбінің аты жөні сол кездің өзінде-ақ арабшаланған-ды. Міне Саураннан екендігін ескерер болсақ, Хамзаның ұлы Аббасты да осы топқа жатқызуға болатын сияқты. Мұсылман қыпшақ болғандықтан *Әбу Насыр әл-Фараби*, *Махмуд ибн Хусейн әл-Қашғари* секілді мұның да аты жөні әу баста арабша қойылған деуге болады.

Китаб әл-Әфғал «Етістіктер кітабы» – деп аты да айтып тұрғандай араб тіліндегі етістік қалыптары бойынша топтастырылған арабша сөздердің жолма-жол астыңғы жағына қыпшақша баламасын беру арқылы түзілген етістіктер сөздігі.

Қолжазбаның аяқталғанын білдіретін *таммат* деп аталатын бөліміндегі автордың өзі жазып қалдырған мәліметке қарағанда (73а, 1, 2, 3, 7) еңбек 1356 жылдың 18 наурызында, жұма күні Мысырда Сәйфәддин Түкел әс-Сәлами-дің үйінде аяқталған. Жазылу көнелігі жағынан жалпы қыпшақ сөздіктері арасында Кодекс Куманикус (14 ғ. басы), *Китаб әл-идрак* (1312), *Китабу Мәжму Тәржүман Түрки уә Ажәми уә Мугали-ден* (1245) кейінгі 4-ші орында. Қолжазбаның жалпы көлемі 173 парақ (346 б). Көлемі және қамтитын түркі сөздері тұрғысынан жоғарыда аты аталған және басқа да қыпшақ сөздіктерінің барлығынан асып түседі. Яғни ең көлемдісі. Қолжазбаның түпнұсқасы

Түркия Ұлттық Парламентінің депутаты және Әділет Кеңесінің төрағасы болған Ахмет Ийимаяның жеке кітапханасында сақтаулы. Ахмет Ийимая қолжазбаның микрофильмін Түрік тілі қоғамының кітапханасына сыйға тартқан.

Қолжазба ашық қоңыр түсті терімен қапталып түптелген. Көлемі 14x19 см. Орташа қалыңдықтағы сарғыш түсті қағаз қолданылған. Қолжазбаның әр бетінде 9 жол арабша мәтін, астына да қыпшақша баламасы беріліп отырған. Тек соңғы бетінде ғана 7 жол арабша, 7 жол қыпшақша жазу бар. Сондай-ақ кітаптың соңында қаріптер мен зат есімдердің септелуі жайында 5 беттік арабша мағлұмат берілген.

Қолжазбада арабша сөздер ірі, қалың, қою түспен барлық диакритикалық белгілер сақтала отырып жазылған. Баб және басқа да тақырыпша атаулары қызыл сиямен, қалған бөлігі қара сиямен берілген. Ал қыпшақша сөздер кішкентай, жіңішке, ашық қара түспен жазылған және қыпшақша сөздерде диакритикалық белгілер өте аз қолданылған. Яғни сөздердің көпшілігі харекесіз жазылған. Жазудың нәсих үлгісі қолданылған.

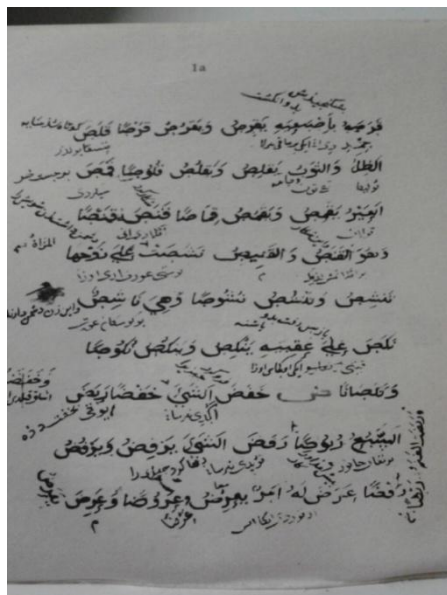
Бұл жерде ескерер бір нәрсе, көптеген дерекөздерде Китаб әл-Идрақтың авторы атақты лингвист Асир әд-Дин Әбу Хайяның (1256-1344 ж.) осы аттас еңбегі бар екендігі айтылады. Дереккөздерде ол еңбек *Китаб әл-Әфғал*, *Китаб әл-Әфғал фи-лусанит-турки*, *әл-Әфғал фи-лусанит-турки* деген атаулармен кездеседі. Алайда еңбек әлі күнге табылмаған. Біз сөз етіп отырған *Китаб әл-Әфғал*-дың Әбу Хайя еңбегімен қандай да бір байланыс бар немесе жоқ екендігін кесіп айта алмаймыз. Себебі мұны айғақтайтын қолымызда ешбір дәйек жоқ.

Жоғарыда да атап өткеніміздей, *Китаб әл-Әфғал* – жолма-жол баламасын беру тәсілімен түзілген етістіктер сөздігі болып табылады. Сөздер араб тілі грамматикасындағы етістік қалыптарына қарай түрлі бабтарға топтастырылған және астыңғы жолға қыпшақша баламасы беріліп отырған. 64 параққа дейін әрбір арабша етістіктің қыпшақшамен қатар парсы тіліндегі, ал 64 парақтан соңына дейін тек қыпшақша баламалары берілген. Яғни 64 бетке дейін үш тілді, әрмен қарай екі тілді сөздік болып шығады.

Қолжазбаны 2011 жылы Эмин Эминоғлы «Abbas İbni Hamza es-Sabrani. Kitabü'l-Ef'al» деген атаумен жариялады [9]. Жұмыста түрік тілі қоғамының кітапханасындағы микрофильм негізге алынған. Мұнда қолжазбаның толық факсимилесі, қыпшақша мәтінінің транскрипциясы, индекс сөздігі және қысқаша орфографиялық ерекшеліктері мен грамматикалық анықтағышы берілген. Ескерткіш басқа еш жерде зерттелмеген, тіпті мәмлүк қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер арасында тек соңғы кездері ғана аты атала бастады.

Көріп отырғанымыздай, ескерткіш Қазақ филологиясы тұрмақ әлемдік түркітануда әлі жан-жақты қолға алынып зерттелмеген. Сондықтан да ескерткіш қазақ тіліне аударылып, материалдары ғылыми айналымға енгізілсе, қазіргі қазақ тілімен түрлі аспектілерде салыстырыла зерттелсе қазақ тілі тарихына, қазақ филологиясына, жалпы түркітану ғылымына қомақты үлес қосары сөзсіз. Себебі тіліміздің тарихи тамырының әрбір кезеңінен хабар беретін, көненің көзі іспетті мұндай жәдігерліктер жахандандудың әсерінен руханиятымыздың жұтаң тарта бастаған шағында қаншалықты құнды екендігі айтпаса да түсінікті. Ал оны жазған автордың қазақ топырағынан шығып, өз дәуірінің білім мен ғылым орталығы болған Мысыр жеріне барып, ана тіліміздің, яғни қыпшақ тілінің өркендеп дамуына үлес қосқан болса, оның мән-маңызы тіптен ерекше болмақ.

Төменде ескерткіштің алғашқы бетінің фотокөшірмесін, транскрипциясын және аудармасын беріп отырмыз.

Сурет-1. Ескерткіштің алғашқы бетінің көшірмесі

Чімдіді аны екі бармақы бірле // оны екі саусағымен шымшыды.
Қысқа болды көліге тақы тон // тоны мен көлеңкесі қысқа болды.
Секірді құлан // құлан секірді.
Аулады аны // оны аулады.
Бу ауланмыш кедік // бұл ауланған киік.
Күсті гаурат ері үзе // әйел күйеуіне ренжіді.
Бу күсген гаурат // бұл ренжүлі әйел.
Қайтты ер (...) екі өкчесі үзе // қайтты кісі екі өкшесімен.
Егді нерсені // нәрсені иді.
Ашақ қылды аны // оны төмен түсірді.
Ұйұтты // ұйқатты.
Йыртқан жанауар // жыртқыш аң.
Қойды нерсені // нәрсені (затты) қойды.
Арқұрды аңа іш // оған жұмыс шықты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру <https://aikyn.kz/2017/04/13/9894.html>. (10.12. 2017).
- 2 Алтайдан Каспийге дейін: Қазақстанның табиғи, тарихи және мәдени ескерткіштері мен көрнекті орындарының атласы: 2 том. – Алматы, 2011. – 727 б.
- 3 Hummevi Y. Mu'cemü'l-Buldan. Darü'l-Kutübü'l-İlmiyye. – Beyrut, 1990. – 554 s.
- 4 Sami Ş. Kamusu'l-A'lam. Tırkıbasım/Faksimile. C4. Kaşgar Neşriyat. – Ankara, 1996. – 3598 s.
- 5 https://kk.wikipedia.org/wiki/Сыр_бойындағы_қалалар. (10.12. 2017).
- 6 Abdulkadir İnan, “XIII-XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe”, TDAY Belleten 1953. – Ankara, 1988. – 53-71 s.
- 7 Аубакирова К. Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары (XIII-XV ғ.). философия докторы (PhD) диссертациясының қолжазбасы. – Алматы, 2016. – 184 б.
- 8 Karamanlıoğlu A.F. Seyfi Sarayı'nin Gülistan Tercümesi'nin Dil Hususiyetleri // Türkiyat Mecmuası, cilt 15. – Ankara, 1969. – 75-126 s.
- 9 Eminoglu E. Abbas ibni Hamza es-Sabrani. Kitabü'l-Ef'al. Akçağ yayınları. – Ankara, 2011. – 324 s.

МРНТИ 16.21.21

Шайбакова Д.Д.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

ЯЗЫКОВЫЕ СИТУАЦИИ С ПЛЮРИЦЕНТРИЧЕСКИМ ЯЗЫКОМ: В ПОИСКАХ МОДЕЛИ АНАЛИЗА

Аннотация

В статье рассматриваются возможности применения метода моделирования для описания языковых ситуаций с плюрицентрическим языком, которые понимаются не только как ситуации в стране, определенном ареале, но и как судьба языка, развивающегося дисперсно. Такие ситуации отличает обязательная многокомпонентность. Привнесенный извне язык развивается в нескольких центрах и неизбежно приобретает в них дифференциальные признаки. Поэтому исследовательская модель языковых ситуаций с плюрицентрическим языком включает в себя описание различий в разных ареалах функционирования, процессов его изменения в направлении от исконной формы к развитию плюрицентризма. Кроме того, во внимании исследователя должны быть и динамика, т.е. развитие языка во времени, его распространение в пространстве, и статика, т.е. синхронное состояние языка, функционирование языка во всем многообразии аспектов. Важным компонентом такой модели является также взаимодействие с другими языками в разных ареалах существования.

Ключевые слова: языковая ситуация, плюрицентрический язык, моделирование, аспекты, блоки задач

Д.Д. Шайбакова¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ТАЛДАУ ҮЛГІСІН ІЗДЕУДЕГІ ТІЛДІҢ ПЛЮРИЦЕНТРЛІК ТІЛДІК ЖАҒДАЙЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада тек еліміздегі тілдің жағдайы ғана емес нақты басым таралған дисперстік дамып тұратын тілдің тағдыры, плюрицентрлік өзгеретін тілдің жағдайын сипаттауға арналған үлгілеудің әдісін пайдаланудың мүмкіндігі қарастырылған. Мұндай жағдайларды міндетті көпқұзыреттілігі ажыратады. Тыстан енгізілген тіл бірнеше орталықтарда дамуда және олардың дифференциалдық белгілері сөзсіз енгізіліп жатыр. Сондықтан плюрицентрлік өзгеретін тілдің жағдайын зерттеудің тілдік үлгісіне түрлі басым пайдаланудың айырмашылықтарын, байырғы үлгісінен плюрицентризм бағытына дамытатын тілдің өзгеретін процессін сипаттау кіреді. Одан басқа, зерттеушінің назарында динамика да, яғни тілдің заман бойы дамуы, оның кеңістікте таралуы, және статистика, яғни тілдің синхрондық жағдайы, тілдің түрлі жұмыс жасау барлық аспектілері болуы тиіс. Осындай үлгінің негізгі компоненті басым таралған өзге тілдермен өзара әрекеті болып табылады.

Түйін сөздер: тілдік жағдай, плюрицентрлік тіл, үлгілеу, аспектілер, міндеттер топтамасы

D.D. Shaibakova¹

*¹the Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Almaty, Kazakhstan*

LANGUAGE SITUATIONS WITH PLURICENTRIC LANGUAGE: IN SEARCH OF RELEVANT MODEL

Abstract

The article considers the possibilities of the modeling method to describe language situations with pluricentric language, which are understood not only as situations in a country or in a certain area, but also as the language's life developing in a dispersed manner. Such situations are multicomponent. The language introduced from outside develops in several centers and inevitably acquires there the differential features. Therefore, the research model of language situations with pluricentric language includes a description of the differences in all areas of functioning, the change to the direction from the primordial form to the development of pluricentricity. In addition, the researcher must to put into attention dynamics, i.e. the development of language in time, its spreading in space, and statics, i.e. synchronous state of the language, the functioning of the language in all aspects of diversity. An important component of such a model is also

the interaction with other languages in different areas of existence.

Keywords: language situation, pluricentric language, modeling, aspects, task blocks

Тема функционирования и развития языков в мире глобализации стала одной из самых актуальных в науке и в публицистике. И в науку многое перетекает из публицистики, что дало основание В.М. Алпатову заявить, что социолингвистика становится публицистичной. Между тем глубина и серьезность жизненно важных для всего мира проблем требует глубокого научного анализа. Несмотря на то, что объектом исследования является язык, изучение языковых ситуаций уже давно признано междисциплинарным. А это определяет многоаспектность подходов к анализу данного объекта, признание роли языка в организации политического, экономического, культурного пространства.

Известный американский ученый Р.Купер в 70-ые годы XX века отмечал, что распространение языков только начинают изучать. Нет общего ядра, общих рамок для сравнения разных исследований [1, с. 6]. С тех пор изучение этой проблемы продвинулось значительно. Однако не все ее аспекты исследованы полно. Одна из опасностей, подстергающих ученых, которые занимаются этой проблемой, заключается в том, что языковой вопрос является чрезвычайно политизированным во многих странах. Продвижение в информационном поле манифестативных идей определенных партий, политических сил опирается на аргументативную базу, формируемую научными трудами. Таким образом, наука тоже участвует в манипулировании общественным сознанием. Отступление от оценочных суждений и эмоциональности, предельно объективное формальное представление информации – важное условие объективности результатов.

Одним из самых актуальных вопросов является вопрос о языковых ситуациях (ЯС) в многоязычных странах, где возникают условия реальной конкуренции привнесенных извне коммуникативно мощных языков и местных идиомов. Такое соседство и взаимодействие приводят к определенным результатам как в собственно лингвистическом, так и в политическом, лингвоконфликтологическом, лингводидактическом, культурном и др. планах.

Языки, функционирующие за пределами исконного ареала, имеют несколько центров развития. С недавнего времени для обозначения таких языков используют термин «плюрицентрические» (далее ПЯ). В данном определении, сосуществующем с такими, как полиэтнические, полинациональные, диасистемные, неорганические, лингва франка, аусбау-языки, актуализируется признак наличия нескольких центров развития, нескольких ареалов. И принятие исследователем такого определения указывает на направление исследования. При этом необходимо «проанализировать формы проявления в социальной структуре общества, в социальных системах и организациях, в первичных коллективах общества, в мотивации и поведении индивидов – иными словами, построить систему теорий среднего уровня и перевести концептуальные понятия в операциональные, доступные эмпирическому изучению, количественному измерению и т.д.» [2, с. 19].

Несмотря на наличие трудов, посвященных плюрицентрическим языкам (ПЯ), до сих пор нет комплексной модели описания ситуаций с такими языками, которая отражала бы многокомпонентность структуры.

Поиск исследовательской модели показывают регулярно проводимые конференции по проблемам плюрицентризма, под эгидой центра по изучению ПЯ, возглавляемого Рудольфом Муром. На 9-ой международной конференции в Афинах «Languages & Linguistics», 4-7 July 2016, Athens, Greece была организована панель «Pluricentric Languages in the Contemporary World: Socio-cultural and Pragmatic Aspects», где обсуждались следующие вопросы, которые могут быть приняты во внимание для построения комплексной модели:

- Процессы глобализации и их влияние на языки.
- Язык и миграция.
- Роль языка в экономике знаний.
- Превращение языка в товар как импульс для сохранения языка национального меньшинства.
- Инструментальная и символическая роль контактных языков.
- Перевод как культурный мост между языками.
- Материальная культура би- и мультилингвальных групп.
- Эволюция прагматических норм языков, используемых вне метрополии.
- Говорящие на своем этническом языке: проблема системы образования.
- Языковые права: между законом и практикой.

– Роль билингвизма и мультилингвизма в культурной дипломатии (перевод Д.Шайбаковой).

В зарубежном языкознании модель отличается большим разнообразием проблем. Выделяются такие составляющие языковой ситуации, как язык и закон, язык и идентичность (связано с признанием материнского языка), языки в СМИ и в системе образования [3, с. 354-356]; билингвизм и диглоссия; отличие вариантов от стандартного языка; рассмотрение в синхронии и диахронии; владение языками и социальные стереотипы, престижность языков и т.п. Изучаются стереотипы, связанные с качествами говорящих, сформулированные с использованием оценочных суждений. Рассматриваются такие вопросы, как: Как вы думаете, говорящий на каком языке: более интеллигентен? более открытый, честный? более образован? более дружелюбен? имеет больше денег? более полезен? Иначе говоря, функциональная значимость языков связывается с социальными стереотипами [4].

В описании языковой ситуации в Латвии в качестве ведущих признаются следующие аспекты: юридический, педагогический, лингвистический. Русскому языку в нем не уделяется внимания, хотя в стране есть латышско-русский билингвизм [5].

Таким образом, различаются традиции описания языковых ситуаций в полиэтнических странах. Если в работах западных ученых анализируются вариативность и вариации, большое внимание уделяется проблемам идентичности и социальным проблемам (не только политическим), связанным с несовершенно владением доминантным языком, то в постсоветском пространстве преобладают исследования языковой политики и языкового строительства/планирования со стандартным набором тем и зачастую с терминологией советского времени. Между тем развитие лингвоконфликтологии обозначило ряд новых проблем не только политического, но и лингвистического характера, например, сохранение исконной основы плюрицентрического языка в иных ареалах. Расширяющаяся проблематика исследования подводит к осознанию необходимости интегрировать имеющиеся знания.

Сложность изучаемой ситуации (с ПЯ) заключается в том, что, с одной стороны, язык существует в едином сообществе языков ареала (страны-государства) в контакте с другими языками, с другой стороны, он рассматривается как единая макросистема с определенными микросистемами, дисперсно функционирующими в разных средах. Соответственно, языковая ситуация с плюрицентрическим языком (ЯСПЯ) понимается и как локальная ситуация, и как дисперсное, дивергентное развитие единого языка на разных территориях. При этом во внимание находятся все ареалы существования этого языка и каждый конкретный в отдельности. Именно это и составляет новизну и специфику исследовательской модели. Для построения комплексной модели ЯСПЯ с русским языком необходимо последовательно рассмотреть ее составляющие. Она реализуется, исходя из различения трех ареалов распространения ПЯ. Первый – это русский язык (РЯ) в мире. Конечно, невозможно объять все разнообразие ситуаций. Поэтому мы представляем формализованно картину участия ПЯ в организации ЯС в полиэтнических регионах. Затем рассмотрены языковые ситуации с участием русского языка, дисперсно развивающегося в разных ареалах. Третьей частью исследования является языковая ситуация в Казахстане в полном объеме характеристик и аспектов с учетом места и роли РЯ как плюрицентрического.

Охватить все существующие аспекты такого существования трудно, потому предельная степень обобщения, модель дают возможность наиболее полно их представить. Для описания ситуации в Казахстане такая модель весьма актуальна, она поможет лаконично представить анализ функционирования плюрицентрического русского языка в тесном контакте с другими языками, сравнить с другими подобными ситуациями, а также в разных центрах развития русского языка. Модель описания позволяет также внести ясность в реальное соотношение, опять-таки многоплановое, языков в Казахстане. Моделирование, предполагающее упорядочение, направляет и унификацию терминологии, которая в этой сфере весьма нечетка. Так, в постсоветских странах до сих пор пользуются терминологией советского времени, например, «язык межнационального общения». А нечеткость терминологии имеет следствием путаницу понятий, нечеткость выводов. С другой стороны, модель позволяет разобраться и в стереотипизации, которая проявляется в статьях-клонах, например, в постсоветском пространстве по поводу русского языка, оценить стереотипы. Поэтому работа исследователя, занимающегося проблемами функционирования языка/языков, подчиняется множеству установок. Их пытался сформулировать Джошуа Фишман в работе [6, с. 15-33]. Он задавал вопросы: Как работают ученые, чтобы описать языковое планирование? Каковы их цели? Что они выбирают в качестве предмета анализа? Как они определяют правильность выбора? Эти вопросы

относятся и к исследованию языковой ситуации.

Построение комплексной модели исследования языковой ситуации с плюрицентрическим русским языком производится с опорой на данные о других языковых ситуациях, на фактологическую и эмпирическую базу Казахстана. Такая модель включает типологические признаки плюрицентрических языков, отражает специфику русского языка как плюрицентрического, черты языковой ситуации Казахстана, обусловленные присутствием плюрицентрического языка. Для достижения цели решаются следующие задачи:

- 1) определение и уточнение понятия «плюрицентрический язык»;
- 2) описание и разработка блоков задач;
- 3) определение сущности моделирования, методов и принципов моделирования в корреляции с задачами исследования;
- 4) выявление типологических черт языковых ситуаций с плюрицентрическим языком;
- 5) сравнительно-сопоставительный анализ языковых ситуаций с плюрицентрическим языком;
- 5) квалификация языковой ситуации в Казахстане с позиций участия ПЯ, в максимально большом спектре проблем и в сравнении с другими странами, где распространен русский язык;
- 6) картографирование распространения русского и казахского языков для выявления языковой плотности регионов; корректировка данных о распространении русского языка в четырех областях лонгитюдного исследования (1982, 2000, 2016 годы);
- 7) создание актуальной социолингвистической карты регионов.

Существует и другой подход. Р.Купер интерпретирует распространение ПЯ как его поведение. Оно рассматривается с трех точек зрения:

- 1) Форма – приобретение структурного сходства с контактным языком.
- 2) Функция рассматривается в аспекте цели распространения языка. Выбор языка отражает социальную или этническую идентичность и социально-культурные ценности.
- 3) Проницаемость, которая отражает степень открытости языка или его варианта [1, с. 9]. Здесь возможны 2 тенденции: адаптация или сопротивление. Иначе говоря, данный параметр характеризует степень сохранности импортированного языка.

Несмотря на различия в подходах, формальные средства столь показательны, что позволяют отразить самые разные аспекты такого сложного понятия, как языковая ситуация с ПЯ. Как показывает известный российский лингвист В.З. Демьянков, «формальный аппарат теории модифицируют не столько оттого, что в поле зрения исследователя попадают новые явления языка, сколько в надежде достичь более высокого уровня обобщения» [7, с. 243].

Обычно ЯС представляют как единую структуру. Между тем даже в пределах единого ареала, государства она неоднородна. Ареальное исследование предпринимается для определения региональной картины ЯС. Потому описание ПЯ отличается от традиционного, представляющего линейное развитие языка, тем, что в его основе лежит идея многолинейного развития единого языка, его существование в ряде вариантов, которые приобретают дифференциальные признаки. Следовательно, отслеживается дисперсное функционирование единого языка в его динамике. В сложной динамике развития языков различают сопоставления: пространство – этносы, система – процесс, синхрония – диахрония, изменения – сохранение единства языка. Далее модель анализа строится по принципу расширения, которого придерживался Маршалл Маклюэн, призывавший «отказаться от идеи линейного развития и принять идею многолинейного развития как поступательную интеграцию множества отдельных элементов» [8, с. 10].

Исследовательская модель ЯСПЯ, во-первых, учитывает центр и все процессы, происходящие в нем – от девиации в направлении от центра к развитию плюрицентризма, следствием чего является формирование вариантов [9, с. 3]. Вторая особенность заключается в том, что во внимании исследователя должны быть одновременно динамика, рассматриваемая как развитие языка во времени и его распространение в пространстве, и статика, т.е. существование языка в синхронном плане, это функционирование языка. Кроме того, в исследовательской модели ЯСПЯ представлено взаимодействие с другими языками в разных центрах его существования, что и составляет развитие – последовательный, причинный и непрерывающийся процесс изменения языка.

На этапе анализа эмпирических данных используются количественные и качественные методы. Количественные методы – это математическая обработка данных. При качественном исследовании производится интерпретация данных с использованием ранжирования, шкалирования, дискурс-анализа, диалингвального анализа, картографирования, графосемантического моделирования. В каче-

стве материала послужили: 1) научные и публицистические труды; интернет-публикации; данные демографических справочников и переписей населения; 2) данные социолингвистического анкетирования, результаты исследовательских проектов, соцопросов; 3) документной базой являются статистические справочники, карты, атласы, стандартные списки; официальные документы, отображающие языковую политику постсоветских и ряда других зарубежных стран, конституции стран, тексты законов, а также региональные документы Республики Казахстан, Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Теоретической базой анализа являются труды по проблемам плюрицентрических языков и моделирования У.Стюарта, Х.Клосса, М.Клайна, Р.Мура, А.Домашнева, А.Швейцера, Д.Брозовича, У.Вайнрайха, И.Ревзина, К.Белоусова и др.

Фактологическая информация – это описание плюрицентрических языков в таких авторитетных источниках и электронной базе, как Ethnologue, Языки мира, научных трудах и др.

Эмпирической базой являются результаты анкетирования, опросов. Для обработки используются компьютерные программы QDA Miner – программа, предназначенная для проведения качественных исследований текстов, извлечения смыслов, анализа тональности высказываний; MS Visio – программа создания блок-схем для моделей; CorelDRAW – графический редактор (использовалась для создания карт).

Значимость исследования ЯСПЯ для РК объясняется тем, что оно способствует утверждению в республике языкового менеджмента, определению магистральных направлений языковой политики, потому что все изменения, происходящие в языковой жизни общества, должны быть изучены, должны быть сделаны выводы, определен прогноз. Практическое значение оно имеет для гармонизации отношений языков и их носителей, грамотного планирования, языкового комфорта.

В соответствии с аспектами исследования методы моделирования распределяем следующим образом:

1) Блок историко-социальных, политических задач: условия утверждения плюрицентрических языков в разных ареалах: экономические, военные, политические, религиозные, миграционные и др.

Модели: описательная, карта, гистограммы.

2) Социально-демографический и ареальный блок: число говорящих; компактность расселения; расселение по признаку село/город.

Модели: таблицы, карты, гистограммы.

3) Статусно-правовой блок: законодательная фиксация статуса языка; комплекс мер по поддержанию или игнорированию языка.

Модели: сравнительные таблицы.

4) Демоскопический блок: медиа- и социальные исследования, изучение общественного мнения, опросы, анкетирование, их эффективность и надежность.

Модели: сравнительные таблицы.

5) Блок аксиологических проблем изучения языковой ситуации: язык как признак идентичности; языковая лояльность/языковой нигилизм; аксиологические аспекты изучения дискурса о языковой политике; аттитюды, рефлексивы по поводу развития языка; лингвоконфликтологические факторы. Данный аспект исследования является одним из важнейших в западной лингвистике, в исследованиях русского языка постсоветской эпохи категория идентичности применяется сравнительно недавно, опыт описания аттитюдов тоже небольшой.

Модели: графосемантическая модель текста.

6) Гуманитарно-личностный блок: отношение индивидов к языку.

Модель: пропозициональные и образные схемы.

7) Лингвистический блок: корпусные характеристики языка; актуальное состояние языка; формирование норм, проблема кодификации; энтропия нормы; взаимное влияние языков: языковая диффузия, т.е. изменения в системе языка, и речевая мутация – влияние казахского языка, проявляющееся в речи индивидов; языковые контакты, билингвизм.

Модели: описательная, графосемантическая, знаково-уровневая.

8) Функционально-коммуникативный блок: сферы употребления; функциональные типы русской речи; культурное взаимодействие в коммуникации; изменение коммуникативных норм; на основе количественного анализа изучается проявление разнообразных категорий, относящихся к стилистическим, аргументативным и др. сторонам речевой коммуникации.

Модели: семантическая карта, семантические графы, семантические контуры, таблицы.

9) Лингводидактические аспекты языковой ситуации: дву-полиязычное образование; учебно-

педагогический статус языков.

Модели: описательная, шкалирование.

10) Лингвокультурный блок: влияние культуры на языковую ситуацию.

Модели: Пропозициональные и образные схемы.

Таким образом, принципиально новый облик ситуации с плюрицентрическим русским языком стимулирует поиск новых теоретических и практических подходов к их интерпретации, оценке и восприятию. Моделирование как система методов схематизации, формализации, измерения и т.п., позволяет многоаспектно представить изучаемый предмет, в большей степени способствует достижению точности результатов, построению ранжирования, категоризации, сравнения, оценки, графического, компьютерного воплощения, дает возможность аккумулировать новые знания об объекте. Комплексная модель, учитывающая специфику плюрицентричности языка, корреляции материкового языка с вариантами, фактор взаимонаправленного влияния контактирующих языков и культур, включает десять блоков проблем, в соответствии с которыми распределяются задачи исследования ЯСПЯ [10, с.12-13].

Список использованной литературы:

1 Cooper R.L. *A Framework for the study of Language Spread // Language Spread Studies in Diffusion and social Change. Ed. By R.Cooper. Indiana Univ. Press. Bloomington in coop. With Center for Applied Linguistics. – Washington, 1982. – P.5-36.*

2 Осипов Г.В. *Теория и практика советской социологии // Социальные исследования. Теория и методы. – М., 1970. Цит. По: А.Д. Швейцер. К проблеме социальной дифференциации языка // Вопросы языкознания. – М., 1982. – №5. – С.39-48.*

3 Friedman V.A. *Macedonia: Language Situation. In: Keith Brown (Editor-in-Chief). Encyclopedia of Language & Linguistics, Second Edition. – Volume 7. – Oxford: Elsevier, 2006. – P.354-356.*

4 Jettka D. *The Language Situation of Jamaica. Language Education Policy in the tension between Standard Jamaican English and Jamaican Patwa // [http://www.daniel-jettka.de/pdf/JETTKA-The language situation of Jamaica.pdf](http://www.daniel-jettka.de/pdf/JETTKA-The%20language%20situation%20of%20Jamaica.pdf). Дата вхождения: 18.03.2017.*

5 *Language situation in Latvia// http://www.valoda.lv/downloadDoc_581/mid_543 08.07.2016. Дата вхождения: 18.03.2017.*

6 Fishman J. *Language planning and language planning research: the state of the art. In Advances in language planning edited by J.A. Fishman. – Hague: Mouton, 1974. – P.15-33.*

7 Демьянков В.З. *Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца 20 века. – М.: Институт языкознания РАН, 1995. – С.239-320.*

8 Маклюэн Г.М. *Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры. – Киев: Ника-центр, 2003. – 206 с.*

9 Clyne M. *Pluricentric Languages: Different Normes for Different Countries. – DeGruyter, 1992.*

10 Шайбакова Д.Д., Дмитрюк Н.В., Джундубаева А.А. *Плюрицентризм языка в исследовательских моделях. – Алматы: Ұлагат, 2016. – 141 с.*

МРНТИ 16.21.49

М.А. Fedorova¹

*¹Kazakh Abylaikhan University of international relations and world languages,
Almaty, Kazakhstan*

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF ENGLISH PHRASAL VERBS

Abstract

Phrasal verbs are one of the most difficult moments in the study of the English language. The value of the phrasal verb can strikingly differ and usually differs from the meaning of the verb from which it is formed. To date, phrasal verbs occupy an important place in the lexical system of English. The use of phrasal verbs helps to avoid regular expressions and help to make the language more «alive». Obviously, the popularity of phrasal verbs connected with their ease of use. This article deals with aspects related to a historical rise of the English phrasal verbs and has in view definitions and classifications of phrasal verbs.

Keywords: phrasal verb, preposition, adverb, particle, semantics, dictionary, idiom

М.А. Федорова¹

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы қ., Қазақстан

АҒЫЛШЫН ФРАЗАЛЫҚ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Аңдатпа

Фразалық етістіктер – ағылшын тілін үйренудегі ең күрделі сәттердің бірі. Фразалық етістік – етістің және алдын-ала сөздердің, эфемен және ақбөстің, не болмаса екфенің екеуі де, сөйлемнің бір мүшесі болып табылатын және осылайша мағыналық бірлікті қалыптастыратын прототип. Фразалық етістіктің мәні мүлде өзгеше болуы мүмкін және әдетте ол қалыптасқан етістіктің мағынасынан өзгеше болады. Бүгінгі күні фразалық етістіктер ағылшын тілінің лексикалық жүйесінде маңызды орын алады. Фразалық етістіктерді қолдану тұрақты түрде өрнектерді болдырмауға көмектеседі және тілді «тірі» етуге көмектеседі. Әлбетте, фразалық етістіктердің қарапайымдылығы оларды пайдаланудың қарапайымдылығымен байланысты. Бұл мақала ағылшын тіліндегі фразалық етістіктердің анықтамасы, классификациясы және тарихи қалыптасу мәселелеріне арналған.

Түйін сөздер: фразалық етістік, шылау, үстеу, бөлшек, семантикасы, сөздік, идиома

Федорова М.А.¹

¹Казахский университет Международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ФРАЗОВЫХ ГЛАГОЛОВ

Аннотация

Фразовые глаголы – один из самых сложных аспектов в изучении английского языка. Фразовый глагол – комбинация глагола и предлога, глагола и наречия, либо одновременно глагола и предлога с наречием, которая является одним членом предложения и образует таким образом цельную семантическую единицу. Значение фразового глагола может поразительно отличаться от значения глагола, из которого он был сформирован. На сегодняшний день фразовые глаголы занимают важное место в лексической системе английского языка. Использование фразовых глаголов помогает избежать стандартных и очевидных выражений и сделать язык более «живым». Очевидно, что популярность фразовых глаголов связана с их простотой использования. Статья посвящена определению фразовых глаголов на английском языке, их вопросам классификации и исторического становления.

Ключевые слова: фразовый глагол, семантика, словарь, идиома, классификация

The term phrasal verb is commonly applied to two or three distinct but related constructions in English: a verb and a particle or a preposition co – occur forming a single semantic unit. This semantic unit cannot be understood based upon the meanings of the individual parts in isolation, but rather it can be taken as a whole. In other words, the meaning is non – compositional and thus unpredictable. Phrasal verbs that include a preposition are known as prepositional verbs and phrasal verbs that include a particle are also known as particle verbs. Additional alternative terms for phrasal verbs are compound verb, verb – adverb combination, verb – particle construction, two – part word/verb, and three – part word/verb (depending on the number of particles), and multi – word verb. Phrasal verbs are one of the most difficult moments in the study of the English language. For the first time the term «Phrasal Verbs» or phrasal verbs was used by the English linguist Logan Pearsall Smith and was recorded in the Anglo – Russian dictionary of verb combinations, published in 1986 in the Soviet Union. The value of this choice and its alternatives (including separable verb for Germanic languages) is debatable.

In origin the concept is based on translation linguistics; as many single – word English and Latinate words are translatable by a phrasal verb complex in English, therefore the logic is that the phrasal verb complex must be a complete semantic unit in itself. One should consider in this regard that the actual term phrasal verb suggests that such constructions should form phrases. In most cases however, they clearly do not form phrases. Hence, the very term phrasal verb is misleading and a source of confusion, which has

motivated some to reject the term outright [1, с. 273].

The use of phrasal verbs makes it idiomatic; not knowing them, it is very difficult and sometimes impossible to understand what others say and write in newspapers and books, and that is why the study of this topic is very important. The value of the phrasal verb can strikingly differ and usually differs from the meaning of the verb from which it is formed. To date, phrasal verbs occupy an important place in the lexical system of English. Phrasal verbs can determine polynomial as lexical units, consisting of verbs expressing the vital concepts and have a high frequency of use, and adverbs denoting the direction of action (postpositions). Phrasal verbs, as follows from the name itself, refer to the phraseology. Phraseology is a department of linguistics that studies the phrases, but not all, only more or less stable. Another sign of the phrasal verb is idiomaticity. Idiom is considered a combination of two or more words, the meaning of which does not coincide with the meaning of its constituents: give up – stop doing smth. But, there are a number of verbs with meaning which can be derived from its constituent components: **fall down – fall**. Such idiomatic verbs are difficult to determine, because in addition to the basic meaning, the verb can have a number of other interpretations: **fall down – bow, fail**. The term «idiomatic» was first proposed by the Russian linguist Igor E. Anichkov. In 1926, I.E. Anichkov wrote an article in the French «Idéomatique et sémantique», in which he proposed and justified a new linguistic science – "idioms", which should explore combinations of words (as opposed to syntax, who studies the combination of words forms).

He also proposed a position that any word in the language of each particular stage of its development anyway limited in their use, i.e. it is absolutely free combinations of words in the language does not exist; so that so – called free word combinations should be studied within the framework of idioms, along with any other types of phrases, including the most idiomatic. In his works, I.E. Anichkov also examines the phenomenon of adverbial postpositions, calling them a special discharge of postpositional adverbs (up, out, off, etc.), consisting of units that exhibit the ability to join verbs, clarify and supplement their meaning. Adverbial postpositions, is an important part of the phrasal verb. This can be seen in the postposition "down" in the following examples: Write down the rule/ Put down the rule/ Get down the rule/ Take down the rule [2, p. 23].

According to I.E. Anichkov, there are five types of phrasal verbs:

- 1) a combination in which the postposition has its primary concrete spatial meaning: go in, come out;
- 2) a combination in which the postposition is an abstract value of a derivative, whose connection with the primary there: let a person down = fail him; pick up = acquire;
- 3) a combination in which only emphasizes the postposition or reinforces the meaning of the verb; fall down, rise up;
- 4) combinations that are not semantically decomposable: come out = happen; give up = abandon;
- 5) a combination in which the postposition brings lexically specific shade: perfective (eat up – absorbing); terminative meaning not completed action, and termination of the unfinished actions (leave off work – stop working); inchoative (light up – smoke); long (go on – continue); repeated (postpositions with value – repeat: again, anew, afresh, etc) [3, с. 49].

According to the American linguist Dwight Bollinger, until recently, the English language did not have a lot of resources to create new words based on existing ones. However, phrasal verbs consolidated its position in the verbal lexicon of modern English. Becoming a phenomenon of conversational level, they are important for the communicative act and open up unlimited possibilities telling expression virtually of all concepts. The number of phrasal verbs is growing every day, and with it rising frequently of their use. Often used in colloquial speech, phrasal verbs have already moved into the language of the media, business and economics, and even replaced some combination of simple verbs synonyms.

According to Jane Povey, author of "speak correctly in English", phrasal verbs are syntactic and semantic unit. According to D.Povey phrasal verb can be replaced with "simple" verb. It characterizes the phrasal verb as semantic unity: come by – obtain, call up – telephone. However, many phrasal verbs are equivalent only with the words: *break down – stop functioning*. Some theorists tend to consider the second component up, to, on, through, after, of as prepositions, others as adverbs, others call them postfix, fourth as particles [4, с.12].

Today English continues to develop these two parallel paths. Therefore, hundreds of English phrasal verbs have French, Latin or Greek synonyms: **blow up** – explode; **find out** – ascertain; **give up** – surrender; **go against** – oppose; **hand in** – submit; **leave out** – omit; **look forward to** – anticipate; **look up to** – admire, respect; **make up** – fabricate; **point out** – indicate; **pull out** – extract; **put off** – postpone; **put out** – extinguish; **put together** – assemble, compose; **speed up** – accelerate; **stand up for** – defend. Phrasal verbs can be found in the English text of any style and genre, but still the main area of use is the spoken language. In official business and scientific style the words of French, Latin or Greek origin are often used. This is not

a strict rule, but a steady trend, and it has a long history. Phrasal verbs appeared in English in a natural way; however, an event occurred that caused the language to develop. This event was the Norman conquest of England, which happened in 1066. After William the Conqueror invaded the country and seized power in the higher strata of society French began to dominate and English has been superseded became the language of the common people. This situation persists for a century and a half, until in 1204 England freed from French rule.

During this time, the French became the language of educated people, and writers borrowed new words to fill impoverished vocabulary of English from this language. In addition, many scientists have owned Latin and Greek, so they turned to these languages, drawing on the terms of these new fields of knowledge. English has become replete with foreign words, which, along with the traditional, expressing the nuances of the same concepts. For example, the word foretell (predict) can be expressed in Latin or Greek word predict prophesy. As a result – while native phrasal verbs naturally evolved in popular speech, loanwords expand scientific and literary language.

A phrasal verb in Present – Day English is a verb that takes a complementary particle, in other words, an adverb resembling a preposition, necessary to complete a sentence. A common example is the verb «to fix up»: «He fixed up the car». The word «up» here is a particle, not a preposition, because «up» can move: «He fixed the car up». This movement of the particle «up» quickly distinguishes it from the preposition «up». Because the forms of the particle and the preposition are themselves identical, it is easy to confuse phrasal verbs with a very similar – looking type of verb: the prepositional verb. A prepositional verb takes a complementary prepositional phrase. Movement verbs are readily identifiable examples. For example, the verb «to go» is intransitive, and without the benefit of context, it cannot operate in a complete sentence only accompanied by a subject. One cannot say, «I went», and expect to satisfy a listener without including a prepositional phrase of place, such as «I went to the store». Prepositional verbs are immediately distinguishable from phrasal verbs in terms of movement, as prepositions cannot move after their objects. It is not possible to say, «I went the store to», and so «went» is a prepositional verb [5, с. 3].

The number of combinations of verbs with adverbs and prepositions accumulated over the centuries. Their meanings were sometimes changed beyond recognition. To illustrate the development of meanings, consider the following nuances that adverb «out» has acquired over the centuries. In the 9th century, it was only the literal meaning – «outward movement», for example, to walk out (leave) and to ride out (leave). Around the 14th century meaning «to take away the sound», for example cry out (shout) and call out (to call, to appeal) and in the 15th century to «cease to exist» – die out (extinct) and burn out (burn, burn) appeared. By the 16th century to «spread evenly», for example, pass out (give), and parcel out (send) appeared. By the 19th century to «release the contents», for example, clean out (clean) and rinse out (rinse) was added. On addition, in modern colloquial English verb pass out means «shut down, losing consciousness».

Comparative analysis of the verbal systems of Kazakh and English languages shows that one of the main categories of the Kazakh verb is the category of species in the English language category as kind as comparable grammatical category is virtually nonexistent. Therefore, in order to bring a comparative analysis of the level of perception of students should compare this linguistic phenomenon with idioms:

- to break up – *быт шытын // күл-паршасын шығару*;
- to break through – *жаңалықтар ашу*;
- to blow down – *ұшырып түсіру, әкету*;
- to blow in (into) – *ұшып кіру, кенет келу*.

Turning to the semantics of the phrasal verbs, this article contains some description and discussion of the semantics involved in both the verbs and the particles. Many of the root verbs for phrasal verbs are monosyllabic, and are frequently verbs of motion affect, giving, being, or doing. One root verb can be used with more than one particle, forming many phrasal verbs (e.g., get up, get out, get off, get on). While the type of verb root which phrasal verbs are drawn from is typically limited to a few semantic classes, the phrasal verbs themselves are not nearly so limited. Dixon (1992) writes that «the resulting phrasal verbs are distributed over a wider range of types. Some of them have quite abstract and have special meanings, for which there is no monomorphemic synonym» [6, с. 275].

A few examples listed below show that there are a number of common phrasal verbs whose parent verbs are Germanic in origin. Examples (6, 7 and 8), however, show that parent verbs for phrasal verbs are not limited to Germanic roots. The etymologies shown come from Peaesall [7, с. 27].

- 1) bring about, bring along, bring back (Germanic root, Old English *bringan*);
- 2) draw back, draw out (Germanic root, Old English *dragan*);
- 3) break off (Germanic root, Old English *brecan*);

4) go out, go up (Germanic root, Old English *gan*);

5) take on, take out, take in (Germanic root, Old English *tacan*, from Old Norse *taka*);

6) point out, point to (non-Germanic root, Old French *pointer*);

7) carry on (non-Germanic root, Anglo – Norman French and Old North French *carier*, from Latin *carrus*);

8) attend to (non-Germanic root, Old French *attendre* from Latin *attendere*).

The particles which form phrasal verbs are homophonous with the English class of prepositions (although not all English prepositions double as particles). Usually the particles are based on prepositions of location and direction [8, с. 88]. According to the Corpus of Contemporary American English, as of September 2012, the ten most frequently used particles were up, out, back, down, on, in, off, over, around, and about, with up having 838372 occurrences in the corpus, and about having 64392 occurrences (Davies, 2008). The corpus lists a total of 97 English particles, while Machonis (2009), citing Fraser (1976), states that there are a total of 15 particles in English. These drastically different numbers, 15 versus 97, occur partly because Davies (2008) does not limit his definition of «particle» to those which only occur with phrasal verbs, and partly because Fraser (1976) was working with a smaller set of data than Davies (2008). In addition to this, phrasal verbs are currently very productive constructions, particularly in American English, as stated earlier, and there were simply more phrasal verbs in use in 2008 than there would have been in 1976 [9, с. 17].

Summarizing, we can say that phrasal verbs are an integral part of the vocabulary of the English language. The use of these verbs is usually focused on the spoken language. The use of phrasal verbs helps to avoid regular expressions and help to make the language more «alive». Obviously, the popularity of phrasal verbs connected with their ease of use. For example, the phrasal verb «to put up» is the set of meanings: lift, build, erect, put the (play), display, exhibit, offer (prayer), offer for sale, to raise (prices), invest (money), packing, organize, etc. Thus, using the minimum number of basic elements, the speaker can express a large number of concepts. However, it should be noted that many of the phrasal verbs are part of slang, colloquialisms or vulgar, so you should use extreme caution unfamiliar phrasal verbs, and in case of doubt, refer to the Dictionary. Phrasal verbs in English, more than 12 thousand; for certain oral expression enough to know a few hundred, and written language – about a thousand.

References:

- 1 Huddleston, Rodney, and Geoffrey K. Pullum. *The Cambridge Grammar of the English Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – P.273.
- 2 Anichkov I.E. *Works on linguistics – St. Petersburg.: Science, 1997. – P.23.*
- 3 Kunin A.V. *English frazeologiya. – Moscow, 1970. – P.49.*
- 4 Povey, D. *Speak correctly in English. – Moscow: Graduate School, 1984. – P.12*
- 5 George J.M. Lamont. *The Historical Rise of the English Phrasal Verb, diss. – 2005. – P.3.*
- 6 Dixon R.M.W. *A new approach to English grammar, on semantic principles. – Oxford: Clarendon Press, 1992. – P.275.*
- 7 Pearsall, Judy ed. *Concise Oxford English dictionary (10th edn., revised). – Oxford University Press, 2002. – P.27.*
- 8 McArthur, Tom, ed. *The Oxford companion to the English language. – Oxford University Press, 1992. – P.88.*
- 9 Anna L. Olson. *Constructions and result: English phrasal verbs as analyzed in construction grammar, diss. – 2013. – P.17.*

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERATURE

МНРТИ 17.09.91

Аскерова У.Т.¹

¹Азербайджанский Государственный университет языков,
г. Баку, Азербайджан

СКОРЬБЬ И ОПТИМИЗМ В ТВОРЧЕСТВЕ
УИЛЬЯМА ГОЛДИНГА

Аннотация

Статья посвящается анализу творчества известного английского писателя Уильяма Голдинга. Несмотря на то, что большинство романов Голдинга схожие по их тематике, но они по своей сути разные. В целом, стиль Голдинга довольно сильно отличается от других романов того времени.

Даются идеи различных исследователей, которые разделяют творчество писателя на 3 основных периода начиная с его первого романа «Повелитель мух» (1954), заканчивая романом «Двойной язык» (1995). Самые отличительные и глубокие исследования творчества писателя были сделаны Дж.Бейкером, В.Тайгером, М.Кинкид-Виксом, С.Вайнтраубом и другими. В английском литературоведении изучение творчества писателя разделили на три этапа, которые были наиболее обсуждаемыми частями творческой биографии писателя. Тематика большинства статей была связана с проблематикой произведений и авторы по поводу вопросов, которых коснулся писатель, поднятых им проблем, приходили к единодушному мнению о том, что основные вопросы, поднятые Голдингом, охватывали такие вопросы, как человек, его природа, нахождение своего места личностью в окружающей среде.

Ключевые слова: английская литература, Уильям Голдинг, оптимизм, этапы творчества, позиция писателя

У.Т. Аскерова¹

¹Әзірбайжан мемлекеттік тілдер университеті,
Баку қ., Әзірбайжан

УИЛЬЯМ ГОЛДИНГ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ

ҚАЙҒЫ МЕН ҰМТЫЛЫСТЫ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Мақала әйгілі ағылшын жазушысы Уильям Голдинг шығармашылығын талдауға арналады. Голдинг романдары тақырыптық жағынан ұқсас болғанымен, олардың әрқайсысының өзара айырмашылықтары баршылық. Голдингтің жазу стилі сол жылдардағы жазылған романдардан біршама ерекшеленіп тұратындығы байқалады.

Зерттеушілер Уильям Голдинг шығармашылығын алғашқы жазылған романынан «Шыбындар әміршісі», (1954) , соңғы жазылған «Қос тіл» (1995) шығармасынан бастап, үш негізгі кезеңге бөліп қарастырады. Жазушының шығармашылығы жайында ең айрықша және жан-жақты зерттеулер мына Дж.Бейкер, В.Тайгер, М.Кинкид-Викс, С.Вайнтраум және т.б. ғалымдармен байланысты. Ағылшын әдебиетінде жазушының шығармашылығын зерттеу үш кезеңге бөлінді, ол жазушының шығармашылық өмірбаянының ең көп талқыланған бөліктері болды. Көптеген мақалалардың тақырыбы шығармалар мен автор, жазушының көтерген мәселелерімен байланысты болды. Голдинг көтерген негізгі мәселелер адам, оның табиғаты, адам ретінде өз орны болып табылады.

Ключевые слова: ағылшын әдебиеті, Уильям Голдинг, оптимизм, шығармашылық кезеңдері, жазушының позициясы

U.T. Askerova¹

¹Azerbaijan State University of Languages

DARK AND OPTIMISM IN CREATIVITY OF WILLIAM GOLDING

Abstract

The article is dedicated to the analysis of the creative work of prominent English writer William Golding. In spite of the fact that most of Golding's novels portray similar themes, they are different, in essence. On the whole, the style of Golding's writing is quite different from other novels of that time. Golding explains his intention to write novels that "nobody else has tried before".

There has been given ideas of different scholars about his creativity which they divided into three periods through the number of researches – beginning with “Lord of Flies”(1954) and ending in “Double Tongue”(1995). The most important researches belong to J.R. Baker, Y.Tiger, G.Gindin, M.J. Cinkend-Weeks, S.Weintraub and others. In English literary studies, the study of the writer's work was divided into three stages, which were the most discussed parts of the writer's creative biography. The topic of most articles was related to the problems of the works and the authors, on the issues touched upon by the writer, on the problems he raised, came to the unanimous opinion that the main issues raised by Golding covered issues such as man, his nature, finding his place as a person in the environment.

Keywords: english literature, William Golding, optimism, stages of creativity, writer's position

Английский писатель Уильям Голдинг является писателем, в романах которого наблюдаются черты, свойства искусства и философии целого века, произведения которого включены в школьную программу не только в англоязычных странах, но и в других странах, ставшим классиком английской литературы XX века, интерес к творчеству которого не иссякает в XXI веке. Писатель за роман «Ритуалы плавания» был награжден Букеровской премией (1980), а в 1983 году за несравненный вклад в словесное искусство удостоился Нобелевской премии. Именно по этой причине творчеству Голдинга уделено широкое место не только в английском и американском, но и в литературоведении других народов.

С первого дня, как вышел в свет первый роман писателя, его творчество стало объектом внимания ученых и критиков. В результате голдинговедение, охватив чуть ли не полувековую историю, позволило разделить изучение произведений писателя на несколько периодов. Впервые подобное обобщение было сделано первым библиографом Голдинга Дж.Бейкером, который неоднократно редактировал сборники научных работ, статьи и рецензии, написанные на произведения Голдинга. В конце 80-ых годов в результате исследования Бейкер изучение творчества писателя разделил на 3 этапа, которые были наиболее обсуждаемыми частями творческой биографии писателя.

Первый этап охватывал вторую половину 50-ых и 60-ые годы. В эти годы к творчеству Голдинга относились, преимущественно, выступления, статьи, доклады, рецензии, наблюдения, обзоры. Большинство статей 60-ых годов носили рецензионный характер, десятки ученых хотели дать оценку первым произведениям писателя, указать преимущества и недостатки, и определить его место в литературе.

Тематика большинства статей была связана с проблематикой произведений и авторы по поводу вопросов, которых коснулся писатель, поднятых им проблем, приходили к единодушному мнению о том, что основные вопросы, поднятые Голдингом, охватывали такие вопросы, как человек, его природа, нахождение своего места личностью в окружающей среде.

В раскрытии этой темы авторы пытались найти след воздействия определенного философского направления. Именно по этой причине авторская позиция излагалась через различные призмы. Например, Р.Фридман в романах Голдинга выявил реставрацию идей XVIII века, а Т.Коскрен, наоборот, видел в его произведениях повторное раскрытие идей руссоизма, У.Ален, П.Грин и Ф.Кермод называли Голдинга «религиозным романистом», поскольку он выступал с идеей первородного греха. В результате, в начале 70-ых годов уже бытовало мнение о том, что тематику произведений Голдинга можно отнести к любому философскому направлению, системе.

Однако во второй половине 60-ых годов характер работ в заметной степени изменился. Стали создаваться первые исследования монографического характера и авторы подобных исследований на основе анализа ряда произведений Голдинга определяли наблюдаемые в них тенденции, и пытались создать, описать целостную концепцию творчества писателя. Это были английские исследователи К.Пумбертон, Д.И. Ходсон, американские исследователи Б.Дик, Б.Олдси, Д.Уэйнтрайб и С.Хайнц. В их исследованиях рассматривались различные проблемы поэтики в романах писателя. Таким способом авторы пытались выявить общий характер образности. Например, Б.Дик, Дж.Уитли и С.Хайнц повествовали о символической природе произведений, порой даже настаивали на этом, Олдси и Уэйнтрайб использовали термин «аллегория». Некоторые (П.Грин, Ф.Кермод) искали в символах христианские, а другие – мифологические элементы, основы, третьи же обращались к анализу образной системы (А.Бройс, И.Мейлин, С.Хайнц). Кроме того, одной из основных проблем оставалась жанровая принадлежность романов Голдинга (статьи Дж.Питера, В.С. Притчела, М.Уолтера). У исследователей того времени особый интерес вызывали источники произведений Голдинга, параллели, проводимые с другими литературными произведениями (Б.Олдси, С.Уэйнтрайб, Дж.И. Ходжсон). Во многих случаях роман «Повелитель мух» сравнивается с островными романами Р.М. Баллантайна, Д.Дефо, Дж.Свифта и других, то есть был посвящен проблемам, с которыми сталкивался человек или человеческое общество в силу изоляции по той или иной причине от большого мира.

Как раз в это время стали появляться исследования о влиянии античной литературы и мифологии на творчество писателя. В результате исследований этого периода исследователи приходили к выводу о том, что самобытность цели, стиля и методов в его работах представляет собой уникальное явление в английской литературе.

Б.Олдси и С.Уэйнтрайб в качестве специфики искусства Голдинга отмечали использование литературных материалов предыдущих лет, устранение разрыва, границы между аллегорией в прошлое и реалистическим повествованием настоящего, возникновение метаязыка в результате попытки соединить в слове эмоцию и ситуацию. В результате, западные ученые отказываются относить творчество Голдинга к какому-либо художественному направлению, подчеркивали оригинальность его метода и мироощущения: «Голдинг самый оригинальный из наших современников. Многие писатели не касаются темы дилеммы современного человека. Однако Голдинг впечатляет нас непрекращающейся агонией человека нашего времени» [10, 36].

Р.Рабинович в обзоре английской литературы 1950-1960 годов озвучивает мысль о том, что **в противовес общей тенденции в английской литературе середины века, развивающейся и состоящей из возвращения к традиционному повествованию, Голдинг продолжает традицию, начатую английскими писателями довоенного периода:** «Такие писатели, как У.Голдинг, Н.Деннис, Дж.Даррел демонстрируют готовность сохранить традиционные художественные системы» [11, 36].

Известно, что в 70-ые годы в творчестве писателя произошел перерыв. За 12 лет Голдинг не издал ни одного романа. Эта обстановка не проходит бесследно и для изучения его произведений. В первую очередь, в заметной степени уменьшился интерес исследователей к творчеству Голдинга и, согласно

оценке Бейкера, «70-ые годы стали повторением критики предыдущих годов» [7, 2]. Хотя объектом исследования были другие произведения писателя, в центре внимания всегда стоял «Повелитель мух», возможно, это вытекало из хрестоматийного характера произведения.

Появлялись научные исследования, изучающие, преимущественно, самобытность художественного мира Голдинга. Например, Дж.Девар-Каран обратил внимание на проблему сюжета и хронотипа, А.Флек подходил к роману «Повелитель мух» через призму ритуально-мифологической школы, А.Андерсон сравнивал авторскую позицию с теологическими теориями, Т.Бойль поднимал вопросы влияния мотивов экзистенциализма в творчестве Голдинга и сравнивал его с А.Камю, Ж.-П. Сартром, А.Джонстон роман «Воришка Мартин» рассматривал как продолжение поднятых в первом романе темы и идей. Объяснение С.Мидкальфа, бывшего учителя Голдинга, с новой манерой подхода, коренным образом отличалось от других, поскольку он делал попытки найти в произведениях писателя автобиографические мотивы.

В целом, можно сказать, что 70-ые годы были временем сбора исследований и различного рода материалов о прозе Голдинга. На этом общем фоне отличающимся подходом выглядит монография В.Тайгера, в основе которой в качестве фундамента анализа произведений Голдинга представлена идеографическая теория романа. Комплексное рассматривание структуры романов дает возможность посмотреть на их проблематику под новым углом взгляда. По мнению В.Тайгера, все романы Голдинга представляют собой шаги, направленные на устранение трагизма человека в современном мире: «В каждом романе предпринята попытка наладить связь между физическим миром, принятым современным человеком, и непринятым, однако, по мнению писателя, стёртым не полностью, духовным миром» [12, 16].

В последние два десятилетия XX века творчество Голдинга вновь находилось в центре внимания ученых и это было связано с появлением новых романов: «Зримая тьма» (1976), «Ритуалы плавания» (1980), «Бумажные людишки» (1984), «Две четверти румба» (1987), «Пожар внизу» (1989). Уже при жизни Голдинг превращается в одного из классиков мировой литературы и его произведения не вызывают никаких сомнений, уже появляются научные исследования, охватывающие весь творческий путь писателя. Некоторые исследователи развивают уже являющиеся традиционными существующие направления. Например, С.Бойд находит все новые параллели романов Голдинга с образцами английской литературы, его интересует берущая свое начало из творчества У.Шекспира проблема источника развития зла в человеческой душе. Н.Дикен-Фаллер обращается к объяснению, раскрытию символики в притчах Голдинга.

Другие исследователи попытками обобщить собранные материалы, сделать из них выводы (монография В.Суббарао), порой привлекая различные направления исследования к разработке, рассматриванию, хотели открыть новые горизонты. Дж.Джиндин уделяет внимание контекстуальному изучению творчества Голдинга, что, в свою очередь, приводит к поискам бесконечных литературных и мифологических параллелей: «При точном изучении эти параллели часто бывают специфичными и туманными. Приносят меньше того, что обещали, и уводят внимание от того, что является основным, в этом заключается манера уникального ощущения Голдинга» [7, 11]. В качестве основного аспекта исследования Джиндин проводит анализ символики в романах писателя.

Своеобразные результаты научных исследований стали совместной работой М.Кинкид-Уикса и Я.Грегора. Ученые подчеркивали ошибочность подхода, используемого другими исследователями, и настаивали на том, что строить объяснение романов Голдинга на анализе системы символов полностью не правильно. Они полагали, что подобный подход привнес в притчи Голдинга простоту, может их упростить. Они отказываются от поисков особых символических значений в художественных деталях романов. В качестве более важных элементов романов писателя выдвигали характеристики героя и особенности места романа, ведь Голдинг изучал именно человеческую природу.

Необходимо отметить тот факт, что в отличие от первых работ в контекстуальном духе, в дальнейшем поиски параллелей были связаны с идейно-содержательной интерпретацией. В последние годы и проблематика романов Голдинга рассматривается сквозь новую призму. Исследователи отказываются давать объяснения поставленным писателем вопросам. Хотя и демонстрируют различные подходы, в одном ученые солидарны: «К разрешению поднятых в романе вопросов надо подходить комплексно, его романы создают впечатление тяжело воспринимаемых мышлением, и они очень трудны для понимания. Противоречия Голдинга не являются иллюстрацией к обучению, они создаются сознательно с тем, чтобы отобразить противоречивую природу существования человека. Голдинг не намерен, если можно так сказать, давать определения добру или злу, он хочет принудить нас посмотреть на нашу природу и видеть более всесторонне нас самих в

новом мире» [6, 97].

В литературоведении идея дидактичности притч Голдинга полностью исчезает, его уже не называют «усталым пророком», видят в нем строителя проблем, «мудреца из Солсбери», в каждом романе показывающего уничтожение, разрушение придуманных реалий человеком [6, 9].

Особняком стоят исследования, написанные по произведениям Голдинга 80-90-ых годов (Я.Грегор, Дж.Джиндин, Д.Кромптон, М.Кинкид-Уикс, В.Тайгер, Дж.Уитли). В этот период в творчестве Голдинга наблюдается определенная эволюция: традиционные задачи, проблемы разрешаются писателем новыми методами, меняется художественная структура его книг, писатель уже чувствует влияние постмодернистских романов, пародийных элементов, в его романах преобладает трагедия и трагичное уже существует на границе комического.

Схожие тенденции наблюдаются и в русском/советском литературоведении. 60-ые годы и для русского читателя стали временем открытия творчества Голдинга. Интерес вытекал также из того, что Голдинг в 1963 году приезжал в Советский Союз. В отличие от западных литературоведов, русские исследователи старались более точно определить характер идейно-эстетических принципов творчества Голдинга. В течение долгих лет после В.В. Ивашевой произведения Голдинга рассматривали в рамках модернизма: «В 50-60-ые годы многие стороны творчества Голдинга соединялись с модернизмом. Этическая проблематика одинаковых взглядов, одинаковый пессимизм, одинаковая склонность к созданию романов-притч, одинаковый философский подтекст и одинаковое символическое изображение образов были из числа главных черт произведений этого времени» [4, 183].

В обзорах английской литературы XX века творчество писателя в одном ряду с творчеством А.Мёрдока и К.Уилсона было представлено как «философский роман экзистенциальной ориентации». Вместе с тем, Л.А. Крылова, Г.Мосолова, авторы книги «Экзистенциализм в Англии и США», старались определить место классического экзистенциализма в творчестве английских писателей и философов, обращающих внимание на постановку и разрешение задач этического характера. Переоценка, пересмотр нравственных ценностей, их обоснование, поиски путей избавления от бездуховности – это основные, важные элементы, которые хотели добавить к экзистенциализму его новые представители [5, 10].

Мироощущение Голдинга же они трактуют как преэксистенциализм, поскольку он в своих романах обращается к взглядам К.Уилсона и «внушает привнесение в искусство религиозного смысла» [5, 38]. Г.В. Аникин, Н.П. Михальская отмечали, что философия в романах Голдинга находится в построении острых духовно-эстетических проблем. Имеющийся в раскрытии этих проблем, на поверхности философский смысл часто сливается с экзистенциализмом, но желание человека искать добро и использование его в качестве опоры в борьбе со злом, словно изначальная присущность человеческой природе, оличало позицию Голдинга от следующих после него экзистенциалистов.

Другим аспектом в изучении творчества Голдинга был вопрос авторской позиции. Началась полемика по поводу оптимистичного или пессимистичного отношения писателя к человеку. В.Ивашева по поводу глубокого пессимизма писателя пришла к выводу о том, что Голдинг не оставляет человеку никакого шанса, никакой надежды на изменение. Анализируя путь развития, пройденный автором от романа «Повелитель мух» до романа «Зримая тьма», исследователь подчеркивала углубление, увеличение пессимистичных мотивов: «Гуманизм, о котором больше всего размышлял, о котором любил полемизировать писатель, уже приобретает в известном виде пораженческий характер» [3, 43]. А.Елистратова же, наоборот, уверяла, что Голдинг является гуманистическим писателем. Однако на наш взгляд, вопрос оптимизма и пессимизма очень узок для определения философской позиции и понимания скрытого значения его притч.

В 70-ые годы в русском литературоведении исследовательские работы охватывали отдельные поэтические и жанровые особенности творчества Голдинга. С.И. Болдерева анализирует хронологические особенности «Правителя мух», А.А. Дружинина говорит о влиянии на это знаменитое произведение Достоевского и С.Батлера, И.Подлепская внимание акцентирует на анализе проблемы жанра и системы образов.

В советском литературоведении сформировалась полноценная традиция изучения творчества Голдинга. Такими исследователями, как Г.А. Анджапаридзе, Г.В. Аникин, А.Елистратова, А.Зверев, В.В. Ивашева, Н.И. Михальская, В.А. Скороденко были заложены основы изучения произведений писателя. В советской литературе идейное содержание книг английского писателя получило более точное и полное свое изложение, было дано целое, целостное идейно-художественная концепция его

творчества.

В 60-ые годы, кроме нового взгляда на поставленные в литературоведении проблемы, исследователи обращаются также к новым аспектам исследования. Определяя место Голдинга в литературе XX века, ученые единодушны в одном: с точки зрения проблематики и эстетических принципов его романы представляют собой не только важное явление английской литературы, но также и неповторяемое и оригинальное явление, образец мировой литературы периода после Второй мировой войны. Он развивается в слиянии, пересечении множества литературных и культурных традиций: английский роман XVIII века, школа «потока сознания», экзистенциализм, фрейдизм, руссоизм и др.

Кроме того, началось связывание творчества английского писателя с новыми литературными понятиями и категориями. В связи с этим во второй половине XX века стал создаваться ряд исследовательских работ, посвященных поэтическим проблемам романа в английской литературе, в которых романы Голдинга рассматриваются как отображение, изображение новых тенденций в литературе. С.Н. Кошелев, В.А. Петерев изучают притчи Голдинга сквозь призму различных жанровых модификаций романа в литературе XX века. Н.Г. Владимирова, Т.Н. Кравченко, С.Н. Филошкина находят в них отображение новых принципов создания художественного мира современного романа, Н.Г. Медведева, Н.Татарина, Т.А. Хитарова изучают творчество писателя через образование мифологизма в литературе XX века.

Необходимо подчеркнуть, что основной круг проблем изучающими творчество писателя первыми исследователями был сформирован в конце 50-ых – начале 60-ых годов, однако многие не нашли своего решения и в наши дни. Все еще актуальными остаются и вопросы жанра романов Голдинга – своеобразность финалов, авторская позиция, литературные и мифологические аллюзии. Нюансом, усложняющим ситуацию является то, что Голдинг стремился к популяризации своих идей, неоднократно выступал с лекциями и интервью, выступил с двумя сборниками, состоящими из эссе, посвященными различным проблемам своего творчества, получившими различные интерпретации критиков и литературоведов. Кроме того, общеизвестно, что данное самим писателем своим произведениям объяснение, раскрытие их сущности вовсе не соответствует художественному отображению произведений. Что, естественно, приводит к разночтению взглядов и результатов, в итоге, становясь причиной образования многочисленных исследований. Дело в том, что произведения Голдинга полны, насыщены по-разному трактуемыми аллегориями, символикой, а авторская позиция во многих случаях остается за кадром. В.В. Ивашева подмечает, что Голдинг во многих случаях не излагал свои произведения однозначно, и приходила к следующему выводу: «Это вовсе не удивительно. Голдинг относится к таким писателям западной литературы, противоречивость которого сразу бросается человеку в глаза, и именно это составляет отличительную черту его творчества» [3, 36]. В конце творческого пути автор избегает прямого объяснения своих текстов и заявляет о том, что неоднозначность его романов является умышленно выбранной позицией: «Преимущество писателя я вижу в его усложненности, противоречивости и непонимаемости» [8, 202].

Вместе с тем, каждый исследователь хочет найти такой подход, который сыграет роль ключа в раскрытии существующих противоречий. В настоящее время, если можно так сказать, можно говорить о формировании нескольких направлений, изучающих творчество писателя, и разделить имеющиеся комментарии на две группы: работы, касающиеся философской проблематики романов, и исследовательские работы, касающиеся отдельных вопросов поэтики, и использующие различные методологии при анализе текстов. К первым можно отнести следующие:

1. Сопоставляющие с христианской идеологией (Д.Андерсен, П.Грин, Ф.Кермод).
2. Рассмотрение произведений как отображение экзистенциальной философии (Т.Бойль, М.Уолтер).
3. Подход с позиций психоанализа (К.Розенфильд).

Сам писатель без каких-либо намеков высказал общую мысль о романе «Повелитель мух»: «Одна из моих книг превратилась в предмет фрейдистского анализа, **была проанализирована с позиций теории Юнга, неофрейдистской, протестантской позиции согласно римско-католическому взгляду, породила подозрения в раскрытии научного гуманизма, в неконформизме**, в ней еще одновременно обнаружались следы марксистской и гегелевской диалектики...» [8, 171].

Во втором случае можем говорить о следующем:

1. Поэтика мифологизма (в статьях Дж.Бейкера, Д.Спенглера, А.Флека).
2. Подход с позиций структурализма (В.Тайгер, Ф.Редпас).
3. Контекстуальное исследование (Дж.Бейли, С.Бойд, Б.Дик, С.Медкальф, У.Мюллер, К.Неймар, К.Рейн, Л.Ходсон).

4. Имманентный анализ (У.Грегор, М.Кинкид-Уикс).

5. Стилистическая проблема символики (Дж.Джиндин, Н.Дикен-Фаллер, Б.Олдси, С.Уэйнтрайб).

В английском и американском литературоведении есть большой материал о мифологической символике романов Голдинга. Однако часто появляющиеся в том или ином романе мифологические и литературные параллели не увязывались с проблематикой произведений, и лишь касались источников творчества и проблем создания сюжетов. Необходимо подчеркнуть, что ни один из западных исследователей не претендовал на всесторонний комментарий произведений английского писателя. Р.Розенфильд, изучая роман «Повелитель мух» под углом фрейдизма, отмечает существование других уровней (мифологического, символического, аллегорического) прочтения текста. С.Хайнц приходит к выводу о том, что исходя из символизма созданных образов все интерпретации имеют право на жизнь.

В русской литературе же мифопоэтика романов Голдинга рассматривалась только на фоне сравнения русских или зарубежных литературных образцов. И было это в основном при общем рассматривании тенденций развития жанра романа второй половины XX века. Необходимо отметить также и то, что как в русской, так и в западной литературе обращение к проблеме мифологизма было эпизодического характера, отличалось несистемностью и непоследовательностью. Этому объекту исследования западные исследователи посвятили множество статей.

По проблеме мифологизма в отдельных романах Голдинга в научной литературе единого мнения нет. Е.М. Мелетинский отмечал, что было бы не верно относить к поэтике мифологизации изображение первичных инстинктов и экстатических ритуалов английских школьников в романе Голдинга «Повелитель мух». И по этой причине для обоснования исследования выбранного аспекта важно обратиться к представлениям самого автора о проблемах литературного творчества.

Голдинг является автором многочисленных эссе, воспоминаний, статьей, лекций, интервью, в которых неоднократно поднимались вопросы его творчества, судьбы его романов и благодаря чему включил своих читателей в свою творческую лабораторию. Голдинг изображает себя человеком новой эпохи, перевернувшей все представления о новейшей истории, мире и человеке, в которой большую роль в осознании мира сыграли две мировые войны. Стало понятно, что ни один из имеющихся философских и религиозных теорий на фоне хаоса схвативших в свои когти мир войн и революций не сможет помочь самоосознанию человеческой личности. И Голдинг ощущал себя именно таким человеком, у которого были уничтожены бывшие идеалы и не образовались новая система ценностей переходного периода.

Находящийся в поиске причин кризиса, в котором живет, Голдинг обращается к древним, античным временам, ко временам образования европейской цивилизации и с большим чувством сожаления сообщает, что «некоторые из нас являются детьми Геродота, его интеллектуальным поколением» [9, 81], имея в виду то, что именно древние греки привнесли в культуру, культ рационализм, создали иллюзию бесконечности возможностей человеческого разума. А результатом стало забывание духовных ценностей и всего сотворения, и у отдельных индивидуумов, что стало одной из основных причин кризиса современного периода.

Подобным путем Голдинг показывал пустоту находящейся в основе цивилизации философии современной жизни. Это привело к одному из разногласий о творчестве писателя, там под сомнение были взяты гуманистические ценности западного мира. Однако заявление автора во многих случаях составляли противоречие с этой точкой зрения. Наверное, осознание им непосредственного несоответствия гуманистических идеалов, выдвинутых европейской цивилизацией еще во времена Возрождения, и трагических результатов его развития в середине XX века сподвигло Голдинга к созданию притч. В своей нобелевской речи Голдинг так оценил ценность человеческой жизни: «Моя вера в будущее заключается в том, чтобы мы будем обращаться гуманистично и немного человечнее, иногда ошибаясь, будем великодушными, мудрыми до тех пор, пока не осознаем что одичание нашей планеты порождено глупой несознательностью. Поскольку мы являемся чудом творения» [12, 151].

Список использованной литературы:

- 1 Аникин Г.В., Михальская Н.П. *История английской литературы*. – Москва: Высшая школа, 1975. – 431 с.
- 2 Вейман Р. *История литературы и морфология*. – Москва: Прогресс, 1975. – 344 с.
- 3 Ивашева В.В. *Литература Великобритании XX века*. – Москва: Высшая школа, 1988. – 488 с.
- 4 Ивашева В.В. *Эпистолярные диалоги*. – Москва: Советский писатель, 1983. – 368 с.

- 5 Кухаренко В.А. *Интерпретация текста*. – Ленинград: Просвещение, 1978. – 327 с.
- 6 Baker J.R. *Introduction // Golding W. Lord of the flies*. – edited by James R.Baker, Arthur P.Ziegler. – Casebook edition, text, notes, criticism. – New York, 1964. – 291 p.
- 7 Broes A.T. *The two worlds of William Golding. Lectures on modern novelists*. – Pittsburg, 1963. – P.5-28.
- 8 Golding W. *A moving target*. – London, 1982. – 202 p.
- 9 Golding W. *The hot gates and other occasional pieces*. – Faber and Faber. – London: Boston, 1965. – 175 p.
- 10 Peter J. *The fables of William Golding // William Goldings lord og flies: A source book*. – edited Nelson, William. – The oddysey Press, INC. – New York, 1963. – P.21-34.
- 11 Pritchett V.S. *Secret Parables // William Goldings lord og flies: A source book*. – edited Nelson, William. – The oddysey Press, INC. – New York, 1963. – P.35-39.
- 12 Subbarao V.V. *William Golding: A study*. – Oriental University Press. – London, 1987. – 156 p.

МНРТИ 17.07.61

Зейналова Т.А.¹

¹Гянджинский Государственный университет,
г. Баку, Азербайджан

О ПЕРЕВОДЕ ПОЭЗИИ МИРЗА АЛЕКПЕРА САБИРА НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация

Статья посвящена исследованию художественного наследия выдающего Азербайджанского поэта М.А. Сабира – автору неповторимых произведений начала XX века. Великий поэт М.А. Сабир покорил вершину сатирических стихотворений азербайджанской поэзии. Именно поэтому его литературное наследие всегда привлекали внимание переводчиков и литературных деятелей иных стран и народов своей оригинальностью. Известный переводчик Дориан Роттенберг перевел некоторые сатирические стихи М.А. Сабира, такие как «Пахарь», «Бакинским рабочим», «Нечётный чих» и так далее. В статье исследуются произведения Мирза Алекпер Сабира на английский язык в переводе Дориана Роттенберга. Автор изучает художественные особенности переводческих произведений и сопоставляет стихотворения на трех языках и выявляет все нюансы перевода. Литературное наследие Мирза Алекпер Сабира и его характерные особенности становятся объектом исследования данной статьи.

Ключевые слова: Мирза Алекпер Сабир, азербайджанская литература, перевод, английский язык, сатира, востоковедение

Т.А. Зейналова¹

¹Гянджа мемлекеттік университети,
Баку қ., Әзірбайжан

САБЫР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақала XX ғасыр басындағы қайталанбас шығармалардың авторы көрнекті ақын М.А. Сабырға арналған. Әзербайжан поэзиясын сатиралық өлеңдердің биігіне шығараған М.А. Сабыр ұлы ақын болып табылады. Оның әдеби мұрасы түпнұсқалылығына көңіл аудару міне осы себепті болмақ. М.А. Сабыр көп өлеңдер жазып, өз шығармаларына менмендерді сынады. Атақты аудармашы Дориан Роттенберг М.А. Сабырдың «Пахарь», «Бакинским рабочим», «Нечётный чих» тәрізді сатиралық

шығармаларын аударды.

Мақалада Мирза Алекпер Сабырдың Дориана Роттенберг ағылшын тіліне аударған шығармалары талданады. Автор үш тілдегі шығарманың нұсқасын өзара салыстырып, аударма шығармалардың көркемдік ерекшеліктерін қарастырады. Бұл мақалада негізгі нысан Мирза Алекпер Сабырдың әдеби мұрасы мен оның характерлік ерекшеліктері болып табылады.

Түйін сөздер: Мирза Алекпер Сабир, аударма, ағылшын тілі, өлең, сатира

T.A. Zeynalova¹
¹Ganja State University

ABOUT TRANSLATION PECULIARITIES OF Sabir'S POETRY TO ENGLISH

Abstract

The article deals with the outstanding poet M.A. Sabir, who wrote his unexampled works at the beginning of the 20 th century. The great poet M.A. Sabir conquered the peak of the satirical poems of Azerbaijani poetry. That is why his literary heritage always attracted the attentions with its originality. M.A. Sabir wrote a lot of poems and in these poems he exposed all tyrannical persons. The famous translator Dorian Rottenberg translated some satirical poems by M.A. Sabir such as “Ploughman”, “To the Workers of Baku”, “The Odd Sneeze” and so on. The article examines the works of Mirza Alakbar Sabir in English in the translation of Dorian Rottenberg. The author studies the artistic features of the translation works and compares the poems in three languages and identifies all the nuances of translation. The literary heritage of Mirza Alakbar Sabir and his characteristic features become the object of study of this article.

Keywords: Mirza Alekper Sabir, translation, azerbaijan literature, english, satire

Богатое литературное наследие, созданное Азербайджанским народом – обладателем древней истории, во все времена привлекало внимание востоковедов Запада и они, обращаясь к исследованию этих литературных образцов, периодически переводили их на свой язык. Именно с этой точки зрения, перевод образцов Азербайджанской литературы XX века, отличающейся особым богатством, является естественным. Среди мастеров, творивших в это время, особое место принадлежит Мирзе Алекперу Сабиру (1862-1911). Он сыграл видную роль в развитии Азербайджанской поэзии, своими стихами, обладавшими революционным духом, поэт заложил основы новой сатирической школы. М.А. Сабир «достиг самых больших высот в сатирической поэзии, занимавшей важное место в начале XX века... так как исторические традиции Азербайджанского народа, его национальные особенности, своеобразные духовные ценности стали известны благодаря этой его поэзии» [1, 8]. Литературное творчество Сабира всегда привлекало внимание своей оригинальностью. Именно поэтому в «Антологии Азербайджанской поэзии», изданной на английском языке и охватившей тысячелетний период, приводится много примеров из литературного творчества М.А. Сабира.

Поистине, М.А. Сабир являет собой событие Азербайджанской национальной поэзии в целом. Великого поэта «знают и любят не только на родине в Азербайджане, но и далеко за пределами этой страны. Высокие человеческие идеалы, революционная тематика, любовь к родине и народу полюбились читателям... Сабир дорог как пламенный демократ, изобличающий капитализм, угнетение человека человеком, все устарелое и отсталое, одобряющий новизну, свободу, счастье, как искренний певец любви к родине и дружбы народов» [2, 3]. Именно по этой причине закономерны переводы произведений этого большого мастера слова на европейские языки, в том числе и на английский язык.

Одним из стихотворений поэта, переведенных на английский язык, является стихотворение «Пахарь». Это стихотворение, написанное великим мастером слова, представляет собой образец искусства, обладающий сильным воздействием. В нем поэт мастерски изобразил тяжелую судьбу бедняка, жалкий образ жизни забитого крестьянина, а также беспечную и разгульную жизнь господствующего класса:

*Məzlumluq edib başlama fəryada, əkinçi!
Qoyma özünü tülkülüyə, adə, əkinçi!
Bir üzrlə hər gündə gəlib durma qapımda,
Yalvarma mənə, boynunu kəs burma qapımda.
Yahi başına, gah düşünə vurma qapımda,
Ləğv olma, ədəb gözlə bu məvadə, əkinçi!*

Lal ol, a balam, başlama fəryadə, əkinçi [3, 88].

Представим перевод на английский язык:

*Don't wail, don't cry, don't pretend you're unhappy, ploughman!
You old, sly fox, you won't catch us napping, ploughman!
Under some pretext or other, daily you stand at my door;
Don't beg, don't ask me, don't stretch out your hand at my door!
I'm sick of seeing the whole of your clan at my door!
Don't get ideas, don't wear out my patience, ploughman!
Be dumb and obey me while I am gracious, ploughman [4, 221].*

Подстрочный перевод:

*Не ной, не вопи, не прикидывайся несчастным, пахарь!
Ты, старый хитрый лис, не принимай нас за глупцов, пахарь!
С разными причинами, что ни день, стоишь у моих дверей;
Не кланчи, не умоляй, не проси подаяния у дверей моих, пахарь!
Я занемог от вида всей вашей родни у своих дверей!
Не умничай, не испытывай мое терпение, пахарь!
Замолчи и поклоняйся мне, пока я добрый, пахарь!*

Здесь поэт со всей реалистичностью изображает отношение безжалостного помещика к несчастному крестьянину, пребывающему в крайней нужде. Необходимо отметить, что перевод на другой язык содержательных, эмоционально насыщенных, полных многообразной интонации и иронии произведений Сабира, требует особого умения. Рассмотрев переводы переводчика Дориана Ротенберга, приходим к выводу, что он талантливый и опытный переводчик. Ему удалось проникнуться духом Сабира и сохранить содержание и форму стихотворения. Это говорит о том, что переводчику близок мир Сабира. Обратим внимание на другие строки из этого стихотворения:

*Cütçü babasan, buğdanı ver, dari yeyərsən,
Su olmasa, qışda əridib qarı yeyərsən,
Daşdan yumuşaq zəhr nədir, marı yeyərsən,
Öyrənməmişən ət-yağə dünyadə, əkinçi!
Hevvan kimi ömr eyləmişən sadə, əkinçi [3, 89]!*

Эти строки звучат по-английски следующим образом:

*Your job is to plough; eat millet yourself; give me wheat, ploughman!
As long as it's softer than stone – any stuff you can eat ploughman!
If you don't have water, their's plenty of snow to heat, ploughman!
You have never seen butter or cream or meat, ploughman!
You're used to a simple life, like a beast, ploughman [4, 221]!*

Подстрочный перевод:

*Твое дело сеять, ешь пшено ты, пшеницу мне отдай, пахарь!
Пока есть то, что мягче камня, любую массу можешь есть, пахарь!
Если нет воды, есть много снега, чтоб растопить, пахарь!
Ты никогда не видывал масла, сливок или мяса, пахарь!
Ты жил обычной жизнью, как животное, пахарь!*

Как мы видим, переводчик стремился передать мысли поэта как есть и умело справился с этой кропотливой работой. Высокий пафос слов, обращенных к землепашцу, сохранен и в переводе.

Другое стихотворение выдающегося поэта под названием «Бакинским рабочим» является сатирическим литературным образцом, представляющим собой большой интерес. В стихотворении правое дело и стремление борьбы за него представлены с помощью образа рабочего. Именно «сила реализма Сабира, его поэтическое творческое мастерство позволяют ему прочувствовать и раскрыть духовный мир и психологию как рабочего, так и капиталиста, он как бы создает портрет художественным словом...» [5, 142-143].

М.А. Сабир пишет:

*Bu çərxi-fələk tərsinə dövrən edir imdi,
Fə'lə də özüin daxili-insan edir imdi.
Olmaz bu ki, hər əmrə daxilət edə fə'lə,*

*Dövlətli olan yerdə cəsarət edə fə'lə,
Asudə nəfəs çəkməyə halət edə fə'lə,
Yainki höquq üstə ədalət edə fə'lə;
Bu çərxi-fələk tərsinə dövrən edir imdi,
Fə'lə də özün daxili-insan edir imdi [3, 33].*

Дориан Ротенберг так озвучил эти строки:

*The wheel of fortune's turning in a new way nowadays;
The working men begin to think they're human nowadays.
They poke their noses everywhere and always nowadays.
What are we coming to when working men breathe freer nowadays?
They fight for rights and disobey the overseer nowadays!
The wheel of fortune's turning in a new way nowadays;
The working men begin to think they're human nowadays [6, 222].*

Подстрочный перевод:

*Колесо судьбы теперь крутится по-новому;
Рабочие начинают думать, что теперь они тоже люди.
Теперь они суют свои носы везде и всюду.
Что мы будем делать, если рабочие задышат свободно?
Они борются за права и не повинуются надзирателям теперь!
Колесо судьбы теперь крутится по-новому;
Рабочие начинают думать, что теперь они тоже люди.*

Особенность этого стихотворения в том, что повтор, следующий в конце каждой строки, не остался без внимания переводчика, и перевод осуществлен успешно. Однако, мысль, переданная поэтом в восьми строках, Дориан Ротенберг передает в семи строках. Строка «рабочий осмелел перед богачом» переведена им выражением «не повинуются надзирателям теперь» и объединена с пятой строкой. Конечно же, перевести стихотворение такого крупного мастера слова, как Сабир, на другой язык представляет немалую сложность. Найти эквивалент каждого слова, передать его в форме, доступной англоязычному читателю, все это требует от переводчика большой ответственности и мастерства. Невзирая на все это, перевод Дориана Ротенберга можно считать удавшимся.

«Сатира Сабир, наряду с критикой, язвительным смехом и иронией, отличается глубоким философским суждением и размышлением... он направляет читателя также в мир рассуждения, понимание сущности общественных событий» [7, 35]. С этой точки зрения, стихотворение поэта «Чих» совершенно отчетливо характеризует все эти общественные невзгоды:

*Ta gəlirik biz də bir az anlayaq, –
Məhzəri-irfanda vurur tək səbir.
Ya deyirik işləri sahmanlayaq, –
Məclisi-əyanda vurur tək səbir [3, 118].*

Посмотрим, как звучат на английском языке эти чрезвычайно ритмичные, написанные лаконичным методом строки, которые производят музыкальный эффект и, вместе с этим, содержат глубокий смысл:

*As soon as we start to realize things
It sounds among wise men – that mighty odd sneeze.
When we say we have got to normalize things,
It sounds among nobles, that mighty odd sneeze [8, 226].*

Подстрочный перевод:

*Только мы начинаем что-то пытаться понять, –
В среде знатоков громко звучит чих.
Только произнесем: приведем в порядок дела, –
В среде Их Высочеств гремит чих.*

Несмотря на то, что Дориан Ротенберг при переводе использовал нехарактерную для английской поэзии рифму («to realize things», «to normalize things»), и ему удалось передать содержание стихотворения, гармония и интонация стихотворения были нарушены. В других строках мы также наблюдаем неумение передать в переводе красоту звучания, свойственную поэзии Сабир:

*Yalxı bizi eyləməyib mübtəla:
Səfheyi – Qafqazı tutub bu bəla;
Qaxda, Qazaxda, Şəkiddə bərməla,*

Şiṣədə, Şirvanda vurur tək səbir [3, 118].

Рассмотрим перевод этого отрывка на английский язык:

*This misfortune happens not only with us –
It sweeps all the Caucasus like a foul breeze.
If Kakhi, Kazakh or Sheki start to fuss –
In Shusha and Shirvan it sounds, that odd sneeze [8, 226].*

Подстрочный перевод:

*Это бедствие происходит не только у нас –
Как пыльным ветром, им охвачен весь Кавказ.
Если в Кахе, Казахе или Шеки начинаются волнения –
В Шуше и Ширване они откликаются странным чихом.*

Умение талантливого переводчика Дориана Ротенберга проникнуть в мир Сабира, усвоить многогранный творческий метод поэта похвально. Невзирая на некоторые недочеты в переводе, нельзя недооценивать труд Дориана Ротенберга, благодаря которому англоязычный читатель смог ознакомиться с поэзией Сабира. Мирза Алекпер Сабир является таким корифеем Азербайджанской литературы, творчество которого, повлияло на все последующие периоды Азербайджанской поэзии и прозы. Этот период не раз подвергался исследованию в Азербайджанском литературоведении [9, 163]. Важно отметить, что Сабир представляет собой гений, перевод произведений которого на все языки мира необходим, и эта задача стоит перед нами, как одна из важных задач.

Список использованной литературы:

- 1 *Habibbayli I. Azerbaijani Poetry: Tradition and Modernity. Poetry of Azerbaijan (A Drop in the Ocean). Islamabad. – Pakistan: Leaf Publications, 2010. – 345 p.*
- 2 *Мирзахмедов А. Предисловие. – М.А. Сабир. Хонхоннаме. – Баку: Азернешр, 1954. – 532 с.*
- 3 *Сабир М.А. Хонхоннаме. – Баку: Азернешр, 1954. – 532 с.*
- 4 *Mirza-Alekper Sabir (Tair-zade). Ploughman. Translated by Dorian Rottenberg. Azerbaijanian poetry. An anthology. – Moscow: Progress publishers, 1969. – 221 p.*
- 5 *Гусейнов Ф. Молла Насреддин и молланасреддинцы. – Баку: Язычи, 1986. – 279 с.*
- 6 *Mirza-Alekper Sabir (Tair-zade). To the workers of Baku. Translated by Dorian Rottenberg. Azerbaijanian poetry. An anthology. – Moscow: Progress publishers, 1969. – 222 p.*
- 7 *Новрузов Т. Литературная школа Сабира. – Баку: Язычи, 1992. – 216 с.*
- 8 *Mirza-Alekper Sabir (Tair-zade) “The Odd Sneeze”, translated by Dorian Rottenberg. Azerbaijanian poetry. An anthology. – Moscow: Progress publishers, 1969. – 226 p.*
- 9 *Рагимли Т. Художественная проза Анара в литературной критике. Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки». – №1(55), 2016. – С.163-167.*

FTAXP 17.07.41

Ә.Д. Қабылов¹

¹*Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік
технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан*

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ИРОНИЯНЫҢ СТИЛЬДІК-ТІЛДІК ҚОЛДАНЫСЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада М.Мағауиннің әңгімелері мысалында иронияның стильдік-тілдік қолданысы қарастырылады. Ирония идеялық-эмоциональдық бағалаушы категория ретінде көркем шығарманың эстетикалық ерекшелігін айқындайды. Автор жазушының «Түнгі қонақтар», «Алтыбақаннан соң», «Өткінші» сияқты әңгімелеріндегі иронияның қызметі идеялық-көркемдік қызметін талдап көрсетеді. Сондай-ақ, көркем мәтіндегі ирониялық мағына тудырудың лингвистикалық аспектілері де сөз болып, тілдің лексикалық, фразеологиялық, синтаксистік мүмкіндіктері ойды құбылту мен сөз мағыналарын ойнату арқылы болмысқа ирониялық қатынасты жүзеге асыратыны дәлелденеді.

Ирония феноменін және оның көркем шығармадағы стильдік қолданысын қарастырғанда көркем мәтіндегі ирониялық мағына тудырудың лингвистикалық аспектілеріне тоқталудың мәні зор. Өйткені, тілдің лексикалық, фразеологиялық, синтаксистік мүмкіндіктері ойды құбылту мен сөз мағыналарын ойнату арқылы болмысқа ирониялық қатынасты жүзеге асырып отырады. Жазушы шығармашы-

лығындағы иронияның функциональдық қызметін зерделеу көркем мәтіндегі ирониялық эффектілердің қалыптасуының стильдік және тілдік механизмдерін анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ирония, жазушы стилі, идея, бағалаушы категория, эстетикалық сана, шығарма тілі, авторлық баяндау

Кабылов А.Д.¹

¹*Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова*

СТИЛЕВЫЕ-ЯЗЫКОВЫЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИРОНИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация

В статье рассматриваются стилевые-языковые применения иронии на примере рассказов М.Магауина. Как идейно-эмоциональная оценочная категория, ирония определяет и эстетические особенности произведений. Автор анализирует идейно-художественную функцию иронии в рассказах писателя, как «Ночные гости», «После алтыбакана», «Промелькнувший». А также рассматриваются некоторые лингвистические аспекты иронических смыслообразований, где доказываются лексические, фразеологические и синтаксические возможности языка в преобразовании мысли.

При рассмотрении ироний и его стилистических применений в художественном тексте важно анализировать лингвистические аспекты выражения иронического смысла в тексте. Так как лексические, фразеологические и синтаксические возможности языка реализуют иронические отношения к действительности путем выражения мысли и игр слов. Осмысление функции иронии в произведениях писателя даст возможность определить стилевые и языковые механизмы создания иронических эффектов в художественном тексте.

Ключевые слова: ирония, стиль писателя, идея, оценочная категория, эстетическое сознание, язык произведения, авторское повествование

A.D. Kabylov¹

¹*Caspian State University of Technology and Engineering named Sh.Yessenov*

STYLE-LANGUAGE APPLICATIONS OF IRONY IN THE ARTISTIC TEXT

Abstract

The article deals with style-language applications of irony on the example of M. Magauin's stories. As an ideological and emotional evaluation category, irony also determines the aesthetic characteristics of works. The author analyzes the ideological and artistic function of irony in the writer's discussions as "Night guests", "After the Altybakan", "Flashed Through". And also some linguistic aspects of ironic meaning are examined, where the lexical, phraseological and syntactic possibilities of language in the transformation of thought and the play of words are proved.

When considering the irony and its stylistic applications in an artistic text, it is important to analyze the linguistic aspects of the expression of ironic meaning in the text. Since the lexical, phraseological and syntactic capabilities of the language implements ironic relations to reality by expressing thought and word games. Understanding the function of irony in the writer's writings gives opportunity to identify the style and language mechanisms for creating ironic effects in the artistic text.

Keywords: irony, writer's style, idea, evaluation category, aesthetic consciousness, language of the work, author's narrative

Ирония стильдік тұрғыда «мақсат» та, «құрал» да болып табылады. Кешенді көпфункциональды ирония дүниетанымдық құрылым және эстетикалық сана формасы (эстетикалық категория) болатындықтан, көркем ойлау импульсі ретінде қызмет етіп, шығарманың эстетикалық ерекшелігін айқындайды.

Ирония – идеялық-эмоциональдық бағалаушы категория. Көркем әдебиетте күлкі тудырушы пафостың түрлерге жіктелуі ондағы күлкінің объективтік немесе субъективтік бастауларға қатынасына байланысты болады. Егер сатира мен юморда күлкі көркем бейнеленетін объектідегі

қайшылықтардың ашылуына байланысты болып, авторлық баға беру «қосалқы» рөл атқарып тұрса, ирония мен сарказмда автордың бағалауы күлкі тудырып, объектінің сипаттары қосалқы орында тұрады [1, 13].

М.Мағауин әңгімелерінде «Түнгі қонақтар» (1969) әңгімесінің фабуласы онша күрделі емес. Қыстың көзі қырауда қыстаудағы үйге түнде келген екі қонақтың осы үйден кешкі ас ішіп, қона кетіндер дегенге көнбей жолға шығуы, алайда арақты көп ішудің қырсығынан адасып, осы үйге қайтадан келуі әңгімеленеді. Екі қонақ – ферма бастығы Тоқмет пен есепші Тілеукен. Арада олардың сөзін терістеп, айтқанына көнбей отыратын қосалқы кейіпкер – жас бала, оқудан ауылына қайтып келе жатқан Едіге. Үй иесі Өмірбек ақсақал – көпті көрген, өмірі мал соңында өтіп келе жатқан қария. Едігенің екі қонақтың айтқанына керісінше жауап қатып, оларға ермей қалғаны қандай абырой болған!

Кемпірі екеуі астарын алдарына қойып күтіп, қона кетіндер дегендеріне қарамай шығарып салғаннан кейін, жолда тағы ішіп, бірі ары, бірі бері тартып жүргенде адасып кетіп, ақыры айналып осы ауылға қайтып келгенде өз көздеріне өзі сенбей аңтарылады. Жиналыс та жайына қалды. Бәрінен де елге күлкі болуды айтсаңшы!

Әңгімедегі диалогтен көрінетін кейіпкер сөздерінің өзі адам болмысына сай ішкі ойларынан хабар беретін және қайшылықты сипатымен бір-біріне үйлеспей жататын – бірінің кекетіп отырғанын екіншісінің тура қабылдайтын ирониялық эффектiсiмен ерекшеленеді:

« – Өлмейсіз, – деді қонақ. – Тоқсаннан беріде ат басын тартпайсыздар.

– Біз тоқсанға келсек, сендер жүз отызға жетерсіңдер, – деді Өмірбек.

Жүз отыз деген былай, нелеу... көптеу ғой... Сол сексен, тоқсан да жарайды бізге.

– Тоқсанға ойнап жүріп жетесіңдер. Одан әрі мына күнде ішетін жынды суларыңның қырық градусы бар емес пе? Жүз отыз деген сол.

– Жоқ, – деді қонақ. – Жүз отызыңыз көптеу. Біздің қолға ілініп жүргені не?.. Жаман, ашыған арақ, сасық спирт. Алматыдағы мықтылар ішетін денсаулыққа пайдалы, ешқандай қоспасыз, таза, каниак дейтін арақ бар көрінеді. Не керек, бұл жаққа келмейді. Әйтпесе...

– Ее-е, жынды атаңның аузын ұрайын, – деді Өмірбек. – Саған мұңымды шағып арыз айтып отырған менде де ес жоқ. Жарайды, таңертең сөйлесерміз» [2, 52].

«Алтыбақаннан соң» әңгімесі (1972) Алматыда оқитын студент жігіт Қосайдардың нағашысының аулына келгенде ауылдағы алтыбақанға қатысып, сол сауық кеште әнші қыз Балқиямен ғана билеп, соңынан екеуі ауыл шетіндегі төбеге шығып сырласады. Екеуінің көңілі жарасқан соң, Қосайдар қоштасарда махаббат сөздерін айтады («Кеудесін кернеп бара жатқаннан емес. Міндет, борыш санағаннан. Жаңағы бейәдеп кимылдарын жуып-шаю үшін»). Алматыға оралған соң да әуелде хат алысып тұрады. Қыздың хатынан оның ыстық пейіл, ынтық сезімін сезгенмен, оған онша ықыласты бола қоймайды. Ақыры қыз мектеп бітірген соң қалаға оқуға келемін деген сөзінен айнып, мектеп бітірген сыныптастар түгел малшылыққа, механизаторлыққа қалатын болғанын естиді. Арадағы хаттар да тиылып, Балқия да ұмытылады.

Күз түсе онжылдықты Балқиямен бірге бітірген бір қыз келіп, Қосайдарға ауылда қалған Балқияның бұған арнаған «Қызғалдық жыры» әнін айтып береді. Бұл ән көп кешікпей қаладағы студенттер арасында кеңінен тарап кетеді.

Көп кешікпей Қосайдар бақытсыздыққа ұшырайды: мас болып, төбелес шығарғаны үшін институттан қуылады. Екі-үш айын бос өткізеді. Әкесі дүние салып, кешікпей Қарқаралысына қайтады. Ортаңқол қызметке орталасады. Алматыға барып әрекеттенгенмен, оқуға түсе алмайды. Ішімдікке әуес болады. Үйленіп, әйелімен жараса алмай айырылысады. Тағы бір аздап әншілігі бар әйелмен қосылып, онымен де «таңертеңгілікте ұрысып, кешкілікте төбелесіп, жатарға таянғанда ғана татуласып, не ел қатарлы тыныш өмір сүрмей, не адамша ажыраспай, ырын-жырын күй кешіп жатты».

Нағашы туыстарынан хат арқылы оспақтап сұрастырып білгені: Балқия баяғы алтыбақанда бірге болатын Айдар деген домбырашы жігітке тұрмысқа шығыпты. Екеуі автоклуб ұстайды екен, балалы-шағалы болған. Мұны естігеннен кейін Қосайдар бірнеше күн бойы бас көтермей арақ ішеді. Жұмыста да жағдайы ауырлай бастағасын, ағайын-туыстары араласып арағын қойғызады. Той-жиындарда ғана көңіл үшін бір-жар рюмка көтеріп, қызара бөртіп отырады. Бұдан әрі әңгіме финалына кезек берелік: «Ал осындай той үстінде қазір дүйім жұртқа тараған «Қызғалдақ жыры» айтылса, қашан да көзіне жас үйірілетін. Сонда біреулер қасында отырған көршісін түртіп: «Осы әнді нағашы жұрты жақтағы бір қыз Қосайдарға арнап шығарған көрінеді. Әйелде опа бар ма, әнін айтып-айтып, өзі басқа біреуге кетіп қалыпты. Жігіттің нары еді. Қайтсін, бір қыздың зарпынан осындай болды», – дейтін. Сонда көршісі мырс етіп: «Сен де соға бересің. Халық әні емес пе. Бұл маскүнем

шіркін «Жалғыз аршаны» айтқанда да жылайды», – дер еді» [2, 149].

Осы диалогте пікір қайшылығына негізделген ирония бар. Әркімнің өзінше жоруы арнасында адам тағдырына алаңдаушылықпен қатар, мәселенің байыбына бармай жатып, сырттан тон пішу арқылы баға беру әдеті мысқылданады. Алайда, ол негізсіз де емес. Қосайдар тағдырында сол қыздың орны, ол шығарған (шырқаған) әннің қатысы бары анық. Соны негізге ала отырып, өмірдегі сәулелі сәттердің, шынайы сезімдердің мәніне мән бермеу, байыбына бармау кейде орны толмас өкінішке әкелетін ишаралайтындай. Шығармадағы ирония мәтіндегі жекелеген баяндау аясынан да, жалпы концептуалдық шешімнен де көрінеді.

«Өткінші» әңгімесі (1969) – кейіпкердің өмір жолына талдау жасай отырып, адамның өсу-өркендеуі мен тағдыр-талайына елеусіз шешуші сәттер мен түрлі кездейсоқ жағдайлардың себеп болатынына меңзейтін, тағдыр ұсынған сәтті мүмкіндіктерді пайдалану арқылы жеткен меже мен сол деңгейге лайық болып, өмірдегі өз орныңды ұстап тұрудың қайшылығын көркемдікпен салмақтайтын шағын әңгіме.

Әңгімеде бас кейіпкер – астаналық жас ақын Уақас Дүйсенбайұлы Жалбағаевтың он шақты жылдан кейін туған ауылына келіп, ағайын-тамаластарының ыстық ықыласына бөленуі сөз болады. Авторлық шегініс арқылы баяндаудан білетініміз – оның өмір жолы. Уақастың әкесі Дүйсенбай – кісілігі мол, сыйлы азамат болғандығы, колхоз бастығы болып жүріп, ауылдастарына шапағаты тигендігі, сөйтіп соғыс басталғасын майданға аттанып, көп ұзамай қара қағаз келеді. Әйелі мен үш жасар ұлы қорғансыз қалады. Уақастың шешесі әйелі өлген бір шалға тиіп, онымен тұзы жараспай, екі-үш айдан кейін ажырасып кетеді. Жарты жылдан кейін шешесі қайтыс болып, Уақасты ағайындары қолдарына алады. Сол жылы интернатқа орналасады. Мектепті орташа бітіргеннен кейін, ары қарай оқуға ниет етпеген Уақасты колхоз басшылары қойға жібереді. Аға шопан әкесінің нағашы жұртынан Қармыс болатын. Қойдан бос кезінде ермек үшін үйдегі жалғыз кітап – Абайдың өлеңдер жинағын тауып алып, соны оқып шығады. «Мектепте мұғалімдері арнайы тапсырма бергенде жаттамай, талай рет екі алып еді, енді өлеңдер өзінен-өзі көкейге жазылып қалатындай. Бірер айдан соң Абай түгелге жуық жатталып бітті. Содан соң Уақастың өзі де жазаға кірісті» [2, 64].

Сөйтіп әйтіп-бүйтіп құрастырып, түрлі тақырыпқа өлең жазып жүреді. Сол жылы қыс қатты болып, көптеген колхоздар шығынға ұшырағанмен, қыстауы қолайлы бұлардың отары аман қалады. Орталық шазеттен келген журналист жігітті осы колхозға жібереді, ал Қармыс болса қиындықты көтерген, малды баққан осы деп Уақасты көрсетеді. Уақаспен сөйлесіп отырып, біраз жайға қаныққан журналист мұнаң өлең жазатынын байқап қалады. Жазғандарын оқып көргенмен, ұнатпайды, алайда бірақ ақыл-кеңесін айтып кетеді. Қалаға барғасын Уақат туралы мақтауын асырып көлемді мақала жазып, арасына мұның жазғаны деп екі шумақ өлең келтіріпті.

Арада көп уақыт өтпей, республикалық әдеби журналдың бас редакторынан хат келеді. Оған әлгі мақалада келтірілген мұның өлеңі ұнап қалыпты, өлеңдерімен танысқысы келетінін айтыпты. Уақас оған қалың дәптерге жазылған өлеңдерін салып жібереді. Редактор келесі хатында мұның өлеңдерін жақында журналда басылатынын хабарлап, өзін астанаға келіп кетуін өтініпті. Сөйтіп бұл малды жаңадан мектеп бітірген жасқа тапсырып, ауылымен қоштасып, Алматыға келеді.

Осында оның шығармашылық қадамы басталады. Талантымен асып бара жатпаса да, ілдебайлап жазармандар ортасына ілігеді. Газетке жұмысқа тұрып, оның да қиындығын бастан кешіреді. Кітабы шығып, сынға ұшыраса да, біреулердің қолдауын да көреді. Сөйтіп жүріп, сырттай оқып, журналистік мамандық алады. Жинақтап айтсақ, автордың өзі баяндағандай, «Уақыт жылжып өте берді. Уақас үйленді, бала-шағалы болды; Тастақта, Горный Гигантта, Малая станицада бірде қазақтың, бірде ұйғырдың, бірде орыстың үйінде пәтерлеп алты-жеті жыл жүріп, ақыры үй алды; орта есеппен әрбір екі курста үш жылдан отырып, бейнетпен университетті бітірді; «Көре-көре көсем болады, сөйлей-сөйлей шешен болады» деген, жарғақ құлағы жастыққа тимей талаптанып, еңбектеніп жүріп, даңқы болмағанмен, әжептәуір аты бар құбатөбел журналистердің санатына қосылды. Бірақ газет жұмысы да қажытқан еді. Бұрын бірге істеген жігіттер тегіс басқа жақтарға ауысып, жастар газетіндегі жалғыз шал – отызға келген өзі боп қалды» [2, 74-75].

Мұндай авторлық баяндаудың астарында кейіпкердің өсу-жетілу барысындағы, әжептәуір атақмансап жолындағы жансебіл тірлігіне деген ирониялық тыныс жатыр. Қарапайым кейіпкердің жетілу жолында, бір қарағанда, әлдеқандай заңдылық бар секілді көрінгенмен, кездейсоқ оқиғалардың кейіпкер тірлігін басқа арнаға бұруы, өмірдегі сәттілік пен шарттылықтың кезектесіп отыруы секілді қайшылықты арналар да шығарманың сюжетіне осындай реңк дарытады. Жазушы ирониясы зілсіз де

нәзік. Бас кейіпкер Уақастың тағдырына алаңдаушылық пен тілеулестік бар, алайда әңгіме финалы кейіпкер ойының қат-қабат қатпарларын ашық көрсетпесе де, ертеңіне деген екіұшты болжамдарын, сенім мен күдік аралас сана дағдарысын меңзейді.

Мұнда ирония автордың шығармашылық міндетіне орай көркем айтылымды ұйымдастырудағы жетекші принцип ретінде көрінеді. Бұл жерде иронияны кең мағынада, мәтінді тұтастай ұйымдастырып тұратын шығармашылық принцип ретінде түсінеміз. Ф.Шлегель айтқандай, бұл «ирониялық эпизодтарға негізделген» риторикалық ирония емес, әсіресе полемикаға тән сөз қолданысы да емес, нағыз отаны философия болып табылатын поэтикалық ирония, мұндай ирония «өзінің құдіретті демімен» поэтикалық жаратылысқа тұтастай еніп, онда «бәріне жоғарыдан қарайтын және барлық шарттылықтардан, оның ішінде өз өнерінен, адамгершілігі мен данышпандығынан да шексіз асқақтай түсетін көңіл-күй» жүзеге асады [3, 282-283].

Әңгіменің басынан бастап ирониялық композиция түзіледі, соған орай образдар құрылымы қалыптасады. Шығарманың «Өткінші» деген атауының өзінде мәтінді біржақты тура мағынада қабылдауға мүмкіндік бермейтін ирониялық реңк бар. Автор «Өткінші» деп нені меңзеп отыр? Уақастың өткен өмірі ме, әлде бір кездегі аз күнгі атақ-абырой немесе соңынан ілесіп жүретін сәтсіздіктер ме? Мүмкін, қазіргі екіұдай халдегі алмағайып халін айтып отырған болар!? Бәрі де мүмкін. Өмірде бәрі де өткінші, әсіресе кездейсоқ қонған бақ та, кенеттен келген ырыс та баста ұзақ тұрмайды, тұрақтылық тек адамның өз орнына сай болып, күш-жігері мұқалмай, ұдайы алға жылжи беруінде деген пәлсапаны ойға түсіретіндей.

Ирониялық баяндау стилін көркем әдебиет тілінің елеулі ерекшеліктерінің бірі ретінде қарауға болады. Өйткені ирониялық назар – айтылымның тура мағынасынан алшақ жататын әрі оған сенімсіздікпен қараудан туатын ойлаудың өзгеше сипаты рәуішті. Мұндай көркемдік-тілдік құбылыс жаңа кезеңнің рухани жағдаятына тән субъект мен объектінің арасындағы стереотиптік қабылдаулардың алшақтығына, идеология мен мифтердің қайшылықтарын түрліше сезінуге байланысты болмақ. Өмірлік шындықты қабылдаудың түрліше сипаттары көркем образдардың құрылымына елеулі өзгерістер алып келді. Мұндай өзгерістер айтылымның әдеттегі қалыптасқан түрлерінен өзгеше, «айтылған сөз» бен «айтқымыз келген ойдың» арасындағы рефлексиялық арақашықтықты көрсету қажеттігіне байланысты тілдік белгілерді бұзу арқылы «көрсетілген мағынаны» «білдірілетін мағынадан» айыруды көрсетеді. Оның негізінде тұспалдау, ойды астарлап жеткізу мақсаты жатады.

Ирония – осындай тұспалдай бейнелеу жолдарының бірі, онда айтылған мағынаға қатысты өзектендіру мен пайымдау орын алады. Ирониялық айтылым объектіні көрсетіп қана қоймайды, сол объектіні ойын нысанына айналдырады, оны келеке қылады, оның өз атына сай еместігін ашып береді.

Ирония феноменін және оның көркем мәтіндегі стильдік қолданысын қарастырғанда, көркем мәтіндегі ирониялық мағына тудырудың лингвистикалық аспектілеріне тоқталудың мәні зор. Өйткені, тілдің лексикалық, фразеологиялық, синтаксистік мүмкіндіктері ойды құбылту мен сөз мағыналарын ойнату арқылы болмысқа ирониялық қатынасты жүзеге асырып отырады. Жазушы шығармашылығындағы иронияның функциональдық қызметін зерделеу көркем мәтіндегі ирониялық эффектілердің қалыптасуының стильдік және тілдік механизмдерін анықтауға мүмкіндік береді.

Тіл білімінде ирония негізінде жағымды және жағымсыз мағыналардың қақтығысы жататын лексикалық бірліктердің, сөздер мен сөз тіркестерінің, бір немесе бірнеше сөйлемдердің эксплициттік (тура) және имплициттік (астарлы) мағыналарының өзара ықпалдасуы ретінде түсіндіріледі.

Иронияның көркем мәтін тіліндегі көріністері сан қырлы. Оны тілді-стильдік тұрғыдан қарастырып, жазушының суреткерлік мақсатына сәйкес тілдік-көркемдік құралдармен өрнектеуінің түрлерін «Өткінші» әңгімесі бойынша қарастырып көрелік:

1. Жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің, әсіресе фразеологизмдердің көмегімен ирония объектісін нысанаға алу: «...оқудың түбіне жеткен ақын Уақас Жалбағаевқа, оның қасындағы шашы қысқа қиылған бұйрабас қара келіншекке, алты-жеті жастар шамасындағы үйелмелі-сүйелмелі екі балаға армансыз қараған» [2, 61].

2. Салыстыру арқылы кекесін тудыру, мысалы, мына сөйлемде авторлық баяндау Уақастың жеңгелерінің жасырақ кезіндегісі мен қазіргі түр-сипатын салыстыра бейнелеу арқылы айтылымға ирониялық эффект үстеп тұр: «Уақас өзіне айран, сүт, бауырсақ беретін нұр жүзді, әдемі екі-үш жеңгесінің енді жасамыс, сарқарын қатын болғанын көрді» [2, 61].

3. Сын объектісін тұқырту мақсатында ұлттық ұғымдағы өткір тілдік конструкцияларды қолдана отырып, ащы сарказмға ойысу: «Күзде оңаша қалғаннан бері оғаш мінез танытып жүрген, етегінің желі бар жас келіншек күйеуінің жылын күптестен, әйелі өлген, бала-шағалы қартаң біреуге тиіп

алды. Онымен тұзы жараспай, екі-үш ай өтпей айырылысты. Содан соң-ақ жесір келіншектің үйі ерінбеген еркектің бәрі қалаған уақытында бауырын жазып, бой суытып кететін ойнаққа айналды» [2, 62].

4. Ғылыми терминдер мен тұжырымдарды пайдалана отырып, жағдаяттың мәнін аз сөзбен дөп бейнелеу: «Әйткенмен, өзінің бөлім бастығы айтқандай, Уақастың әріптестері алдындағы беделі газеттің жұртшылық алдындағы беделіне кері пропорционал еді» [2, 73]; «Формализм дегеннің не екенін білмейтін Уақас формалист деп жарияланды» [2, 74].

5. Кейіпкерлердің іс-әрекеттерін олардың ішкі ойларымен сабақтастыра отырып, мысқылмен жылы езу тартқызу: «Қалада мұндай мол дүниенің қолға түсе бермейтінін білетін әйелі мен екі баласы да мүмкіндігінше көбірек қарбып қалайық деп іштей келіскендей» [2, 76].

6. Мақал-мәтелдердің фрагменттеріне сілтеме жасай отырып, айтылымға ирониялық мән үстеу: «Редакцияларға әр тараптан «сенген қойларың осы болса...» деген тәрізді хаттар түсті» [2, 71].

Уақас туралы газетке шыққан мақаланы оқығаннан кейінгі Мұртсыз Матай мен Қармыстың арасындағы әңгіме мен оған Уақап араласатан полилогтан да мысқыл-кекесін көрінеді. Бірақ мұндағы ирониялық сарын екеуара (үшеуара) әңгімеден тысқары – сырттай бақылау арнасынан, оқырман санасынан туындап жатады:

« – Шіркін, жазушы болсаң, осындай бол! – деді Мұртсыз Матай басын шайқап тамсанып. – Сені тапқан атаң Тауасардан айналайын.

– Ерім, келістірген-ақ екен, – деді Қармыс бурыл сақалын сылап.

– Көбі өтірік, – деді ақыры шыдай алмаған Уақас.

– Қарағым-ау, анда-мында емес, кәзиттің өзіне жазып отырған соң ептеп қоспаса бола ма, – деді Мұртсыз Матай. – Кәзит түгіл ауданға жай ақпар бергеннің өзінде пәлен қора жөнделді, қыстау басына пәлен сентнер шөп түсірілді деп аз-маз үстемелетіп жібереміз.

– Етке де тұздық құйылады. Өстіп әдімілеп суреттемесе, сөздің дәмі кіре ме, – деді Қармыс та» [2, 66].

Мұндай диалогтің астарында сөйлеушілердің мінез қырларын көрсететін жеңіл юмор да, заман шындығынан хабар беретін қағытпа әзіл де, баланың күмәнін жуып-шаймақ болған ниеттестік күлкі де бар. Мұндағы күлкіде юмор мен иронияның сабақтастығы жатыр. Юмор мен иронияның байланысы жайлы В.О. Пигулевский былай деп жазады: «Общим для иронии и юмора является противоположение элементов, контраст и критическое отношение к миру. Различие состоит в том, что юмор по сути есть нрав, настроение, в то время как иронии довлеет отрицательное суждение. Комическая ирония – это суждение, дополненное карнавальным настроением. Ирония ранит, оскорбляет конкретное явление, юмор критически относится к миру в целом» [4, 36].

Қорыта айтқанда, иронияның функционалдық қызметін зерделеу көркем мәтіндегі ирониялық эффекттердің қалыптасуының стильдік және тілдік механизмдерін анықтауға мүмкіндік береді. Иронияның қолданысы мен оның даму тенденциясы өрістеп отырған қазіргі жағдайда иронияның суреткер шығармаларындағы стильдік қолданысын, көркемдік құралдарын пайымдаудың маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Болдина Л.И. Ирония как вид комического. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 138 с.

2 Магауин М. Екі томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Жазушы, 1990. – 446 б.

3 Шлегель Ф. Критические фрагменты // Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. В 2-х т. Т.1. – М., 1983. – 480 с.

4 Пигулевский В.О. Ирония и вымысел. – Ростов-на-Дону: Фолиант, 2002. – 418 с.

МРНТИ 17.07.65

Лулудова Е.М.¹

¹Алматинский филиал НОУ ВПО
«Санкт-Петербургский Гуманитарный
университет профсоюзов»

К СЕМИОТИКЕ ИНТЕРПРЕТАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА: «ТАЙНАЯ ВЕЧЕРЯ»

Аннотация

В статье анализируется широко известное событие, произошедшее перед казнью Иисуса Христа, – Тайная вечеря. Предлагается рассматривать его не в русле того или иного ракурса (только с точки зрения литературы или как живописное полотно, или в рамках кинотребуваний и т.д.), а как единое целое. Доказывается, что упомянутое когда-то, это событие продолжает развиваться в сложную концепцию визуального и виртуального интерпретационного единства. При этом показано, что запечатленное на фреске Леонардо да Винчи оно не разрешает, а еще больше углубляет проблемность. Особое внимание привлекается к книге Д.Брауна «Код да Винчи» и ее киноверсии режиссера Р.Ховарда. Проводятся параллели и сопоставления с существующими значительными интерпретационными версиями Тайной вечери в доказательство того, что древнее неотрывно от современности.

Ключевые слова: семиотика, интерпретация, структурные элементы, константы, тайная вечеря, мифологический прообраз, материализованная святыня, вербализация ментального

Е.М. Лулудова¹

*¹Санкт-Петербург Гуманитарлық кәсіподақ университетінің
Алматыдағы филиалы*

«ҚҰПИЯЛЫ КЕШТЕГІ» КЕҢІСТІК СЕМИОТИКАСЫНЫҢ ТҮСІНДІРМЕСІ

Аңдатпа

Исус Христостың өлім жазасының – Құпия жиналыстың алдында болған әйгілі оқиға мақалада сарапталады. Оның қалпында әртүрлі қырынан емес (тек қана әдебиет көзқарасынан немесе көркем сурет ретінде, немесе кино талаптары шеңберінде және т.б.), біртұтас қарастыру ұсынылады. Бір кезде болған оқиға визуалды және виртуалды бірегей түсіндірудің күрделі тұжырымдамасына дамуы жалғасқаны дәлелденеді. Сонымен бірге, Леонардо да Винчи фрескасында ол рұқсат етілмейді, керісінше ол мәселені тереңдетілетіні көрсетілген. Д.Браунның «Код да Винчи» кітабына және режиссер Р.Ховардтың аталған кітаптың киноұсқасына ерекше назар аударылады. Ерте заманның қазіргі заманмен айырылмайтынының дәлелі – Құпия жиналыстың қолданыстағы айтарлықтай түсіндірмелі нұсқалары параллель және салыстыру жүргізіледі.

Түйін сөздер: семиотика, түсіндіру, құрылымдық элементтер, тұрақты шамалар, құпия жиналыс, мифологиялық бейне, материалдық аса құрметті зат, ділдік вербалдану

Е.М. Luludova¹

¹Almaty branch of the Saint-Petersburg Humanitarian University of Trade Unions

«THE LORDS SUPPER» INTERPRETATION SPACE TO THE SEMIOTICS

Abstract

The article analyzes a widely known event that occurred before the execution of Jesus Christ – the Last Supper. It is proposed to consider it not in the mainstream of this or that perspective (only from the point of view of literature or as a painting, or as a part of cinematography requirements, etc.), but as a whole. It is proved that an event mentioned once, continues to develop into a complex concept of visual and virtual interpretive unity. It is shown that what is depicted on the fresco of Leonardo da Vinci, not only solve, but even deepens more the problem. The special attention is drawn to the book by D. Brown "the da Vinci Code" and its film version directed by R.Howard. There are parallels and comparisons with existing significant interpretational versions of the Last Supper as proof that it is more ancient and is inseparable from modern times.

Keywords: semiotics, interpretation, structural elements, constants, the Last Supper, the mythological prototype, the materialized shrine, verbalization of the mental

Структурные элементы художественного произведения – сюжетостроение, словесные формулы, ритмические и моторные константы и т.п. – составляют специфический традиционный стиль, к которому обращаются авторы при создании новых произведений. Меняются времена, система ценностей, мировосприятие, вкусы и пристрастия, люди. От Рождества Христова человеческое сознание, воплотившееся в художественной культуре, испытывало мучительные метания от мистицизма к реализму, от фанатической веры – к атеизму и обратно. Однако, несмотря ни на что, евангельские образы и евангельские сюжеты остаются волнующими источниками новых художественных и философских интерпретаций. Так, библейская история о сборе всех апостолов во время преследования и объявление Иисусом имени его предателя легли в основу фрески Леонардо да Винчи «Тайная вечеря», написанной в 1495-1498 годах для доминиканского монастыря Санта-Мария дела Грацие близ Милана [1]. В начале XX века в книге Дэна Брауна «Код да Винчи», а потом и в одноименной кинокартине режиссера Рона Ховарда (2006 год), она подвергается тщательному изучению. Серия загадочных головоломок зашифрована в легенде, книге и картине и раскрывает тайну «источника Божьей Власти на земле». В итоге смешиваются предмет, его наполнение/содержимое, его хранители и то, что станет результатом. Цель данной статьи – сравнить различные интерпретации Тайной вечери, в частности рассмотреть представленное в Библии, на фреске, в книге, в кинофильме и в ряде других известных произведений с учетом семиотики всего интерпретационного поля, т.е. с учетом особенностей и перспектив литературоведческого анализа, но без его первостепенности.

Начнем с Библии. Суть рассматриваемого – раскрытие предательства. Однако в подтексте сообщается, что Иисус как сын Божий знает больше, чем другие, и дает оступившемуся время для исправления. Уважая каждого из своих учеников и ставя всех под сомнение тем, что не называет конкретное имя, он предлагает каждому оценить себя еще раз. Контекстуальность формулы «Все и никто» является наиболее ярким доказательством проявленности, с одной стороны, познания разницы между знанием и незнанием, добром и злом, жизнью и смертью; с другой – доказательством права на выбор. Т.е. самостоятельность поступка при осознании его результата реализует первое утверждение создания жизни на земле по образу и подобию Божьему и первую его интерпретационную формулу, где «Ты как Бог» равно «Ты есть Бог».

Фреску «Тайная вечеря» заказал Леонардо да Винчи герцог Сфорца в память своей жены. Почти нет декораций, темные тона и прорисованность только центральной группы, отдельные группы застыли в оцепенении от услышанного. «В этой росписи мастер избегает всего того, что могло бы затемнить основной ход изображенного им действия, он добивается редкой убедительности композиционного решения», – читаем мы почти во всех рецензиях и отзывах по поводу данной фрески [2]. Однако возможно существование и иных интерпретаций. Так, вино и хлеб на столе не только возвышают происходящее до уровня иконы (евхаристия), но и опрощают до обычного семейного застолья (само слово «вечеря» одновременно обозначает и «пир», и «ужин»). Яркое одеяние Иисуса и нежные тона рядом с ним сидящего ученика могут олицетворять извечный антагонизм мужского и женского начала. Контуры этих тел образуют букву «М», что может рассматриваться и как слово «Matrimonio» (что на итальянском языке означает «брак»), и как имя Марии Магдалины (если это продолжение или признание версии о связи Иисуса и Марии Магдалины, об их супружестве и ее важности для Иисуса, т.к. она сидит по правую руку от него). Пространство между главными фигурами образует по форме четкий клин, а символ «V» не только подпись художника, но и обозначение женского начала. Данная интерпретация нашла отражение в апокрифическом Евангелии Филиппа, где апостолы упрекали Иисуса за внимание к Магдалине словами «велико таинство супружества – ибо без него не стало бы мира» (она была вычеркнута из канонического текста Нового Завета Никейским собором в 325 году), в книге Вильяма Филиппса «Были ли Иисус женат» (1970), рок-опере 60-70-х гг. XX века «Иисус Христос – суперзвезда», фильме Мартина Скорсезе «Последнее искушение Христа», книге Лоренса Гарднер «Чаша Грааля и потомки Иисуса Христа» (1996) и частично в «Коде да Винчи» Д. Брауна (разноаспектное изложение этого можно найти [3]).

Многое на фреске и множество происходящего вокруг нее троично:

1. Апостолы располагаются группами по три фигуры.
2. Апостолы разделены Иисусом на две части по шесть фигур в каждой.
3. За Иисусом находятся три окна.
4. Фигура Иисуса по контурам четко вписывается в треугольник острием вверх.

5. Между Иисусом и фигурой рядом с ним четко вписывается треугольник острием вниз.
6. Таинственное лицо – это не Иуда, а Иоанн, и он на картине шестой по счету.
7. Добро (Иисус) и зло (Иуда) образуют с Иоанном (Марией Магдалиной) единую группу (Троицу), где центр – таинственное лицо (или Иоанн, или Магдалина из-за слишком женственных черт лица).
8. Исконная базовая полярность мужское-женское соединяет мужское (обычно рассматриваемое как целеустремленность, активность, вера в ценность своей собственной жизни) и женское (обычно представляемое как миролюбие, доверчивость, вера в ценность жизни других) в образе таинственного женственного изображения шестого апостола, называемого то Иоанном, то Марией Магдалиной. Однако она дополнена художником еще одной базовой составляющей (контроль над собственной жизнью), в образе всем известного Иуды. Иуда не только символически обозначен (мешочек с серебряниками в правой руке, перевернутая солонка на столе перед ним, отсутствие нимба над головой), не только известен как предатель (библейские притчи), но он также смещен с края стола, где обычно изображался, к его центру, почти соприкасается левой рукой с правой рукой Иисуса.
9. Слово «вечеря» означает одновременно пир и ужин, но именно на рассматриваемой Тайной вечере Иисус объявил еще об одном значении вечера – причащении (евхаристии). Более того, Тайная вечеря и Вечеря любви (агапа) в богословской литературе одинаково распространены, а вот Таинство Евхаристии представлено как одно из важнейших при домостроительстве вообще и при домостроительстве спасения в частности.
10. В состав слова «вечеря» входит шесть букв, но в церковнославянском написании оно может быть рассмотрено как единство слова «вече» («собрание, всеобщее обсуждение чего-то»), буквы «ерь» (толкуемое как «существующая жизнь, Богом данная; законченное творение») и буквы «ять» (толкуемое как «божественная связь; взаимосвязь небесных и земных структур»), что усиливается при обратном прочтении данного слова, так как наоборот оно читается как «я речев» (т.е. «я говорю»).
11. Много интерпретаций посвящено изображенной на фреске рыбе. С одной стороны, это позитивный символ, связанный с плодородием, сексуальной гармонией, с Иисусом Христом (буквы греческого слова «рыба» («*ichthys*»)) могут рассматриваться как акроним слов «Иисус Христос, Сын Божий, Спаситель» (*Iesus Christos Theou Huios Soter*)), сам Иисус приводил аналогию между ловлей рыбы и обращением людей в новую веру, а в сцене Тайной вечера рыба свидетельствует о времени происходящего (в пятницу католикам разрешено есть рыбу, а не мясо). С другой стороны, отмечается ее сорт. Если это угорь, то по-итальянски «угорь» произносится как «аринга», что лишь одной буквой отличается от другого итальянского слова – «арринга» (наставление). Однако если изображена сельдь, то слово «сельдь» произносится в северной Италии как «ренга», что переводится как «тот, кто отрицает религию».
12. Обычно все едят три раза в день, но согласно богослужебному уставу вечеря – это часто единственная трапеза за целый день. Она идет сразу после вечерни и после нее (по уставу) священническая братия возвращается в храм, где поется повечерие (служба перед сном). Тем самым вечеря, вписанная между двумя обязательными молитвенными службами, сама становится молением.
13. Перспектива основана на божественной пропорции (идеальной пропорции человеческого тела, или золотого сечения).
14. В Тайной вечере представлен момент определения ценности человека как такового, дела, которому он служит, и предательства в кругу близких людей. Причем, если предательство и распятие предопределены, то ценность человека ставится под сомнение (т.к. это вроде бы подчеркивается словами «Один из вас предаст меня»), но глубина драмы обманутого доверия неисчерпаема из-за предчувствия и других предательств, исчисляемых от отречения Петра, зафиксированного еще в Библии, до теории предательства Иуды Искарота в одноименном произведении Л.Андреева, где Иуда убивает Христа из-за любви к нему, веря, что Христу нет места на земле; до Левия Матвея в «Мастере и Маргарите» М.Булгакова, который не испытывает мук совести по причине исполнения государственного дела; до героя стихотворения «Гефсиманский сад» из романа «Доктор Живаго» Б.Пастернака, который знает цену людям, но остается с ними).
15. Образ Иуды был создан через три года после написания образа Христа и по легенде это был портрет одного и того же человека (певчего из церковного хора).
16. На изображение надо смотреть с расстояния 9 метров (30 футов) и если подняться на высоту

3,5 метров.

17. Даже благодаря варварскому отношению к фреске и прорубанию монахами двери на месте ног Иисуса в 1652 году [4] получилось триединство (свет из арки над головой Иисуса, яркая одежда Иисуса и проем двери под Иисусом), которое, в свою очередь, уничтожая смерть (убраны ноги, сложенные как при распятии на кресте), привлекает внимание в обыденному (хлеб и вино, пустые тарелки на столе) и показывает важное (свет над головой). Тем самым, опять-таки, воплощая триединство Библии, где Иисус говорит о себе «Я есмь путь и истина и жизнь».

18. В православных церквях над Царскими вратами в первом (местном) ряду иконостаса между Божьей Матерью (справа от врат) и Иисусом Христом (слева от врат) обязательно размещается икона «Тайная вечеря», и этот тройственный союз подкрепляет тот факт, что Мария Магдалина признана святой равноапостольной мироносицей.

19. Иисус представляется как создатель всего сущего и часть Святой Троицы (отец, сын и дух святой), а Мария Магдалина называлась христианами Сосудом, Чашей Грааля и Розой.

20. В русской поэзии на рубеже XIX-XX веков складывается традиция вписывать Вечерю в Моление о чаше, исконно подразумевающее моление Иисуса в Гефсиманском саду и Предательство Иуды. Это, в частности, стихотворения И.Никитина «Моление о чаше» (1854), А.Апухтина «Моление о чаше» (1868), Н.Минского «Гефсиманская ночь» (1894), И.Бунина «В Гефсиманском саду» (1894), О.Чуминой «Тайная вечеря» (1903), В.Набокова «Тайная вечеря» (1918) и многих других вплоть до стихотворения Б.Пастернака «Гефсиманский сад» (1949).

Книга и фильм уже о двоичном, а именно две табуированные тайны будут будоражить ум и искать разгадки: 1) Святой Грааль как мифологизированный прообраз для материализованной святости, включающий сосуд с кровью Иисуса, чашу для причащения, философский камень и изумруд самого Люцифера, т.е. некий предмет, одухотворяющий и обожествляющий, символ изобилия, насыщения и бессмертия; 2) Святая кровь, позволяющая на основе изучения деятельности Приората Сиона, стоящего за созданием ордена тамплиеров, раскрыть за сакраментальной мистикой правду об истинной жизни Иисуса, Марии Магдалины, их дочери Сары, династии Мервингов и их потомков, т.е. обрести священное женское начало в реальном земном человеке и т.д.

Таким образом, «Тайная вечеря» была представлена в Библии, на фреске Леонардо да Винчи, в книге американского журналиста Д.Брауна, в кинофильме режиссера Р.Ховарда и в ряде других известных произведений, однако, став объектом рассмотрения, она получила дополнительную глубину, контрастность, символичность, а также породила множественные подражания (например, картины Сальвадора Дали «Невидимка» (1929), «Лебеди, отражающиеся в слонах» (1937), «Явление лица и вазы с фруктами на берегу моря» (1938) или современные рекламные ролики, «скопированные» со знаменитой фрески).

В сферу семантики библейского сюжета «Тайной вечера» вошли понятия и представления, имеющие не только словесный эквивалент, но и предметно-функциональный пространственный код. Постепенно презентационный план выражения стал сосуществовать с репрезентационным планом содержания, а семиотизированное интерпретационное пространство создало особую однородную (из-за уравновешенности как по вертикали сакрального, так и по горизонтали стандартно-общепринятого рассмотрения), обратимую (т.к. допускает неоднократное возвращение к одному и тому же с разных сторон), замкнутую в своих пределах топологию. Каждая новая интерпретация стала включать не одно, а сразу несколько допустимых сопоставлений в рамках своей позиции и в неограниченной «перспективе смыслов», связанных с возможными путями ее преобразования в дальнейшем интерпретационном пространстве, сделав тем самым «Тайную вечерю» из словесного текста культурным архетипом.

Список использованной литературы:

- 1 *История создания фрески Леонардо да Винчи «Тайная вечеря». Режим доступа: www.eg.ru (дата обращения: 20.12.2017).*
- 2 *Режим доступа: www.abc-people.com (дата обращения: 18.12.2017).*
- 3 *«Код да Винчи» и не только. Рецензии и отзывы. Режим доступа: <http://www.e-reading.org.ua> (дата обращения: 20.12.2017).*
- 4 *Режим доступа: www.kulturologia.ru (дата обращения: 20.12.2017).*

FTAXP 17.09.91

Ж.Нурамбаев¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Ә.КЕКІЛБАЕВТЫҢ «ШЫҢЫРАУ» ПОВЕСІНДЕГІ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК

Аңдатпа

Мақалада айтулы тұлға, халқымыздың біртуар перзенті Ә.Кекілбаевтың «Шыңырау» повесіндегі уақыт пен кеңістік ұғымы қарастырылады. Жалпы шығармада уақыт қандай қызмет атқарса, кеңістіктің қызметі де тап сол дәрежеде. Көркем шығармада кеңістік қаламгердің оқырманға айтар ойына әрдайым сай келеді. Кез келген қаламгер өзі бергісі келген оқиғаға лайықты кеңістікті таңдап алады. Қаламгер Ә.Кекілбаев «Шыңырау» повесінде кеңістікті шығарма болмысына сай алады. Өз шығармасында өмірдің философиясы мен мифтік аспектілерді бергісі келген қаламгер шығарма басында оқырманын ойға салуға тырысады.

Ә.Кекілбаев – қазақ әдебиетінің дамуына өзіндік үлесін қосқан, шындықты қуаттап, өмірдің әр қадамына қуаныш лебізін білдіріп келген халық жазушысы. Оның қаламынан туған қай шығармасын алсақ та, жазушының нағыз батырға тән ержүректігін, нағыз жазушыға тән сезімталдығын байқаймыз. Әсіресе, «Шыңырау» повесінде бұл анық байқалады.

Түйін сөздер: жоғалу-қайта табысу хронотобы, уақыт, кеңістік, мифтік аспекті, құдірет, кейіпкер, табиғат, философия

Нурамбаев Ж.¹

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ВРЕМЯ И ПРОСТРАНСТВО В ПОВЕСТИ А.КЕКІЛБАЕВА «ШЫҢЫРАУ»

Аннотация

А.Кекілбаев – народный писатель, который внес вклад в развитие казахской литературы, подтвердил истину, радовался каждому шагу в жизни. Какое бы его произведение не взяли, замечаем отважность писателя, присущая настоящему герою, чувствительность, присущая настоящему писателю. Особенно четко наблюдается это в повести «Шыңырау» (Пропасть).

В целом в произведении в каком бы значении не служило время, пространство имеет такую же степень. В художественном произведении пространство совпадает с мыслью писателя, о котором он хотел рассказать читателю. В любом случае писатель может сам выбрать нужное пространство для события, который хочет передать. Писатель А.Кекілбаев в повести «Шыңырау» берет пространство согласно реалиям произведения. Писатель хотел показать философию жизни и мифические аспекты в своем произведении и в начале произведения старается навести к мысли читателя.

Zh.Nurambaev¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

A.KEKILBAEV THE TIME AND SPACE IN THE NOVEL «SHUNURAU»

Abstract

A.Kekilbayev is a well-known folk writer, who has made a great contribution to development of the Kazakh literature, has confirmed the truth and rejoiced to every step in his life. We can take any of his works and notice writer's bravery inherent to the real hero, sensitivity inherent to the real writer. Especially, you can notice this in his work "Shyngyrau".

In general, what meaning the time wouldn't give in composition, the space has the same degree. In an art composition, the space coincides with ideas, an author want's to tell about. Anyway an author can choose himself the space he needs and wants to transfer. In his work "Shyngyrau" A.Kekilbayev took the space according to the realities of the composition. The writer wanted to show philosophy of life and mythical aspects in the work and at the beginning of the composition tried to guide to the reader's thoughts.

Бұл өмірде тағдыр – талайы мүлде басқаша қалыптасқан арқалы адамдар қаншама. Кең даланы уылжыған аппақ сезім дірілімен әлдилеген, өр мінезі өршіл үнімен астасқан жандар болады. Солардың бірі және бірегейі – Ә.Кекілбаев. Ол қазақ әдебиетінің дамуына өзіндік үлесін қосқан, шындықты қуаттап, өмірдің әр қадамына қуаныш лебізін білдіріп келген халық жазушысы. Оның қаламынан туған еңбектерінің барлығы оқырман қауымның сүйікті шығармаларына айналады. Қай шығармасын алсақ та, жазушының нағыз батырға тән ержүректігін, нағыз жазушыға тән сезімталдығын байқаймыз. Әсіресе, «Шыңырау» повесінде бұл анық байқалады.

Ақын, журналист Мырзатай Болаттың дерегі мен топшалауына сүйенсек, Ә.Кекілбаев 1971 жылы «Шыңырау» повесін жариялады. Мұның атына сай, заты да шыңырау, адам жанының қалтарыс-бұлтарыстарына тұңғық тереңінен барған, оқырманға өмірдің қатал шындығын тағы да зерделеткен аса бір ойлы шығарма болғаны есімізде. Қаламгер бұл повесінде сирек кездесетін ауыр кәсіптің адамдары – құдықшылар әулетінің тағдыр-талайын алға тартады... Оларды жер бетіндегі тірліктің қым-қуыты мен қызығынан алшақтатып, сонау зымыстанның түбіне түсіретін, әрине, жоқшылық!.. Бұл ауылдан шыққан Дәріжан құдықшының да өмірі осы тірлікпен өтіп еді... Ендігі кезек – оның бұлалау болып өскен немере інісі Еңсепке келіпті!.. Жазушының өз сөзімен айтқанда: «Еңсептің де жастық дәурені – алыс жолда ай батқанша жүріп-жүріп кеп, тек таң алдында ғана бел шешпей сұлай кетіп, көз шырымын алған суыт жүргіншінің таң ұйқысындай тым тәтті, тым қысқа болды». Зерделі жігіт ауыр кәсіптің қыр-сырын көп ұзамай-ақ меңгеріп алды. Құдықшылық тірлікке көндікті. Алайда, адам сорлының шыңыраудың түбіне өзін-өзі айдап түсіруге күші жете тұра, сол тұңғық қапаста көңілінің көзін, арманда ойын байлап ұстап тұруға құдіреті жете бермейді екен де!.. Еңсептің ішіне қызғаныштың қызыл итін жүгірткен де, мұның алдында түк жазығы жоқ Қалпақпен алақөз қылған да, еңбегімен тапқан шағын дәулетіне қанағат қылдырмаған да, Үстірттің дөніне шығарып, бұрын бұл аймақта көз көрмеген терең шыңырау қаздыруға итермелеген де сол жұрттың сол кеу-кеу әңгімесі еді. Жазушы бұл туралы өз шығармасында анық айтып кетеді. «Сондай бір шыңырау қазсам, әлгі «қалпақшыл» бола қалған жұрттың аузын өзіме қарай қисайтсам, Қалпақ құдықшыны сөйтіп бір мұқатсам, сосын мен қазған шыңырау «Еңсеп қазған» атанып, атағым дәуірлеп, артымда өшпес атым қалса!..» Осы бір пенделік пиғыл Еңсеп сорлыны алды-артына қаратпаған. Бірақ, бір өкініштісі сол – оны жұрт құдықшының өзі армандағандай, «Еңсеп қазған» деп емес, «Еңсеп өлген» атап кетіп еді...

Осы шығарманы оқып шыққаныңда жүрегіңді өмір бойына тер төгіп, алайда, соның жемісін көруді тағдыры маңдайына жазбаған сорлы құдықшыға деген ащы аяныш сезімі кернеп, өзіңнен-өзің пұшайман болатының бар. Өмір шындығының көркем шындыққа қапысыз айналғаны, қаламгердің оқырман жүрегіне қапысыз жаулап алғаны дейтініміз осы болатын шығар.

Әбіш ағаның адамды шыңырау ойлардың тереңіне батыратын «Шыңырау» повесін оқығанымызда – ойымызға американдық жұртынан шыққан ұлы суреткер, Нобель сыйлығының лауреаты Эрнест Хэмингуейдің оқырманды теңіз ойлар мен құрсау сезімдердің тұтқынында ұстайтын «Шал мен теңіз» повесінің оралатыны бар. Бұл – бекерден-бекер емес деп ойлаймын. Әлем әдебиетінің тарихында пәлсапалық-психологиялық тұрғыда мұншалықты дәрежеде кемел шеберлік танытқан суреткерлер некен-саяқ. Таланттардың тағдыры! Жүйріктердің тағдыры!..

Ә.Кекілбаевтың «Шыңырау» повесіндегі жоғалу-қайта табысу хронотобы Еңсептің (шығарманың II тарауы басталғанда) еске алуымен басталады. Кеңірдектің қамын жасап жүріп өзінің осынша опа таппаған өмірінің қиын-қыстау кезеңдерінің сонау бала кезден келе жатқанын, әкесінің де осы құдық қазумен айналысып, баба дәстүрін жалғастыру кезінде қаза тапқанын еске алады. Уақыттың кеңістікке байланысы осында, Еңсептің өткенді еске алу үшін кеңістіктің әсерімен сол уақытқа түсуі. Жалпы шығармада уақыт қандай қызмет атқарса, кеңістіктің қызметі де тап сол дәрежеде. Талдау жасамас бұрын, осы уақыт пен кеңістік ұғымы туралы айта кеткеніміз жөн болар.

Уақыт пен кеңістік – әдебиеттану ғылымындағы мәні терең өзекті мәселелердің бірі. Болмыстағы құбылыстардың барлығын біз осы өлшемдер арқылы ғана бағамдай аламыз. Тылсым табиғатта мезгіл мен мекен заңдылығына бағынбайтын еш нәрсе болмас. Кеңес заманында таптық ұстанымға сүйенген зерттеушілер кеңістік пен уақытты тарихи уақыттың ғана ішінде қарастырды. Алайда соңғы жылдары көркем шығармадағы уақыт пен кеңістік мәселесін зерттеген теориялық еңбектер жарық көруде. Орыс әдебиеттануында көркемдік кеңістік пен уақыт турасында алғаш сөз қозғаған ғалымның бірі – М.Бахтин. Ол көркем шығарманың бітіміне лайық өзара байланысқа түсіп, көркемдік қызмет атқаратын уақыт пен кеңістіктің бірлігін «хронотоп» деп атайды. Көркем шығармадағы «хронотоп» немесе «мекеншак» (Б.Майтанов) ұғымы әлемнің философиялық-логикалық моделін бейнелеу арқылы өтпелі дәуір әдеби процесіндегі терең өзгерістерді пайымдауға мүмкіндік береді. М.Бахтин:

«Әдеби көркем шығармадағы хронотоп дегеніміз – уақыт пен кеңістік белгілерінің нақтылы бір бүтіннің табиғатына лайық бірлікте көрінуі. Мұнда уақыт қоюланып тығыздалады, сығылысады. Сөйтіп көркемдігімен көзге түсетіндей дәрежеге жетеді: ал кеңістік болса, шоғырланады, тарихтың, сюжеттің, уақыттың қозғалысына бағындырылады. Уақыт таңбасы кеңістікте белгіленіп көрінеді. Ал кеңістік уақыт арқылы танылып, уақыт арқылы өлшенеді. Мінеки көркем хронотоп қатпарлардың осылай қиысып, белгілердің осылай қосылып, тұтастануымен сипатталады» [1, 235 б.] – деп анықтама береді. Яғни, уақыт пен кеңістік жазушының дүниетанымын, дүниені қабылдауын, жазушы стилін қалыптастыруда үлкен роль атқарады, сол арқылы әлемнің жеке авторлық суретін құру ерекшелігін, көркем шығарманың ішкі заңдылықтарын айқындайды, шығарманың композициялық тірегі болып, көркем образдардың ашылуының ішкі ұйымдастырушысы болады. Уақыт пен кеңістікті зерттеу көркем шығарманың тініне бойлап, оның құрылу спецификасын, жазушының дүние туралы концепциясын айқындауға мүмкіндік береді.

Біз дүниедегі заттар мен құбылыстарды белгілі бір уақытта және кеңістікте қабылдаймыз. Уақыт пен кеңістіктен тыс жатқан нәрсе болмайды. Кеңістікте қабылдау деп дүниедегі заттар мен құбылыстардың белгілі бір орнын, мөлшерін, көлемін, алыс-жақындығын санамызда бейнелеуін айтамыз. Кеңістіктегі заттарды қабылдау адам көзінен олардың қаншалықты қашық немесе жақын екендігіне байланысты. Қашықта тұрған затқа адам көз қысып қарайды, бұны көздің конвергенциясы деп атайды. Егер зат жақын болса, онда адам көз қабағын ашып қарайды, бұны көздің дивергенциясы деп атайды. Кеңістіктегі қабылдауда, оның қашықтықты бағалауда иіс және есту түйсіктері үлкен рөл атқарады. Теориялық құрылым ретіндегі тарихтың пәні қазіргі мен болашақтан алыста жатқандықтан, уақыт оның маңызды ұғымдарының біріне жатады. Осы құрылымның басқа да құрамдас бөліктеріне қатысты болғандықтан, уақыт ерекше мағынаға ие болады. Мәселен, көркем шығармада кеңістік қаламгердің оқырманға айтар ойына әрдайым сай келеді. Кез келген қаламгер өзі бергісі келген оқиғаға лайықты кеңістікті таңдап алады. Кеңістік тепе-теңдігі және шығармадағы уақыт ағымы арқылы сол шығарманың жанры анықталады. Егер қаламгер комедия жаза болса, сол комедияға лайықты кеңістікті алады. Айналадағы кеңістік қаламгердің айтар оқиғасына сай келуі қажет. Қаламгер Ә.Кекілбаев «Шыңырау» повесінде кеңістікті шығарма болмысына сай алады. Өз шығармасында өмірдің философиясы мен мифтік аспектілерді бергісі келген қаламгер шығарма басында оқырманын ойға салуға тырысады. Сөйтеді де табиғаттың адамға ұнай бермейтін жағымсыз кезеңдерін бейнелеуден бастайды. Өзі таңдап алған кеңістікке алдыменен бас кейіпкерін алып келіп, оның хронотобын дайындап тұр. Шығарма басындағы кеңістіктің бұл көрінісі оқырманды ойға салады. «Шыңырау» да: Еңсеп ол күні бұл зымыранға енді қайтып түспейтінін білген жоқ. Шай ішіп шықты да ыстық қайта, құдықтың басына келді. Серіктері шайланып болғанша айналада шашырап жатқан шеген тастарды көрді. Ернек шың бұл арадан үш қонып төртінші түнемелікке эзер жететін жерде. Одан беріде тас баласы табылмайды. Жылмиған қара сұр жазық... [2, 219-220 б.]. Осылайша кейіпкер мен табиғат арасындағы бүкпесіз байланыс оқырманға ендігі болар кеңістіктегі жағдайдан сыр беріп тұрғандай бір үміт пен күдікке қалдырады. Шығарманың енді бір тұсында: Көзін құдықта ашса да, жер астына әр түскен сайын бір жас қартайғандай болады. Аяғының астында, сонау көзге түртсе көрінбес қара түнекте, ол өмірі көрмеген бір дүлей аранын ашып, тісін сақ-сақ қайрап тұрғандай ту сыртына мұздай тер шығады. Қашан аяғы жерге тірелгенше төменге бір қарамайды, көзі көкте болып, жаңа ғана артында қалған жарық әлемнің сонау бір алақандай жұрнағына телмірумен болады. Ол да барған сайын кішірейе түседі [3, 7 б.]. Осы тұста азғантай ғана уақыттың өзі ғасырға татығанын байқаймыз. Автор мұны жердің астына түскен уақытты бір жастың әп-сәтте қартайғанына теңеп байланыстырады. Еңсептің артында қалып бара жатқан жарық әлемнің алақандай ғана жұрнағы қалғанын керемет суреттейді. Одан әрі қарай Еңсептің есіне жарық дүниеде алшаң басып жүрген күндері, мынандай қара көр жер астынан атымен бейхабар кездегі аз ғана қызықты дәурені түседі. Уақытты кері шегіндіру арқылы автор кейіпкердің ішкі мұңын, сағынышын анық көрсетіп береді. Еңсептің дәл қазіргі кеңістігіндегі уақыт елесі осылайша көрініс тауып отырады.

Ә.Кекілбаевтың біз талдап отырған «Шыңырау» повесі жайлы жас журналист М.Ақан өз мақаласында мынандай ой түйін жасайды: «Әбішті оқу барысында осы айтылған пікірге тағы бір көзім жеткені «Шыңырау» повесін оқи отырып, ондағы әрекеттер мен Еңсептің прототипі Әбіштің анасы ма деп те тұжырым жасадым. Олай дейтінім, Әбіштің анасы Айсәуле әжемен болған Әлия Бөпежанованың сұхбатында әжеміз: «Соғыс кезінде жеті қабат жер астына шахтаға түстім, соғыстың аз-ақ алдында Маңғыстауда көмір өндірісі ашылып, оған ауыл-ауылдан шартпен адамдар жиналды. Әбіштің әкесі де біресе Қарабұғазға барып, тосап шығарысты, біресе Жем, Сағыз бойына барып,

темір жол салысты. Елден көмір ашылғанда, шартпен шахтаға түсті» – деп, атап көрсеткен болатын. Дәл детальдармен көрсетпесе де, Әбіштің «Шыңырау» повесін жазуда анасының өмірінің бір сәттік қиыншылығы мен тартқан тауқыметінің көрінісін суреттегені аян» [4, 2].

Бәрімізге белгілі, Еңсептің жер қазып жер қойнына кіруі оның тұрмыстық қажеттілікті талап еткенінен болып отыр. Әкесінің ізін басқаны ол оның өмірлік ұстанымы болып қала бермек. Бұл жерде шынымен де «шахта» мен «шыңырау» екеуінің бір типтік байланысы бар сияқты. Екеуі де қазылған жер қойнау. Бірі – су, бірі – көмір дейтін қажеттілікті шығарып отырған қазба байлықтар. Әбіштің психологиялық ойлау тәсіліндегі астарлы идеяның ұшын сондай жұқалап, нәзіктікпен жеткізе білуіне шек келтіруге болмас.

Ә.Кекілбаевтың шығармаларының қай-қайсысын алып қараңыз, бейне бір шығармаланған ұзын сонар жұмбақтар жиынтығы секілді. Әбішті шығармаларына қарап біз оны таныдық. Оған да бір жұмбақ деп қарадық. Осы жұмбақ тұлғалардың арасында поэзия жанрында өзіндік өрнегін салып кеткен белгілі ақын Жұмекен Нәжімеденов те бар еді:

*Тамшы терді сығып алып денеден,
Жұлдыз қылып жағайыншы деген ем...
Оу, көк аспан, тесіліпті тегенең,
Тегенеңде құюлы екен көп өлең.
Алыс жақтан албырт сәуле себелеп,
Құйылып тұр, құйылып тұр не керек!
Жер ырысын бекіттік біз шамдармен
Көшелерді қатар-қатар шегелеп» [5, 78].*

Оның әлемі жұлдыздар шоғыры болды. Сол сияқты Әбіштің әлемі қиял мен философияның шырқау шегі болды. Автордың жұмбағын шешу үшін оның шығармаларындағы астыртын дүниені табу керек. Әбіште ол бар. Ол үшін әрине, еңбектенуіміз қажет. Сонда ғана дйттеген мақсатымызға жетеміз деп ойлаймын. Үміт пен сенім соған меңзейді...

Ғаламат туындылар тудырған Әбіштей халық перзенттері ешқашан ұмтылмайды. Оған дәлел жазған шығармалары. Әбіш Кекілбаевтың біз талдап өткен «Шыңырау» повесі қай жағынан алсақ та өмірдің жұмбақ сырларынан хабар беріп тұрады. Демек, шығарманы жазған жазушының суреткерлік шеберлігі мықты деген сөз. Ол өндіріп, өнімді жазатын суреткер. Суреткер деген үлкен атақ. Суреткер деп ең биік дәрежедегі сапалы шығарма жасаушыны айтады. Суреткердің еңбегі шығармашылық тұтастығымен, ойын және өзі дйттеген шындықты көркем түрде суреттей алуымен, оны жанды бейнеге айналдыру өнерінің жоғарылығымен, талғамының биіктілігімен мойындалуға тиіс. Ф.Достоевский «Жазушының суреткер ретінде танылуы оның жақсы жаза алғандығының белгісі», – деген екен. Оның айтуы бойынша, романшының көркемдік биік таланты образдар арқылы бейнеленген ойдың салмақтылығымен өлшенеді. Оны оқырман да дәл сол қалпында түсіне алуға тиісті. Жазушының көркем жазуы деген сөз – оның жақсы жазарлық қабілеті мол деген сөз. Шын талантты адам шығарма сыртын жылтыратып әрлеу, мәнерлеу, сырлау дегеннің бәрін жоққа шығарады. Шынай көркемдік дегеніміз өмірдің өзіндей қарапайым қалпын сақтайды. Ол шындықтың сырын да, жарқын суретін де, әдемілігін де көз алдына жайып салады [6, 12].

Ә.Кекілбаевтың жазушы ретінде ерекшелейтін өрнекті де көркем тілі. Ол өз ойын бейнелі жеткізуге, әрбір нәрсені жанды суретке айналдыруға өте ұста. Жазушының көркем тілін дәл осы қалпында оқырман қауымға, білім алушыларға айнытпай жеткізу үшін не істеуіміз керек? Осы сұрақ әрбір ұстаздың көкейінде тұруы керек. Біз тоқталып өткен «Шыңырау» повесімен мектеп табалдырығынан бастап таныспыз. Бірақ, жасыратыны жоқ, повестегі уақыт пен кеңістікті, кейіпкер тілін, тілдік құралдарды біз тереңдеп түсінген жоқпыз. Осы олқылықтың алдын алу үшін қазіргі заманғы жаңартылған білім мазмұны арқылы әрбір оқытушы шәкірттеріне сапалы білім беруі тиіс.

«Еліміздің дамуының алғышарты білім дедік, яғни «Үшінші мыңжылдықтың жастары қандай болмақ?» деген сұрақ туындайды. Жауапкершіліктің биігінен көрінуі де жас ұрпаққа берілетін білім сапасын мейілінше арттыруды қажет етеді. Ал, білім сапасын арттыру, оның деңгейін әлемдік білім кеңістігіндегі стандарттарға сай келтіру түптеп келгенде, мұғалімге, оның кәсіби құзырлығына, әдістемелік біліктілігі мен шеберлігіне тікелей байланысты» [7, 25], – деп Б.А. Скакова айтып өткендей, білім сапасын арттыру жолында мұғалімнің еңбегі зор болуы керек. Кәсіби құзіретті маман ғана болашағынан зор үміт күттіретін жастарды тәрбиелей алады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Әбекең – әлемдік өркениетке ортақ қазынасына олжа салған суреткер. Көркем ойдың, көркем әдебиеттің көсемсөзге жол берген тұсында

ол ел-жұртына үлгі беретін үрдіске қол артып, уақыт мінбесіне көтерілді. Ағынан жарылды, адалынан сөйледі. Әлі де қоғам мен қауымды толғандырған келелі мәселелерге кең толғар пайым қажет болғанда, қаламына қайраткер сөз ұштап, шынайы пікірі мен шырайлы бәтуасын жайып салады. Жұртының мүддесі үшін жазары таусылмаған жазушы болу да бір бақыт қой. Шіркін-ай, осындай қазақ көбірек болса екен деп тілеймін» [8, 7], – деп ағынан жарылады. Мен де сөз соңында: Шіркін-ай, жұртының мүддесі үшін жазары таусылмаған жазушылар мен ақындардың есімдерін білім алушылардың көңіліне мәңгілікке тоқитын құзіретті мамандар көбейсе ғой деп тілеймін!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Бахтин М. *Вопросы литературы и эстетики.* – Москва, 1975. – 235 с.
- 2 Кекілбаев Ә. *Он екі томдық шығармалар жинағы. II том.* – Алматы: Өлке, 1999. – 400 б.
- 3 Кекілбаев Ә. *Шыңырау.* <http://alashainasy.kz/proza/absh-keklbaev-shyinyirau-52295> (14.07.2017).
- 4 Ақан М. *Әбіштің «Шыңырау» повесі жайында не білеміз?* <http://old.el.kz/blogs/entry> (30.06.2017).
- 5 Нәжімеденов Ж. *I том.* – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2005. – 480 б.
- 6 Тоғысбаев Б., Сужикова А. *Тарихи тұлғалар.* – Алматы: «Алматыкітап» ЖШС, 2005. – 70 б.
- 7 Скакова Б.А. *Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында мұғалімдердің кәсіби құзіреттілігін арттыру // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы «Педагогика ғылымдары» сериясы, №4(56), 2017 ж. – 24-28 б.*
- 8 Қирабаев С. *Суреткер. «Егемен Қазақстан» / 24 шілде, 2009 ж. – 7 б.*

FTAХР 17.09.91

Б.У. Сманов¹, Е.Б. Абдимомынов²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

**М.ӘУЕЗОВТІҢ 1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ
ИДЕЯЛЫҚ-ТАҚЫРЫПТЫҚ СИПАТЫН ТАНЫТУ**

Аңдатпа

М.Әуезов жазушылық эволюциялық жолында әңгімелерінен бастау алып, «Абай жолы» роман-эпопеясына дейін ұласқан гуманистік сарын мен жауыздықтың, адам мен табиғаттың бітіспес күресі, адамзаттың әлсіздігі шын мәніндегі өзінің көркемдік көкжиегіне жетіп, терең философиялық мәнге ие болды. Осыған орай М.Әуезовтің 1920 жылдардағы әңгімелерінде төңкеріске дейінгі өмірді бейнелеген, дала билеушілерінің заңсыз әрекеттері суреттеліп, кейіпкерлердің тартысы жалпы адамгершілік мәселелерін қозғауға арналды. Ұлы жазушы әңгімелерінің идеялық-тақырыптық сипаты сол кезеңдегі қоғамдық жағдай мен ізгілік мәселесі, адам жанының терең психологиялық тебіреністерін қамтыды. Бұл ретте М.Әуезов адам жанының тұңғығына үңіліп, ой-сана мен іс-әрекеттегі психологиялық процесті ұлттық көркем прозада классикалық үлгіге жеткізді. Нәтижесінде суреткердің шығармалары тек қазақ әдебиетіне ғана емес әлемдік мәдениетке құнды рухани дүние болып енді.

Мақалада әйгілі жазушы М.Әуезов әңгімелеріндегі модернистік көзқарастар мен адамзаттық рухани құндылықтар, терең психологиялық жан құбылыстарының астары жаңаша ой елегінен өткізіліп мазмұндық даралығындағы ерекшеліктер туралы орамды ойлар әдеби-танымдық талдаулар негізінде сараланады.

Сондай-ақ, М.Әуезов әңгімелерінің сюжеті өмірлік негізден алынған реалистік шығармалар екендігі туралы тұжырымдар жасалынады.

Түйін сөздер: әңгіме, идея, тақырып, мазмұн, модернизм, психологизм, құндылық, реализм

Сманов Б.У.¹, Абдимомынов Е.Б.²

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

ИДЕЙНО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАССКАЗОВ М.АУЭЗОВА (1920 ГОДЫ)

Аннотация

У классика национальной литературы М.Ауэзова своеобразный и особенный творческий путь, который начинается с маленьких рассказов и достигает уровня роман-эпопеи «Путь Абая». Философские идеи и художественные особенности его произведений – высокий показатель всей казахской литературы.

Проблемные темы первых рассказов М.Ауэзова, написанные в 20-ые годы XX века, посвящались дореволюционной жизни казахского народа, конфликту между разными слоями социума, борьбе нравственности и безжалостности правителей и простых людей.

Идейно-тематический характер рассказов известного писателя определяется тем, что он очень смело и остро поднимал проблемы общества того времени. В этом аспекте М.Ауэзов всегда заглядывает в глубину души человека и смог поднять психологический процесс в сознании и действиях своих героев до классической модели в национальной художественной прозе. В итоге, произведения великого писателя стали достоянием не только казахского народа, но и всего человечества.

В статье анализируются модернистические взгляды писателя и духовные ценности человечества в рассказах М.Ауэзова. Рассматриваются вопросы создания психологических характеров, представлен литературно-познавательный анализ уникальности стиля автора и содержания произведений.

Ключевые слова: рассказ, идея, тема, содержание, модернизм, психологизм, ценность, реализм
B.U. Smanov¹, E.B. Abdimomynov²

^{1,2}*Abai Kazakh national pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan*

THE IDEOLOGICAL AND THEMATIC CHARACTERISTICS OF THE STORIES OF M.AUEZOV (1920)

Abstract

M.Auezov has a peculiar and special evolutionary way of the writer as a classic of national literature. His work began with small stories and grew to the epic novel "The Way of Abai" reached unprecedented artistic heights. The philosophical essence and artistic features of his work are a high index of Kazakh literature.

Themes and problems of the first stories written by M.Auezov in the 1920^s the twentieth century was dedicated to the pre-revolutionary life and life of the Kazakh people, the conflict between different layers of society, the struggle of morality and the cruelty of rulers and ordinary people.

The ideological and thematic nature of the stories of the great writer is determined by the fact that he very boldly and sharply raises the problems of the society of that time and has always sought to find an answer to the most pressing questions creating psychological images. In this aspect M.Auezov always looks into the depths of the person's soul and was able to raise the psychological process in the consciousness and action of his characters to the classical model in national artistic prose. As a result, the work of the great artist became the property not only of the Kazakh people, but of all mankind. The article analyzes contemporary views of the writer and spiritual values of mankind in the stories of M.Auezov. The issues of creating psychological characters are considered, a literary and cognitive analysis of the uniqueness of the author's style and the content of the work is given.

Keywords: story, idea, theme, content, modernism, psychology, value, realism

Қазақ әдебиетінің әлемдік мәдениет қазынасына қосылуға өлшеусіз үлес қосқан классик жазушы М.Әуезовтің сан қырлы шығармашылығын зерттеу, тану мәселесі жиырмамыншы ғасырдың 20-жылдарынан бастау алады. Қазақ әдебиеттанушы ғалымдарының ішінде бұл тақырыпқа қалам тартпағаны кемде-кем болар. Уақыт өткен сайын ұлы жазушының рухани мұраларын танып-білудің тамыры тереңдеп келеді. Сондықтан, М.Әуезов шығармашылығы әлі де талай зерттеулерге негіз болары сөзсіз. Ұлттық әдебиет шеңберінен шығып адамзаттың мәдениет қазынасына үлкен үлес болып қосылған Әуезов шығармашылығын жаңаша ой елегінен өткізіп зерделеуде шағын көлемді прозалық жанрдағы әңгімелерін арнайы зерттеу нысанына айналдырып, оқу үрдісінде кеңінен

қолданудың маңызы зор болмақ.

Жалпы қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінде бұрындары аса көп талдауларға іліге бермеген шағын эпикалық шығарма болып табылатын «әңгіме» жанрының алар орны ерекше. Ұлттық руханият мәселесіне келгенде солақайлық танытқан кеңестік дәуір мен 1989 жылы Алаш арыстары ақталып, тарихымыз бен ұлттық әдебиетіміздің ақтандақ беттері ашыла бастаған кезеңде де бұл жанр қазақ әдебиетінде кеңінен оқытылып қанат жая алмады. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жоғымызды тамтұмдап түгендеуге кіріскен шақта ғана әдебиеттің әр жанры ұлттық сипатта жеке зерттеу нысанына алынып жан-жақты қарастырыла бастады. Әдебиетті зерттеуші ғалымдардың қажырлы еңбектерінің нәтижесінен алынған жаңалықтар тақырыптық-идеялық тұрғыдан сараланып оқу үрдісіне кеңінен енгуге жол ашылды. Бұл орайда С.Қирабаев, З.Қабдолов, Т.Ақшолақов, М.Мырзахметұлы, Р.Нұрғали, А.Қыраубаева, Қ.Тасболатов, Т.Жұмажанова, С.Мақырұлы, Б.Сманов сынды т.б. ғалымдардың еңбектері қазақ әдебиетін оқытудың пән ретінде зерттелу тарихында өз орындарын иемденді [1, 13 б.]. Дегенмен, көрнекті әдебиет зерттеушілері қазақ әдебиетін концептуалдық, жалпылай шығармашылықты талдау, әдебиет тарихын жүйелеу, әдебиетті оқыту әдістемесін негіздеу секілді ауқымды мәселелерді қарастырып, ғылыми-теориялық тұғырын қалыптастырғаны мен шағын көлемді «әңгіме» жанрын арнайы оқыту ісі назардан тыс қала берді. Себебі, жоғарыда аталған зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде негізінен әдебиеттің кең көлемді эпикалық шығармалары жан-жақты қарастырылып ғылыми тұрғыда талданды. Ал шағын көлемді эпикалық шығармаға жататын «әңгіме» жанры тілге тиек етіліп, қысқаша мазмұндық түсініктеме берулермен шектелген еді. Сондықтан, қазіргі таңда осы кемшін түскен, жабулы қазан күйінде қалғандай мәселені жаңаша зерделеудің мүмкіндігі туып, жеке-дара қарастыратын уақыты жетті деп ойлаймыз.

Әңгіме – оқиғаны қара сөзбен баяндайтын шағын көркем шығарма. Әңгіменің жанрлық ерекшеліктері оқиғаны баяндау тәсілі, сюжеттік-композициялық құрылысы, көркемдік жүйесі арқылы айқындалады. Әңгіменің көлемі шағын, кейіпкерлер саны аз, сюжет ұйтқысын құрайтын оқиғаның басталуы, шарықтау шегі мен шешімі болады. Оқиға көбіне бірінші жақтан баяндалып, әңгімешінің оқиғаға тікелей қатыстылығын көрсетеді [2, 22 б.]. Бұл әңгімеге жанр ретінде берілген әдебиет теориясында қалыптасқан анықтама.

Қазақ әдебиетінде «әңгіме» жанры Ы.Алтынсариннен бастау алғаны мен XX ғасырдың басында ғана қанат жайып қалыптасып жаңаша мазмұнда сипаттала бастады. Сол дәуірден бастап бүгінгі күнге дейін осы жанрда қалам тартқан көрнекті қаламгерлер Б.Майлин, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, О.Бөкей, Т.Әбдік, Д.Исабеков, А.Алтай, Қ.Жұмаділов, Р.Мұқанова, және т.б. айрықша атауға болады.

Аталмыш қаламгерлердің ішінде шоқтығы биік шынары, ешкімге ұқсамайтын қайталанбас қолтаңбасы бар әңгіме жазудың бірегей үлгісін көрсеткен ұлы жазушы М.Әуезовтің орны ерекше. Заманының заңғарына айналған жазушының қаламынан мәні мен мазмұны терең жиырмадан астам әңгіме дүниеге келген. Оларды зерттеп-зерделеп оқу үрдісіне енгізгенде тақырыптық-идеялық сипаты мен мазмұн даралығына қарай әңгімелердің жазылу уақытындағы қоғамдық өзгерістерді ескере отырып, кезең-кезеңге бөліп қарастырған жөн. Осы тұрғыдан алғанда жазушының әңгімелерін үлкен екі кезеңге бөліп қарастырған жөн. **Бірінші кезең**, төңкеріске дейінгі өмірді бейнелеген, дала билеушілерінің заңсыз жуандығын суреттеген, кейіпкерлердің тартысы жалпы адамгершілік мәселелерін қозғауға арналған 1920 жылдардағы әңгімелері. **Екінші кезең**, кеңес дәуірінің тұрмыс тіршілігін суреттейтін, әлеуметтік саясат мәселелері мен таптық күреске тереңірек көңіл бөлген социалистік реализм әдісіндегі 1930 жылдары жазылған әңгімелері. Осы шағын жанрға қалам тарту жолы жазушының шығармашылық эволюциядан өтіп, қаламгер ретінде сатыдан сатыға көшуі мен суреткерлік сапарының әр адымында соны сырлар ашылып классикалық деңгейге жетуіне себеп болды. Қаламгердің қазақ халқының XX ғасыр басындағы тұрмыс тіршілігі мен қоғамдық өзгерістерді қысқаша суреттеулер арқылы жазған әңгімелерінің мазмұны уақыт өткен сайын тереңдей түскен. Нәтижесінде «Қараш-қараш оқиғасы» (1927), «Қилы заман» (1928), «Көксерек» (1929) сынды повестері бірінен соң бірі дүниеге келді. Содан соң «Абай жолы» роман-эпопеясы мен «Өскен өркен» романы секілді кесек туындылары оқырманға жол тартты. Міне, мұның өзі ұлы жазушының классикалық деңгейге көтерілуінде өткен жазушылық эволюциялық жолын айқындайды.

Енді сол ұлы жолдың бастауы болған қаламгер әңгімелерінің бірінші кезеңіндегі шығармаларына тоқталсақ. Өз заманында қазақ халқының әлеуметтік жағдайын, ұлттық психологиясын және тарихын жетік білген М.Әуезовтің 1920 жылдары жазған «Қорғансыздың күні» (1921), «Оқыған азамат» (1923), «Үйлену» (1923), «Сөніп жану» (1923), «Кім кінәлі?» (1923), «Қыр суреттері» (1923), «Қыр әңгімелері» (1923), «Жетім» (1925), «Барымта» (1925), «Кінәмшіл бойжеткен» (1925), «Қаралы сұлу»

(1925) әңгімелері негізінен адамгершілік мәселелерді қозғауға арналған. Осы әңгімелерінің идеялық-тақырыптық ерекшеліктері сол заманда болып жатқан қоғамдық өзгерістерге негізделген. Яғни кеңес үкіметі орнап отаршылдық саясаттың ауқымы кеңіп, қазақ ұлтының арасына түрлі пиғылды адамдардың көбейген шағы. Бұл уақытта жазушы әлі айтарлықтай ашықтан-ашық қуғынға ұшырай қоймаған уақыт болатын. Сондықтан, қаламгер отаршылдық саясатқа қарсы пікірлерін қазақ қоғамында орын алып жатқан жағдайлармен байланыстыра суреттеуге тырысты. Сол арқылы ол халқымызды солақай саясаттың құрбанына айналмай ата-дәстүрден айнамай, бірлікке, адамгершілікке шақыруды өз әңгімелеріне өзек етті. Мәселен, «Қорғансыздың күні» әңгімесінде Ғазиза қыздың ауыр трагедиялық тағдырын сол кездегі қазақ қоғамындағы адамдардың бір-біріне көрсеткен озбырлықты Ақан болыс пен, атшабар жолдасы Қалтай секілді кейіпкерлердің образдарын суреттеу арқылы шебер баяндайды. Автор «Сезімді адамның жүрегін шаныштырып тіксіндіретін, түңілтетін көрнеу жауыздықтар, ауыр халдер Ақанға көп әсер бере қойған жоқ. Күндегі өмірінде бұл секілді талай жауыздықты көріп, өзі де сондайлардың ішінде болып жүргендіктен, мына естіп отырған сөзінің бәрі көңіліне таныс, таңғаларлық шамасы жоқ. Оқып кеткен сабағы секілді болды» [3, 21 б.] – деп кейіпкерлердің пікірлері мен іс-әрекеттерін өзара қарама-қайшы қою арқылы адамдар арасындағы арсыздық, адамшылық қасиеттің төмендеуі секілді халқымызға жат әдеттердің орын алып жатқандығын көрсетеді. Тегінде шығарма ойы ұлы Абайдың «Бірінді қазақ бірін дос, көрмесен істің бәрі бос» деген философиялық ауқымы терең идеясына келіп тоқтағандай болады.

Жазушының осы әңгіменің басты идеясы етіп отырған ойы солақай саясаттың салдарынан ауыр жағдайға душар болған қоғамда адамдар бір-біріне мейіріммен қарап, өзара көмек қолын созып қиындықтан шығар жол таппаса Ғазиза қыздың күйін кешіп кетуіміз мүмкін екендігін ескертеді. Сондықтан әңгіменің тақырыбы әлдінің әлсізге көрсеткен озбырлығы, трагедиялық әйел тағдыры болғанымен, идеясы мен мазмұндық даралығы тереңде жатқан тың дүние еді. Бұл әңгіме бір қараған кісіге бай мен кедейдің таптық күресі секілді көрінгенімен, әңгімедегі көтеріліп отырған көкейкесті мәселе өмір қайшылығы, ақ пен қараның, әлді мен әлсіздің, жақсылық пен қиянаттың қырқысқан қақтығысы, екі ұдай сезім сергелдені. Әңгіме үшінші жақтан, яки баяндаушы тарапынан айтылады, әңгіменің «әлқиссасынан бастап ішкі монологтың бір элементі болып табылатын – еске алу, лирикалық шегініс шеберлікпен пайдаланылады.

Ал, 1923 жылы Ташкенттегі «Шолпан» журналында жарияланған «Оқыған азамат» әңгімесінде шынайы өмірдегі оқиғаларды дереккөз ретінде пайдаланып қазақ қоғамындағы алауыздық пен дүниеқоңыздықты суреттейді. Бұл да халқымыздың тамыры терең тарихында көп көрініс бере бермейтін құбылыстың бірі болатын. Белгілі ғалым Т.Жұртбай: «Оқыған азамат Мұхтар Әуезов туындыларының ішіндегі автобиографиялық сипаты басым, өмірдің өзінен алынған бірден-бір шығармасы» дейді де, әңгімедегі Мейірханды Әуезовтің болмысына жақындатады [4, 256 б.]. Автор әңгіменің басынан-ақ оқырманды зіл батпан көңілсіздікке жетелейді. Екі дүниенің ортасында ауру меңдеп жатқан Мақсұт Мейірханды алдырып, «Мен еңбек сіңіре алмадым...» деп бірлесе ойласқан қазақ қоғамы алдындағы өтелмес парызға қарызын айтып, көкірек шерін шығарады. Сондай ақ, әңгімеде автордың «Қалада өскен жігіттің адамы осы еді» деген Мақсұтқа берген жұрт бағасында да бір сыр бар. Қаланың ұлттық болмысты өзгертер әсерін топшылау байқалады [5, 52 б.]. Дәл осы кезең отаршыл империяның жүргізген саясатының нәтижесінде қазақ жұртында екі арнаға бөлінушілік орын алған уақыт болатын. Кең далада дархан көңілмен, кіршіксіз мейірімді сезіммен сусындап өсіп қалыптасқан халқымыздың оқу, білім іздеп қалаға келіп орныға бастағанда оның ұлттық дүниетанымы екі арнаға ауыса бастады. Бар мал-мүлкін сатып, қалаға келіп оқыған азаматтардың өзі қазақи болмысқа жат дүниеқоңыздыққа душар болуын автор Жұмағұлдың іс-әрекеті арқылы оның ата-анасы Әміре ақсақал мен Қамарияның образдарын сабақтастыра суреттей отырып баяндайды. Ол туралы әңгімеде «Е, алса-алсын байдың қызын! Ол немені біз оқытқанда, «ылғи бізден шығын шығара бер, кемпір шалдың қолындағы азын-аулағын тауыса бер» деп оқытып па едік?!» «Мал тап, бізді асыра» деп оқытқанбыз. Осы күнге шейін қара тиын табыс тапқан жоқ. Енді қашан көмегі тиеді бізге? Бұдан былай мал таппаса, үйге де жолатпайық деп жүр едік. Соны естіген ғой! – десіп, іштегі жұбаныштарын сыртына монтаны күйініштің сөзімен шығаратын» [3, 38 б.] – деп оқудың адамзат игілігі үшін жаралғандығын ескереместен, мал табу үшін оқу керек деген ұлттық болмысымызға кереғар түсінікпен баяндайды. Міне, осындай бір-біріне қарама-қайшы түсініктерді көркем образдар арқылы бейнелеп оқырманға жеткізуі жазушының тақырып таңдаудағы талғамының өзіндік шеберлігін көрсетеді. Таңдаған тақырыбының басты идеясы мен мазмұндық даралығының өзара үндесіп келуі де М.Әуезов шығармашылығының басты ерекшеліктерінің бірі. Мәселен, осы «Оқыған

азамат» әңгімесінің көтерген тақырыбы – қоғамдағы өзгерістердің ел өміріне тигізген ықпалымен ұлттық дүниетанымның бүлінуі болса, басты идеясы жаңа қоғамға оқу арқылы бейімделген адамдардың ұлттық болмысқа, салт-санаға жат әрекеттер жасамай керісінше оқу-білімді ел игілігіне жаратып қазақы қалыпқа салуы қажет екендігімен ерекшеленеді. Оны автор Мейірханның образын бейнелеу арқылы шынайы суреттеп түсіндіреді. Осыған орай, шығарманың тұтастай мазмұны белгіленген тақырып пен басты идеяны ашуға құрылған.

Классик жазушының қаламынан туған тағы бір ерекше сарындағы әңгімесі «Кінәмшіл бойжеткен» деп аталатын шығармасы. Ерекше болатын себебі, бұл туынды қазақ әдебиетіндегі модернистік сарында жазылған алғашқы шығармалардың бірі де бірегей болып табылады. Әңгімеде автор Ғайша сынды трагедиялық пенденің басындағы кереғар қайшылығын жайып салып, ақтау мен айыптау төрелігін оқырман пайымдауына қалдырады. Өзінің күйкі тірлігіне ашынған ызасы Ғайшаны ықылассыз өлімге жетелегенмен, айнадағы мүләйім жүзі намысын жеңеді. Автор Ғайшаны тектен-тек айна алдына әкеп у іштіргелі тұрған жоқ. Кейіпкердің сыртқы әлемі мен ішкі әлеміндегі сәйкессіздіктің көрінісін аңдату байқалады. Бұрын да махаббаттан тауы шағылған Ғайша Ғаббаспен арадағы суық әңгімеден кейін, өзінің ары алдында айнаға қарап жауап береді. Ғайша бейсаналы түрде басынан өткен біраз нәрселерді ұмытып кетуге тырысады. Ұмыту – ең қатыгез әділетсіздік, сонымен бірге ең керемет өзінді-өзің жұбату тәсілі екенін Ғайша сезінгендей болады [5, 64 б.]. Бірақ трагедиялық образдағы Ғайша сол кездегі қоғамдағы келеңсіздіктер құрбанының бейнесі іспетті суреттеледі. Себебі, автордың осы әңгімесі сол кезеңдегі рухани бүліне бастаған қоғамды шынайы фактілермен қатар терең психологиялық тебіреністерді бейнелеген модернистік туынды. Онда өзіне дейінгі қазақ әдебиетінің проза жанрында болмаған сонылық сюжеттер мен оқиғалардың шынай өмір фактілері негізінде мазмұндалуы, терең психологиялық құбылыстардың тебірене бейнеленуі секілді ерекшеліктер орын тепкен. Осыған орай шығарманың тақырыбы жастар тағдыры мен рухани құндылықтардың құлдырауы болса басты Түйін идеясы сол кездегі отаршылдық сананың қазақ қоғамына тигізген ықпалының нәтижесінде халқымыздың сан ғасырлық қалыптасқан руханиятының бүлінуі болып табылады. Оқиғаның мазмұны жастар тағдыры мен Ғайша бойжеткеннің психологиялық тебіреністерін сабақтастыра отырып суреттелген сюжеттермен дараланады. Шығарманың басты идеясы болып табылатын халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани игіліктерінің күйреуі әңгімеде Ғайша қыздың жас жігіттердің бірінен соң бірімен көңіл қосып бір сәттік тән рахатын ғана ойлап, ұлттық салт-санамызға оғаш қылықтар көрсетуімен баяндалады. Ол туралы автор «Бұдан кейін екі-үш жыл өтті... Арада Ғазизден басқа екі нөмір өтті... Бұлар қазақ жігіттері еді. Біреуі босаң, олақтау шәкірт еді, ол биші болатын. Бірақ Ғайшаны күннің көзінен де қызғанатын болды. Өзінде өткір қылық аз болса да, сүйісуі мен құмарлығы тым мол болып, таусылмайтын ұзақ ертегі тәрізденіп жалықтырып еді... Екінші қызметте жүрген, кексе тартып қалған, жақсы киініп, жақсы майланатын қулығы, орамы мол күлдіргілеу жігіт еді. Оның алдауы мен шырғасы көбейе берді... Сондықтан Ғайша одан да жалықты. Бұл екі жігіттің алғашқысын Ғайша дертті қылып тастап еді. Соңғы айырылғанына қиналмаған сияқтанды. Бұлай болғаны жас қызды бұрынғылардан гөрі аз өкіндіріп кетті» [3, 139 б.]— деп баяндайды. Мұның өзі қазақ қоғамында әлімсақтан қалыптаспаған, салт-дәстүрі мен ұрпақ тәрбиесінде орын алмаған, ұлттық құндылықтарымызға қарама-қайшы дүние болатын. Әңгімеде жазушының көрсеткен ел ішіндегі рухани құндылықтардың бүлінгендігінің бір көрінісі де осы еді.

М.Әуезов – өзіне қанық дүниелерді ғана тұжырымдап жазған реалист жазушы. Осы сарындағы шығармасының бірі 1925 жылы жазылған «Қаралы сұлу» әңгімесі. Бұл әңгіменің де сюжеті өмірлік негізден алынғандығы туралы пікірлер зерттеушілер арасында кездеседі. Әңгімеде Қарагөздің жан дүниесіндегі сезім құбылыстары, көңіл-күй сарыны қара сөздің құдіретімен тарқата баяндалып, реализм қиялға айқара есігін ашып тұрады. Автордың сан қырлы баяндау тәсілінің бір ерекше парасы осы әңгімеде көрініс береді. Яғни автор өз баяндауын үшінші жақтағы кейіпкердің ішкі монолога ретінде ұсынып, оқырманға солай қабылдатады. Күйеуі Әзімханнан айырылғалы, міне, алты жыл, сол мерзім бойы ол жалғыз. Жалғыздықтың жан азабын шеккен кейіпкердің жан құбылыстарындағы сан алуан құпия қалтарыстары, ішкі иірімдері логикалық тұрғыдан нанымды, психологиялық талдау арқылы ашылған. Қарагөздің жан дүниесіндегі болып жатқан сезім құбылыстары көбіне бірінші жақтан беріледі. Сондықтан да мұнда кейіпкердің ішкі сезім иірімдері, әңгімелеушінің баяндауында, яғни шығарма психологиясы бірінші кезекте тұрады. Бұл да шығарманың басты ерекшелігінің бірі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда әңгіменің тақырыбы жалғыздық, әйел тағдыры болса, идеясы физиология мен психологияның өзара тартысынан тұрады. Ол тартыс жалғыздықты суреттеу

арқылы көрініс береді. Жалғыздықтан жапа шеккен жан көбіне өз ойымен өзі болады, оның өткен өміріне лирикалық шегініс жасауы, бақытты шағын елестетуі, қайғыруы секілді бір сәттік сезімдік құбылыстар оны ішкі монологқа, өзімен-өзі сөйлесуге мәжбүр етеді.

Жалпы М.Әуезовтің әңгімелерінен басталып, «Абай жолы» роман-эпопеясына дейін ұласқан гуманистік сарын, адамгершілік пен жауыздықтың, адам мен табиғаттың өзара бітіспес күресі, Ажал-Ақиқат-Табиғат алдындағы адамзаттың әлсіздігі шын мәніндегі өзінің көркемдік көкжиегіне жетіп, терең философиялық мәнге ие болады.

Бұл тұрғыда М.Әуезов адам жанының тұңғиығына барынша терең үңіліп, ой-сана мен іс-әрекеттегі психологиялық процесті ұлттық көркем прозада классикалық үлгіге дейін жеткізе білді. Әуезовке дейінгі көркем прозада жеке кейіпкерлердің ішкі жан дүниесіндегі сезім құбылыстары мен рухани әлеміндегі психологиялық процестер көбіне автордың баяндауында, яғни автордың монологы ретінде беріліп жүрсе, Әуезовтен бастау алған кең тынысты эпикалық туындыларда жеке адамның жан сыры, күйініш-сүйініші монолог, ішкі монолог, «ой ағысы» т.б. секілді көркемдік тәсілдер арқылы бейнелене бастағаны белгілі. Сондай-ақ, Әуезов қолданған ішкі монологтың өзге тәсілдерден, әсіресе авторлық баяндаудан мүлдем бөлектенгендігін де баса айтқымыз келеді [6, 305 б.].

М.Әуезовтің қай әңгімесін алып қарастырсақ та онда адамның жан дүниесіндегі алмағайып құбылыстар мен сезім тебіреністері шебер суреттелгендігін аңғарамыз. Орыс әдебиетінің белгілі өкілі Ф.М. Достоевский «Человек великая тайна, писатель должен его разгадать» деп жазушыға үлкен талап қойғаны бар. Ал, М.Әуезовтің қазақ көркем прозасындағы әңгіме жанрында қалам тартып, кейіпкерлерінің ішкі сезімдеріне терең үңілу арқылы адам жанының құпияларын шебер сомдап аша білуі ұлы жазушының осы талаптың үдесінен толық шыға білгендігін көрсетеді.

М.Әуезовтің алғашқы шығармашылық еңбектері көркем әңгімеден басталғаны белгілі. Ол жөнінде Бұзаубағарова Қ.С., Зауқымбекова Т. «Мухтар Әуезовтің алғашқы әңгімелеріндегі шеберлігі туралы» мақаласында жазушының алғашқы әңгімелерінің жазушы шеберлігін шындаудағы орны туралы тоқталып өтеді [7, 139 б.]. Әйгілі жазушының 1920 жылдары жазған әңгімелерінің тағы бір ерекшелігі автордың трагедиялы ортадағы адам болмысына үңілуге көптеп мән бергендігінде болды. Оған «Қорғансыздың күніндегі» Ғазиза қыздың, «Кім кінәлідегі» Ғазизаның, «Қаралы сұлудағы» Қарағөздің, «Жетімдегі» Қасымның, «Оқыған азаматтағы» Мақсұт пен кемпірдің және т.б. әңгімелеріндегі трагедиялық тағдырды басынан өткерген кейіпкерлер ғұмырының бейнеленуі дәлел. Алайда мұндағы бір ерекшелік автордың кейіпкерлерін қатерге бас тіктіруінің өзінде де бір сұлулық бар. Үміті үзілген жанның ең соңғы ұмтылысынан да сұлулық іздеуі, оқырманға бұрын-соңды болмаған жаңа бір дүниені байқатуды эстетикалық нысана етіп алғандай көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда ұлы жазушының әңгімелері – сананы мұңмен тербей отырып, мазмұндық даралығымен де, көркемдігімен де, идеялық-тақырыптық ерекшелігі мен де өзіне тән сонылық жол салып, ұлттық дүниетанымды тереңдете түседі. Нәтижесінде ұлттық көркем әдебиетіміздегі психологизм, оның көркемдік бейнелеу құралдары – монолог, ішкі монолог, ой ағысы, пейзаж, портрет т.б. әдеби үрдісте өзіндік заңдылығымен дамығандығын көреміз.

Қорыта айтқанда, М.Әуезов әңгімелерінде адамзат өмірі қатыгездікке толы, сол арқылы жаратылыс дүниесі мен адамзат қоғамы өзіне тән дәстүрлі қасиетінен айырылуға мәжбүр болады деген идеяны алға тартады. Бұл, әсіресе, империялық биліктің қыспағында қалған халықтардың тағдырында ерекше қарқынмен іске асатындығын меңзейді. Сондықтан оқыту үдерісінде жазушы шығармалары жалпы адамзаттық, ұлттық құндылықтарды қастерлеп, елдік бірлікті, ұлттық кодты сақтауға баса назар аударуға үндейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сманов Б. Көркем шығарманы талдау негіздері. Монография. – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, «Ұлағат» баспасы, 2016. – 366 б.
- 2 Таңжарықова А. Көркем мәтінді талдау негіздері. Оқу құралы. – Алматы: «Service Press» баспасы, 2016. – 259 б.
- 3 Әуезов М. Қорғансыздың күні. Әңгімелер мен повестер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 432 б.
- 4 Жұртбай Т. Бесігіңді түзе. – Алматы: Жазушы, 1997. – 560 б.
- 5 Рахманова Н.М. Әуезовтану дәрістері. Оқу құралы. – Алматы: «Кітап» баспасы, 2010. – 354 б.
- 6 Пірәлі Г.Ж. Қазіргі Мұхтартану: 1-кітап. – Алматы: «Елтаным» баспасы, 2014. – 320 б.
- 7 Бораиш Р.Б., Нокербан Б. Ұлттық драматургияның қалыптасуындағы М.Әуезовтің шығармашылық қызметі // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршысы

**ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ
PEDAGOGY AND METHODOLOGY PROBLEMS**

МРНТИ 14.35.07

Кадырова Г.Р.¹, Маймакова А.Д.²

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

**РЕФЕРАТ КАК СРЕДСТВО ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО
ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ НЕФИЛОЛОГОВ**

Аннотация

В данной статье предлагается модель обучения написанию учебного информативного реферата. Работа над его оформлением происходит в двух направлениях: анализ внешней и внутренней структур учебного научного текста и написание собственно реферата.

Материал настоящей статьи отражает профессиональную направленность обучения студентов-нефилологов русскому языку на основе текстов научного стиля речи как способу формирования их профессионально-речевых компетенций.

В статье представлен обзор теоретических сведений, отражающий информацию о жанрах научного текста и видах его переработки. Рассмотрена также классификация видов рефератов, предложенная российскими (Н.И. Колесниковой, М.С. Корнеевой и др.) и зарубежными исследователями (С. Ранганатан, Хирояма Кэндзо, Б. Уейли др.).

Авторами настоящей статьи предложены практические рекомендации по подготовке к написанию реферата как успешной речевой компетенции обучающихся в учебно-профессиональной сфере деятельности.

В заключении сделан вывод о том, что обучение написанию реферата научной статьи в учебно-профессиональной сфере формирует у студентов казахских отделений нефилологических специальностей не только культуру письменной речи, но и развивает общекультурные компетенции при изучении общеобязательной дисциплины «Русский язык».

Ключевые слова: реферат, профессионально-ориентированное обучение, научный стиль,

письменная речь, чтение, переработка первоисточника, реферативный текст

Г.Р. Кадырова¹, А.Д. Маймакова²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

РЕФЕРАТ АНА ТІЛІ ОРЫС ТІЛІ ЕМЕС, ФИЛОЛОГ ЕМЕС-СТУДЕНТТЕРГЕ ОРЫС ТІЛІН КӘСІБИ-БАҒДАРЛЫ ОҚЫТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Бұл мақалада оқу-ақпараттық рефератты жазу моделі туралы айтылады. Оны рәсімдеу жұмысы екі бағытта жүргізіледі: оқу-ғылыми мәтінді сыртқы және ішкі құрылымдарын талдау және өз рефератын жазу.

Мақаланың материалы филолог емес мамандықтар студенттеріне ғылыми стилік мәтіндер негізінде орыс тілінің кәсіби бағыттылық оқытылуын көрсетеді. Осының нәтижесінде олардың кәсіби-тілдік құзыреттілігі қалыптасады.

Мақалада теориялық мәліметтерге шолу берілген, ол ғылыми мәтіннің жанрлары мен оның қайта өңдеу түрлері туралы ақпаратты көрсетеді. Сондай-ақ ресейлік (Н.И. Колесникова, М.С. Корнеева, т.б.) және шетелдік (С.Ранганатан, Хирояма Кэндзо, Б.Уейли, т.б.) зерттеушілердің ұсынған реферат түрлерінің жіктелуі қарастырылады.

Мақала авторлары реферат жазуға дайындық бойынша тәжірибелік кеңестер ұсынады. Бұл оқу-кәсіби саласында студенттердің сөйлеу құзыретін дамытады.

Қорытындысында филологиялық емес мамандықтардың қазақ бөлімдерінің студенттерінде оқу-кәсіби салада ғылыми мақаланың рефератының жазуына үйрету барысында сөз жазу мәдениеті қалыптасады, сонымен қатар жалпыға міндетті «Орыс тілі» пәнін оқып үйренуде жалпы мәдени құзіреттілігін дамытады.

Түйін сөздер: реферат, кәсіби-бағдарлы оқыту, ғылыми стиль, жазылым құзыреттілігін қалыптастыру, оқу, түпнұсқаны өңдеу, реферат мәтіні

G.R. Kadyrova¹, A.D. Maimakova²

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University

ABSTRACT AS A MEANS PROFESSIONALLY-ORIENTED TRAINING OF RUSSIAN LANGUAGE AS A SECOND LANGUAGE FOR NON-PHILOLOGICAL STUDENTS

Abstract

This article proposes a model for teaching an educational informative abstract. Work on its design takes place in two directions: the analysis of the external and internal structures of the academic scientific text and the writing of the abstract itself.

The material of this article reflects the professional orientation of teaching non-philology students to the Russian language on the basis of texts of the scientific style of speech as a way of forming their vocational and verbal competences.

The article provides an overview of theoretical information that reflects information on the genres of the scientific text and the types of its processing. The classification of the types of abstracts proposed by the Russian (N.I. Kolesnikova, M.S. Korneeva, etc.) and foreign researchers (S.Ranganathan, Hiroyama Kenzo, B.Weyli etc.)

The authors of this article offered practical recommendations on the preparation for writing an essay as a successful speech competence of students in the educational and professional field of activity.

In conclusion, it was concluded that teaching the writing of an abstract of a scientific article in the educational and professional sphere forms not only a culture of written speech among students of Kazakh branches of non-philological specialties, but also develops general cultural competencies when studying the compulsory discipline "Russian language".

Keywords: abstract, professionally oriented learning, scientific style, written speech, reading, processing

of the original source, abstract text

На современном этапе развития общества социальный заказ в системе высшего образования при подготовке высококвалифицированных специалистов направлен, в первую очередь, на формирование гармонично развитой, социально активной, творческой личности, обладающей профессиональной компетентностью, информационной культурой, гибким мышлением и коммуникативными умениями.

В настоящее время в связи с разработкой нового образовательного стандарта Республики Казахстан письменная речь представляет собой отдельный аспект обучения и рассматривается как продуктивный вид речевой деятельности в системе языковой подготовки, обеспечивающей профессиональное становление специалистов. Из этого следует, что сегодняшняя подготовка будущих специалистов предполагает освоение студентами как технологических, так и аналитико-синтетических операций, проводимых с учебными текстами научного функционального стиля. Поэтому обучение студентов разным видам речевого общения осуществляется при работе с научным стилем на материале текстов, ориентированных на профилирующую специальность.

Письмо как продуктивный вид речевой деятельности, обеспечивающий выражение мыслей в графической форме, обладает образовательно-развивающим потенциалом, поскольку овладение письменной речью как средством коммуникации способствует развитию индивидуального языка, мышления, процессов смыслового зрительного восприятия, вероятностного прогнозирования, памяти, внимания, формированию концептуальных систем, совершенствованию устной речи обучающегося [1, 3]. В результативном аспекте эта деятельность направлена на создание собственного интеллектуального продукта как реферативного текста, востребованного в профессиональной коммуникации.

В учебной сфере одной из важнейших составляющих является информационная деятельность, предполагающая переработку оригинального текста во вторичный, содержащий основную информацию о тексте-оригинале. В результате такой переработки получается вторичный текст, в котором представлены основные идеи первичного текста.

В основе компрессии научного текста лежат такие процессы, как: сокращение, замена, введение нового, за счет чего достигается свертывание информации. Вторичные научные тексты подразделяются на следующие жанры: реферат, аннотация, рецензия и отзыв. Ввиду того, что в учебной деятельности вторичный текст в большей степени направлен на извлечение информации с ее последующим обменом и, следовательно, носит информативный и поисковый характер, а также предполагает наличие адресата, акцент делается на жанр реферата, который обладает вышеперечисленными признаками. Ведь именно реферат как жанр научной письменной работы представляет собой сложный вид письменной речевой деятельности, предполагающий сформированность речевых навыков и умений профессионально-ориентированного чтения и письма, имеет свои специфические характеристики и особенности процессуального и результативного аспектов, к которым следует отнести взаимосвязь двух видов речевой деятельности (письма и чтения), процессуальную последовательность выполнения речевых действий в этой взаимосвязи, процессуальное движение от цели-задачи (понимание, осмысление потребительно значимых информационных единиц) к цели-результату (написание реферата).

Следует отметить, что на практике обучение написанию научного реферата является более трудоемким процессом, чем обучение другим вторичным жанрам.

В методической литературе под рефератом понимается текст, который передает основную информацию подлинника в свернутом виде, составленный в результате ее смысловой переработки.

Если брать более общее понятие о реферате, то реферат (от лат. *refero* – сообщаю, докладываю) – это краткое изложение содержания отдельного документа, его части или совокупности документов, включающее основные сведения и выводы, а также количественные и качественные данные об объектах описания. Основное назначение реферата – оперативная и систематическая подача актуальной научной информации в свернутом виде на основе ее смысловой переработки. Кроме того, реферат представляет собой индивидуальную научно-исследовательскую работу студента, раскрывающую суть исследуемой проблемы с различных позиций и точек зрения, с формированием самостоятельных выводов [2, 18].

В помощь студентам для написания научного реферата авторами данной статьи были составлены «Методические указания для самостоятельной работы студентов специальностей естественно-географического цикла», в которых были отражены теоретические сведения о реферате и его видах; правила оформления реферата; композиционная структура реферата; языковые клише, используемые

для написания реферата; а также тренировочные задания, направленные на развитие навыков сжатия текста и др. [3].

Итак, остановимся на основных этапах работы по обучению написания учебного реферата.

Первый этап подготовки студентов к написанию данного жанра научного стиля связан с ознакомлением с разными типами рефератов.

Согласно классификации, основанной на функциональном различии научных реферативных текстов, выделяются следующие типы рефератов:

1) Информативные включают в себя изложение всех основных тем и проблем первоисточника, их аргументацию, методику исследования, основные результаты и выводы, имеющие теоретическую и практическую ценность.

2) Индикативные указывают только на основные моменты содержания первоисточника. Их также называют реферативной аннотацией.

3) Научные рефераты отражают смысловую сторону образно-тематического содержания. В их основе лежат такие мыслительные операции, как обобщение и абстракция.

4) Реферат-Аннотация направлен на перечисление основных проблем источника без содержания доказательств.

Следует отметить, что данная классификация рефератов была принята еще в 1949 г. на состоявшейся в Париже международной конференции по научному реферированию [4, 281-291].

Информативный и индикативный рефераты выделяются в самостоятельные виды целым рядом зарубежных авторов: С. Ранганатаном (Индия), Хироямой Кэндзо (Япония), Б. Уейлом, И. Зарембером, У. Оуеном, Г. Бортко, С. Четмэном (США) и др.

Российские исследователи М.С. Корнеева [5], И.Г. Проскуракова [6] выделяют информативный и указательный рефераты.

Известный российский ученый Н.И. Колесникова [7] подразделяет рефераты на два вида – библиографические и научно-учебные. Библиографические рефераты, в свою очередь, делятся на информативные и индикативные.

В научно-учебных рефератах выделяются реферат-конспект, реферат-Аннотация, реферат-обзор и реферат-доклад.

Известно, что в учебной среде вуза, направленной на профессионально-ориентированное обучение, студенты чаще всего сталкиваются с написанием информативных рефератов, поскольку именно для них характерна основная степень творческой аналитико-синтетической переработки информации нескольких источников. Вместе с тем информативный реферат наиболее полно концентрирует содержание первоисточника, что достигается глубоким семантическим анализом и квалифицированным синтезом информации. Обычно в нем указывают предмет исследования и цель работы, приводят основные результаты, излагают данные, относящиеся к характеру, методам, условиям исследования, отражают отмеченные автором возможности применения результатов. В нем могут быть даны основные характеристики новых технологических процессов, технических изделий и т.п., а также приведена новая информация об известных явлениях, предметах и т.д. Информативный реферат содержит фактографическую информацию, вследствие чего он может выполнять весь комплекс функций вплоть до замены чтения первоисточника.

Процесс построения учебного информативного реферата основывается на двух этапах: чтении научного текста по специальности и написании собственно реферата на материале прочитанного.

Научный текст, как и любой другой текст, представляет собой единство внешней и внутренней структур. Текст строится таким образом, чтобы способствовать успешному восприятию передаваемой информации посредством логики и формы выражения мысли. Основной стилистической чертой научного текста является точное и четкое изложение материала при отсутствии выразительных элементов, придающих речи эмоциональную насыщенность. Главный упор делается на логической стороне излагаемого [8].

Известно, что процесс чтения – это сложный мыслительный процесс, в ходе которого восприятие письменного текста сопровождается его одновременным осмысливанием. В процессе работы с научным текстом студент читает его неоднократно, каждый раз преследуя определенные цели. Важным представляется при этом распределить решение стоящих перед студентом задач между разными видами чтения.

Как показывает практика, следует выделять три основных вида чтения: ознакомительное, изучающее и реферативное.

Ознакомительное чтение предполагает общее ознакомление с содержанием первичного текста без специальной установки на последующее воспроизведение имеющейся в нем информации. При данном виде чтения исключается намеренное внимание к языковой основе текста, переработка информации связана с пониманием основного содержания [9, 174]. При этом, как отмечает С.К. Фоломкина, «понимание основной информации должно быть точным, а понимание второстепенной информации – правильное, не искаженное» [10, 33-34].

Изучающее чтение – это вдумчивое, интенсивное чтение, в процессе которого происходит запоминание содержащейся информации текста и тех языковых средств, которыми она выражается [9, 76]. При изучающем чтении, по С.К. Фоломкиной, из текста извлекается то, что «очень важно для читающего, который стремится не только максимально точно понять, но и критически осмыслить информацию» [10, 33].

Реферативное чтение заключается в умении обобщить и на этой основе извлечь наиболее существенную информацию для последующей передачи ее в форме реферата [9, 247].

Следующий подготовительный этап предусматривает ознакомление обучаемых с моделью реферата научной статьи, в которой отмечаются основные части переработанного текста, а также изучение списка клишированных конструкций для реферативного изложения в виде таблиц и др. Все справочные сведения по рассматриваемой теме предлагаются в «*Методических указаниях для самостоятельной работы студентов специальностей естественно-географического цикла*», составленных авторами настоящей статьи [3].

Так, в указанных методических рекомендациях отмечается, что при написании учебного информативного реферата необходимо учитывать следующее:

1. Составление библиографического описания каждого источника информации.
2. Написание вступления с указанием общей темы, затронутых проблем, сходства и различия исходных позиций и видения темы разными авторами.
3. Изложение основных положений темы в соответствии с отражением ее в каждой статье (или выделение одной, ведущей, или интересной для студентов проблемы с различными ее трактовками).
4. Формулирование вывода и собственной оценки.

Итак, изначально студенты должны научиться составлению развернутого плана общего содержания. Он заключается в разбивке текста на композиционные блоки: введение, основная часть, выводы и заключение, список использованной литературы, иногда приложения и иллюстрации. Наибольшие сложности при создании реферата вызывает написание таких его частей, как введение и заключение.

Необходимо знать, что введение отражает формулировку проблемы исследования. Поэтому для написания хорошего введения очень важно умение постановки цели, обоснование необходимости работы над рефератом по конкретной теме и свои пути исследования к рассматриваемой проблеме [3, 6]. Здесь обучающиеся могут опираться на следующие языковые клише. Например:

Книга (статья) посвящена теме (проблеме, вопросу)...

Статья (книга) представляет собой анализ (обзор, описание, обобщение, изложение)...

Автор книги (статьи) ставит (рассматривает, освещает, поднимает, затрагивает) следующие вопросы (проблемы)... особо останавливается (на чем?)... показывает значение (чего?)... раскрывает сущность (чего?)... обращает особое внимание (на что?)... уделяет внимание (чему?)... касается (чего?) следующих вопросов...

В статье (в книге; в этой части статьи, книги) рассматривается (что?)... анализируется (что?)... дается анализ (обзор, обобщение, описание, изложение) (чего?)... раскрывается (освещается) вопрос... обобщается (что?)... отмечается важность (чего?)... В статье (книге) показано (что?)... уделено большое внимание (чему?)... выявлено (что?)... уточнено (что?)... [3, 12].

При оформлении основной части необходимо помнить, что в ней должны детально раскрываться доказательства, аргументы основных положений работы, выраженных во введении тезисно. Причем в начальных разделах содержание информации носит обзорный характер. В центральной части помещается главная информация, отвечающая требованиям новизны, полноты и достоверности. Далее в процессе исследования делается анализ и обобщение полученных результатов, их толкование и объяснение. Поэтому студенты обязаны знать, что основная часть реферата включает в себя главы (разделы), пункты и подпункты в соответствии с логической структурой изложения, которые в свою очередь должны иметь заголовки. При этом необходимо, чтобы заголовки точно соответствовали содержанию относящихся к ним текстов. Кроме того, обучаемый должен помнить, что в заголовках необходимо избегать узкоспециальных терминов, сокращений, аббревиатур, формул. Информация в заголовках (подзаголовках) рубрик низшего порядка (например, подпунктов) не должна повторять

информацию, содержащуюся в заголовках высшего порядка [11, 26].

Вместе с тем при написании текста основной части научного реферата обучающемуся необходимо уяснить, что ключевую информацию в тексте несут слова и словосочетания, наиболее существенные для раскрытия темы и основной мысли текста. Отличительной особенностью научного текста является предельная насыщенность специальной терминологией. Терминологическая лексика дает возможность наиболее точно, четко и экономно излагать содержание данного предмета и обеспечивает правильное понимание существа трактуемого вопроса.

Также при написании реферата по специальности необходимо знать, что существуют определенные особенности использования грамматических конструкций, продиктованные принадлежностью к научному стилю речи. В связи с этим для языка и стиля реферата характерно:

- ◀ *преимущественное использование простых предложений;*
- ◀ *преобладание неопределенно-личных форм;*
- ◀ *употребление причастных и деепричастных оборотов, однородных членов предложения;*
- ◀ *широкое использование пассивных и безличных конструкций (доказано, что; следует доказать, что);*
- ◀ *употребление компрессированных структур, соответствующих придаточным предложениям (из-за ухудшения положения населения ~ так как ухудшалось положение населения и т.п.);*
- ◀ *высокая номинализация языкового выражения;*
- ◀ *привнесение слов обобщающего характера и клишированных оборотов, отсутствующих в тексте первоисточника;*
- ◀ *отсутствие субъективно-оценочных элементов [12, 85].*

Резюмируя вышеизложенное, можно сделать вывод, что к особенностям оформления рефератов следует отнести синтаксическую полноту оформления высказывания, наличие аналитических конструкций, номинативность, широкое использование пассивных и безличных конструкций. Преобладает настоящее время глаголов, использование которого дает возможность представить излагаемые сведения как абсолютно объективные, находящиеся вне времени. Присутствуют также многоступенчатые сложноподчиненные предложения, насыщенные терминами и так называемой «общенаучной лексикой».

На завершающем этапе работы, важно помнить, что заключение – это итоговое изложение основного, концептуального содержания работы, краткая формулировка главных выводов. Здесь формулируются общие выводы из всего сказанного, показывается, какие вопросы удалось рассмотреть более-менее полно, какие рассмотрены лишь частично, а также намечается область дальнейших исследований. При написании заключения целесообразно показать, какие аспекты остались нераскрытыми, какие новые вопросы возникают, какие особенности проблемы являются нерешенными, но представляют особую важность для науки. Заключение должно содержать выводы, отвечающие тем целям и задачам, которые были сформулированы во введении. Приведем примеры фраз, которые могут использоваться при написании заключения:

Выполненные исследования показывают... Приведенные наблюдения (полученные данные) приводят к выводу (позволяют сделать вывод)..., из сказанного можно сделать вывод... Анализ выполненных исследований свидетельствует... На основании проведенных наблюдений (полученных данных, анализа результатов) был сделан вывод (можно сделать заключение, автор приводит к выводу)... [3, 12].

Не менее важным подготовительным этапом работы в процессе написания собственного реферата является комплексное использование различных навыков анализа написанных рефератов. В качестве примера предлагаем следующую работу. Так, сначала обучающиеся на занятии под руководством преподавателя анализируют первичный текст «*Аральское море*». Предварительно ознакомившись с содержанием статьи, студенты должны выделить концептуальную информацию, содержащуюся в тексте, проследить логику развития авторской мысли, обсудить информацию, которая может быть опущена при реферировании, попытаться обобщить материал на примере отдельных абзацев. Затем знакомятся с двумя образцами рефератов *Е.М. Бастриковой «Арал: трагедия продолжается»*, написанных на основе текста статьи. Здесь обучаемым предлагаются следующие вопросы и задания:

1. *Соответствует ли текст стилю научного изложения и жанру реферата?*
2. *Использует ли автор реферата типовые конструкции (формулы-клише), необходимые для организации данного типа текста?*
3. *Наблюдаются ли в тексте реферата композиционные, логические и стилистические неточности?*

Сделайте стилистическую правку реферата. Отметьте его языковые средства [4, 90-94].

Такой анализ рефератов статьи, один из которых написан с нарушениями требований к реферату, поможет обучаемым не допустить подобных ошибок при выполнении самостоятельной работы, а другой – знакомство с образцовым рефератом позволит обращаться к нему как к эталону в случае затруднений в процессе реферирования другого первоисточника.

Заключительным этапом работы по изучаемой теме становится самостоятельное написание научного реферата с учетом осваиваемой студентами специальностью.

Все вышеизложенное позволяет сделать вывод о том, что написание реферата – это сложный письменный аналитический процесс, требующий смысловой переработки, логического структурирования потребительски значимой информации первоисточника по теме или проблеме в рамках двухкомпонентного процесса, а именно гибкого профессионально-ориентированного чтения и письма с целью составления реферативного текста.

Обучающийся как автор речевого текста проявляет личную заинтересованность в научно-исследовательской работе, тем самым развивает интерес к изучению русского языка на основе языка специальности. Русский язык в данном случае выступает не столько предметом изучения, сколько инструментом, без которого невозможно формирование высококвалифицированного специалиста [13, 203-204], готового к дальнейшему самостоятельному профессиональному развитию и самообразованию и способного к профессиональной коммуникации как на родном (казахском), так и на неродном (русском) языке.

Список использованной литературы:

1 Мазунова Л.К. Система овладения культурой письма в языковом вузе: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02. – М., 2005. – 353 с.

2 Францифоров Ю.В. От реферата к курсовой, от диплома к диссертации: практ. рук. / Ю.В. Францифоров, Е.П. Павлова. – М.: Книга сервис, 2004. – 128 с.

3 Кадырова Г.Р., Маймакова А.Д. Русский язык и культура речи: методические указания для самостоятельной работы студентов специальностей естественно-географического цикла. – Алматы: КазНПУ имени Абая, 2014. – 46 с.

4 Potter G.J. C. Abstracting // Information and communication practice in industry. – New York: Reinhold publish. Corporation, 1958. – Ch.18. – P.281-291.

5 Корнеева М.С. Учебное пособие по развитию навыков аннотирования и реферирования для студентов старших курсов. – М.: МГУ, 1993. – 72 с.

6 Проскуракова И.Г. Пособие по научному стилю речи: для вузов технического профиля / Н.А. Боженкова, И.Г. Проскуракова, Р.К. Боженкова и др.; под науч. ред. И.Г. Проскураковой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 315 с.

7 Колесникова Н.И. От конспекта к диссертации: учебное пособие по развитию навыков письменной речи. – М.: Флинта; Наука, 2002. – 288 с.

8 Сложеникина Ю.В. Термин: живой как жизнь (почему термин может и должен иметь варианты) [Электронный ресурс]: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/5/Slozhenikina/>. 20.03.2018.

9 Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: ИКАР, 2009. – 448 с.

10 Фоломкина С.К. Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе. – М.: Высшая школа, 2005. – 185 с.

11 Басаков М.И. От реферата до дипломной работы: рекомендации студентам по оформлению текста. – М.-Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 64 с.

12 Кадырова Г.Р., Маймакова А.Д. Профессиональный русский язык: учебное пособие для студентов географических специальностей. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2014. – 164 с.

13 Байхадамова Б.Е., Райымбекқызы А. Үштілдік – бәсекеге қабілетті елдер қатарына апаратын басты жол // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки». – №3(61). – Алматы: Ұлағат, 2017. – С.201-204.

МРНТИ 14.35.09

N.M. Mogilevskaya¹, Zh.K. Mirzabayeva², R.P. Jumagulbayeva³

¹*Al-Farabi Kazakh National University*

^{2,3}*Kazakh State Women Pedagogical University*

PROBLEMATIC ASPECTS IN WORK ON THE LANGUAGE OF A TEXT

Abstract

Use of innovative methods is acquiring increasing importance in the academic space both in teaching and in educating. The basic principle of innovative technologies is student-centered teaching, which is based on the formation of communicative and professional competence, creative activity of the student. Thus, the student develops a desire for self-knowledge and self-improvement which will contribute to success in learning activities. Modern methods of teaching languages are based on promoting independent and creative approach of students. For a student it is connected with the search for unconventional methods and formation of specific notations.

Multilevel degree of proficiency of the audience contributes to the development and improvement of additional skills and competencies.

The main task of the teacher lies in finding the balance in certain requirements and rules, and optimal solution of assignment potential.

Keywords: special text, reading, cognition, problem situation, word, learning process, educational tasks

Н.М. Могилевская¹, Ж.К. Мирзабаева², Р.П. Джумагульбаева³

¹*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

^{2,3}*Қазақ Мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті*

МӘТІННІҢ ТІЛІНДЕ ЖҰМЫС ІСТЕУДІҢ ПРОБЛЕМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Білім беру кеңістігінде өзектілік тәрбие және білім беруде инновациялық әдістерді қолдану болып табылады. Инновациялық технологиялардың негізгі қағидалары: студенттердің шығармашылық белсенділігі бойынша коммуникативтік және кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға негізделген жеке бағытталған оқыту. Осылайша, оқушы білім алуда табысқа жетуге көмектесетін өзін-өзі жетілдіруге ұмтылады.

Тілдерді оқытудың қазіргі заманғы әдістері оқушылардың өзіндік және шығармашылық көзқарасын ынталандыруға негізделген. Тыңдаушылар үшін бұл дәстүрлі емес әдістерді іздеумен және нақты белгілерді қалыптастырумен байланысты.

Аудиторияның көп деңгейлі дайындығы қосымша дағдылар мен құзыреттерді дамытуға және жақсартуға ықпал етеді. Мұғалімнің негізгі міндеті – белгілі бір талаптарды және ережелерді сақтай отырып, тапсырманың потенциалын оңтайлы шешудегі тепе-теңдікті табу.

Түйін сөздер: арнайы мәтін, оқу, таным, проблемалық ситуация, сөз, оқу процесі, оқу міндеттері

Могилевская Н.М.¹, Мирзабаева Ж.К.², Джумагульбаева Р.П.³

¹*Қазақхский национальный университет им. аль-Фараби*

^{2,3}*Қазақхский Государственный женский педагогический университет*

ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ В РАБОТЕ НАД ЯЗЫКОМ ТЕКСТА

Аннотация

Все большую актуальность в образовательном пространстве приобретает применение инновационных методов как при обучении, так и в воспитании. Основным принципом инновационных

технологий является личностно-ориентированное обучение, которое базируется на формировании коммуникативной и профессиональной компетенции, на творческой деятельности студента. Таким образом, обучаемый развивает в себе стремление к самопознанию и самосовершенствованию, что будет способствовать достижению успехов в учебной деятельности.

Современные методы обучения языков строятся на стимулировании самостоятельного и творческого подхода обучающихся. Для обучаемого это связано с поисками нетрадиционных приемов и формирования конкретных обозначений.

Разноуровневая степень подготовленности аудитории способствует развитию и усовершенствованию дополнительных навыков и компетенций.

Главная задача преподавателя и заключается в нахождении равновесия в соблюдении определенных требований и правил и оптимальном разрешении потенциала задания.

Ключевые слова: специальный текст, чтение, познание, мысли, слово, процесс обучения, учебные задачи, проблемная ситуация

According to the new concept of education, great importance is given to development of various conditions for improving the quality of knowledge. To achieve this goal in the education system a variety of techniques are developed which have their own specifics and orientation.

Questions about what knowledge is, what it means to know and to perceive the world, how accurately and correctly a person is able to know himself and the surrounding reality, are very important. Nevertheless the differences between languages, we always deal with thoughts (knowledge) expressed by the language. And that's why, most philosophers identified knowledge with its verbal language expression, for "language is the immediate reality of thought". However, these words do not mean that a language and a thought, i.e. knowledge, are equal, as in addition to the immediate reality there is still reality, mediating, hidden from the superficial glance. Just it needs to understand and deploy the theory of knowledge – an important part of any well-developed philosophy. Knowledge, whatever its source, is expressed in a language.

It is well-known that the basis of any learning process is the theory of knowledge, which distinguishes the two stages – perceptual and rational. "Perceptual knowledge relies on the signal system, i.e. on the basis of signals of objective reality that can be perceived by human senses. Rational cognition, which is the transformation of perceptual, its abstracted side, common and essential for all objects of this genus, is based on the second signal system – the word that arises at the initial stage of abstraction and expresses sensations, perceptions and generalized representations. It is the word that determines the possibility of realization of the highest level of mental activity-logical comprehension and generalization" [1, 46]. The "word" should be emphasized. But it must have a special meaning. It is well known that the text shows the different types of meaning of the word – experienced, learned conceptual and associative, while in the context there is as if an additional reassessment of the word with a more specific account of its environment.

It should be added that the work on the text should begin with such approach which would allow a smooth transition from a familiar school one to a new level; one that would remain relevant throughout the process of analysis of any text. And such approach is identification of "keywords".

Any kind of text compression begins with "careful reading of the text and highlighting keywords and sentences. Keywords are the words containing the main meaning of the statement. Keywords name a new subtopic of the text, ... give ideas about the structure of the paragraph, and in general ideas of the paragraph" [2, 185].

Keywords lay in the student's mind the idea of texts of a special kind at all levels of the concept.

Experience shows that most of keywords are new words to the student, thus creating the need to work with reference books, that is parallel with the main work on the text.

A key word, in its first interpretation, is associated with the frequency of use, i.e. thus accumulates information that can be used for studying (independently) texts with similar topics. A key word, as such, models the text.

A vertical line built due to the keywords: from the title through communicative text tasks, plans, retelling to the abstract – reproducing the concept – gives the keyword in a student's representation the meaning that he comprehends. Students, thus, start to realize, that "meaning of words is determined not only by matching his the concept, which is expressed with the help of these words (for example: movement, development, language, society, law and others.); it depends on the properties of the part of speech, a grammatical category to which the word belongs, on socially conscious and well-established contexts of its use..." [3, 6].

The learning process is inextricably connected with learning to read special texts. The process of learning

starts with learning reading texts, suggesting in the end understanding inline connections between the communicative task of the text and topic, sub-topics, types of information, functions, suggestions and ways of information development [4, 147-149]. Therefore, so much depends on the skills of reading text, and its selection.

It is well known that reading is a special type of speech activity aimed at perception and processing of information in writing.

Reading a special text has a number of features, having the advantages of this kind as: mandatory logic, compositional clarity of the written text facilitates its understanding; the reader chooses the rate of speech, has the ability to return (when reading in the classroom with the permission of the teacher) to understandable places in the text (mistakes in pronunciation are usually possible when reading unknown or understandable words).

In addition, it is important to remember that from the point of view of psychology visual memory is more stable than aural, and comprehension of information flows easier and faster. The final goal, the result is visible at the stage of reading-understanding a specific scientific field of vocabulary, grammatical forms of words, cliched phrases for expressing processes, properties, forms and functions of objects, etc.

In order for a reading student to fully and correctly understand a sentence, he/she must perceive it – learn and comprehend it. And it is possible only if a reading person keeps in long-term memory a visual, sound and recidivating image of the word (and also, if a sentence with this structure is made by a student himself). Reading contributes to the formation of a special kind of space: from the first acquaintance to the last analysis of the text read – gradually filled with the development of specific skills and abilities as their complexity. The simplest example in this case is the topic “Word combination”, which can be considered specifically or in the context of syntax, which brings it to the level of “reading information”, enclosed in a kind of blocks within the sentence.

Traditionally, reading is associated with other types of speech activity: listening, speaking and writing (the sequence can be varied).

Experience shows that it is best to start learning to read popular science (slightly adapted) texts; however, main tasks should be carried out on educational and scientific texts. It allows to create a special atmosphere of “immersion” and “addiction” to working with information. One and the same the text can be studied in several stages, i.e. returning to it with the increasing complexity of tasks and acquiring certain skills.

Particular attention should be paid to “mechanisms” of reading: internal and external speaking, as a prerequisite for understanding the text. At the same time, assimilation of a phrasal stereotype is the most difficult and sustainable stage associated with identification, memorization and recognition of a model of sense and speech situation (later its prediction) – accumulation of the experience of reading scientific texts at the final stage.

Languages, because of their practical focus, relate to the problem-based learning in a special way. When performing language assignments, students have access to a huge amount of electronic materials which allows to combine text, audio and video materials, and contributes to the formation of linguistic-cultural competence of students: an interactive training tasks and other training programs help to develop skills in all kinds of speech activity. Remote access to learning resources gives the opportunity to make training more flexible and mobile which individualizes significantly and increases the amount of independent and creative work of students.

Searching for effective ways of such training cannot be separated from the efforts of psychologists and methodologists, who have similar aims, supporters of teaching "focused on meaning" and with the broader context of "meaning" of activities in general, of course, "demand for meaning" can expand the "offer of meaning" – to show new ways in which students will find relevant meaning: every person in principle has the opportunity to see it in spiritual, personal, cognitive, emotional, physical spheres of abilities, aptitudes and aspirations, as well as in relation to things, people, idea, time, space, etc [5].

At the same time, focus on the meaning is an educational task of the teacher. Learning languages does not mean memorizing words, translating texts, but, first of all, thinking – to learn to think about everything independently; to surprise the phenomenon of acquisition of another language, possibility to express the idea in other way; to be always active, to see increase of the knowledge obtained in the classroom every time; to learn to overcome difficulties (because learning any language is hard work), to open hidden forces in yourself, to know your limits.

With such focus in disclosure of method categories – topic, text, problem, the latter, of course, interfaces with communicative tasks. It is pedagogically important that the teacher pointed out the problem previously

and communicative tasks in the text associated with it.

Exactly the right approach to work with the text causes the desire not just to retell the text but discuss its contents, to express your attitude to it.

In the course of language training and speech practices which accompany the work on the text, it is important, pedagogically and psychologically, that in this stage of assignment, opportunities are aimed to solve substantive and not only formal-linguistic tasks, and are associated with verbal and cogitative activities of students. According to the opinion of psychologists and methodologists, problem tasks contribute successfully to it.

Comparing to other types of learning tasks, they are of search, learning and cognitive nature; students themselves are looking for ways to obtain missing knowledge with interest, activating, thus, mental activity, experiencing satisfaction from the process of overcoming difficulties and independent solution they found.

Solution of problem tasks promotes creative performance of written statements, processing and transmission of the information extracted from a text. They assume a greater part of creativity, because their implementation encourages the emergence of independent thought – the object of statements, its deployment, active use of adequate linguistic means. Thus, in the minds of the learners there is synthesis of previous knowledge with new information resulting from the use of previously learned methods of mental search to analyze the conditions and requirements of the issue.

A speech task becomes problematic if students do not know language and speech units. Problem tasks require an immediate or prompt solution. A trainer or a trainee will try to solve the problem in their own way; so one of the main concerns of a trainer is to prevent possible incorrect speech behavior of a trainee and to lead him to provided speech actions.

One of the important issues, that require discussion, is the notion of a problem situation. It has been prevalent in psychology for a long time, and it is primarily interpreted in psychological terms: the difficulty in which the subject cannot perform the task by known ways and need to find a new, necessary one. The structure of this situation contains cognitive demand: unknown achieving knowledge or mode of action relies on intellectual abilities of a person to find solutions. This definition takes into account, above all, a student's state, and at the same time certainly supposes his interaction with the teacher. This last one reinforces the need for didactic interpretation of a problem situation. From the point of view of didactics a problem situation can be defined as a training situation built by the teacher, when a task, presented to students, is aimed and capable to cause difficulties, overcoming of which becomes a motive for creative search, because a learning situation is designed with a specific learning objective. Such prediction determines the teacher to guide the process of creativity of students, and to monitor its progress and results.

Setting on the importance of understanding what is done "for yourself" – allows students to compare the results, collectively choose and comment on one and the best answer for everyone. The opposition is accepted only with the arguments.

In process of complication of tasks, relying on the acquired skills, students learn to pass to other estimated level of fulfillment: from "right – wrong" to "not exactly – more exactly – exactly".

Experience shows that the preliminary stage on the way to study special texts is based on assimilation of the mechanism of structural and semantic division of the text by students, preparation of "recognition" and first attempts of reproduction. Remembering that "in creating and reproducing the text, there are two types of verbal-cogitative actions: summarization of the content according to the principle of generalization, and expansion of the content according to the principle of detailing (degeneralization)" [6, 38], work in this direction should begin with clarifying the difference between word and concept (term). Students must clearly understand that concepts are not only objects and their totality, but also properties, relations, functions, i.e. they have a greater information volume than a word. Not all words are concepts, because the concept is a meaningful category, correlated with a certain area of reality.

A preparatory stage will allow students to get an idea of a special text as a certain space, organized according to clear laws subject to "language economy", compression, "information density" and "syntactic condensation". And all the information contained in this text is subordinate to the answer on the most important question: "What is this text?".

It should be remembered and tirelessly repeated to students that "the same text can have a number of projections depending on different dominants. Preservation of the identity of the text information, when it is perceived by different recipients, promotes adequate allocation in it systems of keywords, semantic paragraphs, author's guidelines [4, 139]. Thus, the right to exist for semantic "gaps" is legitimized for a number of reasons, including students' level of development in general, and knowledge of the target language, and further training in the specialty, etc. The most important task in this case is a kind of

promoting independent decoding author's communicative text tasks.

Reproducing what a student understood from reading, he “pronounces” it. For non-philologists in educational-professional sphere of communication, monologue speech of two types is generally significant: 1) predetermined content; 2) spontaneous. The first type is correlated with written and oral genres of scientific style, the second – with oral. The degree of importance of both is obvious; in the learning process, priority is given to the first form and it is quite justified, since it is associated with information accumulation, recognition of its structure patterns. However, the second type does not remain without attention especially during classroom checking of particularly difficult tasks and reasoned asserting the position in preparation of annotations and abstracts at a later stage.

Problem-focused learning is a form of training which aims at creation and solution of problem situations, solution of unusual tasks, during which students acquire new knowledge and skills focused on their future profession.

Developing a creative, problem-focused approach to the issue promotes formation of professional thinking in students. The use of innovative learning technologies aims to form necessary creative abilities of future specialists, which are:

- 1) to formulate a problem both with help and independently;
- 2) to hypothesize, to find or invent a way of verification;
- 3) to collect data, analyze them, provide methods of processing;
- 4) to formulate conclusions and see the possibilities of practical application of the results;
- 5) to recognize the problem as a whole, its aspects and to outline the stages of solution, and during a team work to determine the extent of personal involvement in the solution.

The following should be added:

- 1) fearless ability to work with texts of any complexity;
- 2) students' ability to understand several levels of information presented in special texts;
- 3) ability to navigate at different levels of the text structure searching the necessary information;
- 4) understanding of the information received and options for its further application.

An important aspect of educational process is a systematic approach to the types of tasks in terms of their individual and collective performance. Tasks that are designed for individual performance, allow to “start” the process of personality development of a student, consisting of the following main stages: self-study, introspection, self-awareness, cognition of the inner world, determination of their own abilities to achieve objectives [7].

References:

- 1 Senkevich M.P. *Stylistics of scientific speech and literary editing of scientific works*. – M.: High School, 1976. – P.210.
- 2 *Manual of scientific style. For technical universities. Edition 2*. – M: Flint, 2004. – P.235.
- 3 Vinogradov V.V. *Main topics of lexical meaning of the word / Issues of linguistics*. – M., 1953. – No. 5. – P.12-17.
- 4 *Scientific bases of speech / Under the editorship of V.V. Khimik., L.V. Volkova*. – M.SPb: Academia, 2003. – P.252.
- 5 Arkadiev O.M. *Problem of developing the most effective forms of testing knowledge, skills and abilities. To help teachers of Russian as a foreign language*. – M: “Russian language”, 1967. – P.138.
- 6 Salagaev V. *Student's scientific work. Academic rhetoric*. – A.: Rarity, 2007. – P.178.
- 7 Pidkasisty P.I. *Independent cognitive activity of students in learning. Theory of pilot research*. – M.: Pedagogy, 1980. – P.170.

FTAXP 11.25.06

Б.Ө. Сманов¹, Ш.Т. Жанысбекова²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

**ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН
ОҚЫТУДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ**

Аңдатпа

Мақалада жаңартылған білім бағдарламасы бойынша қазақ әдебиетін оқытудың интербелсенді әдістерін қолдану жолдары қарастырылған. Сондай-ақ белсенді және өтпелі әдістерді оқытудан интерактивтік әдістердің айырмашылығы келтіріледі. Интербелсенді оқыту әдісі мұғалім мен оқушы арасындағы пән бойынша білім мазмұнын меңгерудегі іс-әрекетке бағдарланған. Интербелсенді оқыту – бұл танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың арнайы формасы. Мақсаты оқытуда оңтайлы ахуал құрудан тұрады, қазақ әдебиетін оқыту үдерісінде оқушы мен мұғалім өз іс-әрекеттерінің табыстылығын, интеллектуалды жағдайын сезіне алуымен ұтымды. Басқаша айтқанда, интербелсенді оқыту – бұл, оның барысында оқушы мен мұғалім арасында, оқушылар арасында сұхбаттық оқыту жүзеге асырылады. Интербелсенді оқыту әдістерін қолдануға сүйенетін қазақ әдебиетін оқыту үрдісі барлық оқушылардың таным үрдісін есепке алумен ұйымдастырылады. Мақалада қазақ әдебиетін оқытуға арналған интербелсенді әдістер түрлері келтіріледі.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, интербелсенді әдіс, жаңартылған білім бағдарламасы, ойындар, оқыту әдістемесі, оқыту үрдісі, креативті ойлау

Сманов Б.У.¹, Жанысбекова Ш.Т.²

*^{1,2}Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

**ПУТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ
КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ПО ОБНОВЛЕННОЙ ПРОГРАММЕ**

Аннотация

В статье рассматриваются пути использования интерактивных методов при обучении казахской литературе по обновленной программе. А также рассматривается отличие интерактивных методов от активных и пассивных методов обучения. Интерактивные ориентированы на более широкое взаимодействие учеников с учителем, друг с другом через содержание изучаемого предмета, решаемых задач. Интерактивное обучение – это специальная форма организации познавательной деятельности. Она подразумевает вполне конкретные и прогнозируемые цели. Цель состоит в создании комфортных условий обучения, при которых ученик или слушатель чувствует свою успешность, интеллектуальную состоятельность, что делает продуктивным сам процесс обучения казахской литературы, а также создает базу для работы по решению проблем после того, как обучение закончится. Другими словами, интерактивное обучение – это, прежде всего, диалоговое обучение, в ходе которого осуществляется взаимодействие между учеником и учителем, между самими учениками. Обучение казахской литературе, опирающееся на использование интерактивных методов, организуется с учетом включенности в процесс познания всех учеников. В статье рекомендуются виды интерактивных методов при обучении казахской литературе.

Ключевые слова: казахская литература, интерактивные методы, обновленная учебная программа, игры, методы обучения, учебный процесс, креативное мышление

B.U. Smanov¹, Sh.T. Janyshbekova²

*^{1,2}The Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Almaty, Kazakhstan*

**WAYS OF USING INTERACTIVE METHODS AT THE TRAINING
OF KAZAKH LITERATURE BY THE PRESENTED PROGRAM**

Abstract

The article discusses the ways of using interactive methods for teaching Kazakh literature on the program. And also the difference between interactive methods and active and passive teaching methods is considered. Interactive focused on a broader interaction of students with the teacher, with each other through the content of the studied subject, the tasks to be solved. Interactive learning is a special form of organizing cognitive activity. It implies quite specific and predictable goals. The goal is to create a comfortable learning environment in which the student or listener feels successful, intellectually sound, which makes the learning process of Kazakh literature productive, and also creates a basis for solving problems after the training is over. In other words, interactive learning is, above all, interactive learning, in the course of which there is interaction between the student and the teacher, between the students themselves. Teaching Kazakh literature, based on the use of interactive methods, is organized taking into account the inclusion in the learning process of all students. The article recommends the types of interactive methods for teaching Kazakh literature.

Keywords: kazakh literature, interactive methods, updated curriculum, games, teaching methods, educational process, creative thinking

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына 2018 жылғы Жолдауында «Білім беру бағдарламаларының негізгі басымдығы өзгерістерге үнемі бейім болу және жаңа білімді меңгеру қабілетін дамыту болуға тиіс» білім бағдарламасының мазмұнына басты назар аудару қажеттігін баса айтқан [1]. Осы тұрғыдан 2017 жылғы «Негізгі білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлігілік оқу бағдарламасының мақсаты – ұлттық мәдениет пен әдеби мұраларды түсінуге, қазіргі заманғы әдебиетті бағалай білуге үйретумен қатар, білім алушыларды креативті ойлауға бағыттау. Олардың ойларын ауызша еркін жеткізуіне және жаза білуіне қолдау көрсету, дәлелдер келтіру, салыстыру және анализ жасау, бағалау дағдыларын қалыптастыру, білім алушыларға жанрларды меңгерту деп білім алушыларды өзгерістерге үнемі бейім болуға тәрбиелеуді көздеген [2].

Білім алушылардың білімді меңгеру қабілетін дамыту үшін «Қазақ әдебиеті» пәндік білімнің мазмұны келесідей бөлімдерге бөлінген: түсіну және жауап беру, анализ және интерпретация, бағалау және салыстырмалы анализ (1-кесте).

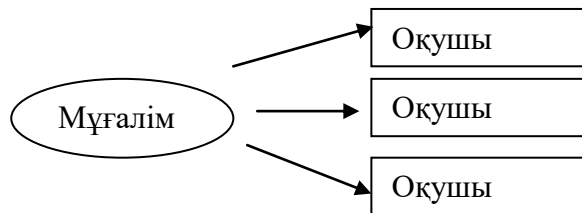
Кесте-1. «Қазақ әдебиеті» пәндік білімнің мазмұндық бөлімдері:

«Түсіну және жауап беру»	«Анализ және интерпретация» бөлімі	«Бағалау және салыстыру» бөлімі
<ul style="list-style-type: none"> - көркем шығарма мазмұны мен пішіні; - әдеби шығарманың тұжырымдамасы; - көркем шығармадағы образ; - шығарма үзінділерімен жұмыс. 	<ul style="list-style-type: none"> - әдеби шығарманың композициясы; - автор бейнесі; - көркем шығарманың тілі; - шығармашылық жұмыс. 	<ul style="list-style-type: none"> - тарихи және көркемдік құндылығы; - заманауилығы мен жаңашылдығы; - әдеби эссе; - әдеби сын.

Бағдарлама бойынша 5-сыныптың 1-тоқсанында оқытуға арналған «Керкұла атты Кендебай» тақырыбын қарастырайық. Мұнда сөйлеу қызметінің түрлері ретінде түсіну және жауап беру бөлімінде әдеби шығарманың жанрына қарай фабуласы мен сюжеттік дамуын сипаттау; әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтау; көркем шығармадағы кейіпкерлер портреті мен іс-әрекеті арқылы образын ашу; көркем шығармалардан шағын көлемді үзінділерді мәнерлеп оқу, жатқа айту оқу мақсаттарына жету келтірілген. Анализ және интерпретация бөлімінде әдеби шығармадағы екі нәрсені салыстыра суреттеулер мен қарама-қарсы суреттеулерді табу; эпикалық шығармадағы автор бейнесін анықтау; шығармадағы тілдік бейнелеу, суреттеу құралдарының (теңеу, эпитет, ауыспалы мағынадағы сөздер, қайталау, өлең құрылысы) мағынасын анықтау; көркем шығармадан алған әсерін сипаттап авторға хат, өлең жазу оқу мақсаттарын жүзеге асыру қарастырылған. Бағалау және салыстыру бөлімінде шығармадағы эпизодтар арқылы тарихи құндылығын бағалау; кейіпкерлерді шынайы өмірмен салыстырып бағалау; шығармадағы кейіпкерді өзіндік құндылығы тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу оқу мақсаттарына қол жеткізу жоспарланған.

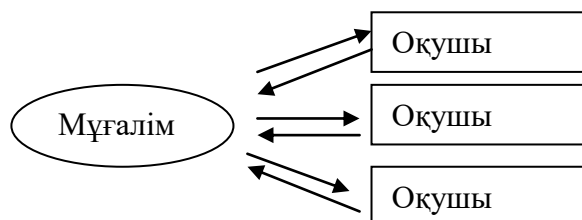
Бұл мақсаттарды жүзеге асыру үшін қандай әдістерді қолдану қажет деген ой туындайды?

Қазіргі таңда дейін қазақ әдебиетін оқыту үдерісінде үш әдіс қолданылып келеді. Олар: пассивті, белсенді, интерактивті. Пассивті (өтпелі) әдіс – мұнда мұғалім мен оқушы іс-әрекетінде мұғалім негізгі әрекет етуші және сабақ барысын басқарушы тұлға болып табылады, ал оқушылар мұғалім айтқанын тыңдаушы қызметін атқарады (1-сурет). Бұл әдіс қазіргі таңда жаңартылған білім беру бағдарламасы оқу мақсаттарын жүзеге асыруға қолайсыз болып табылады [3].

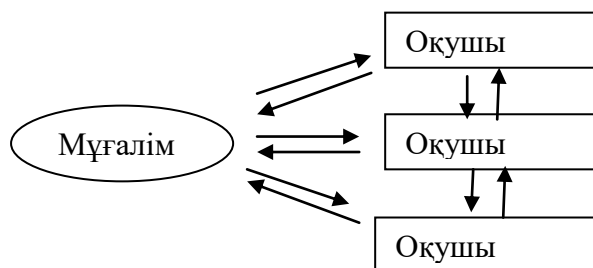
Сурет-1. Өтпелі әдіс арқылы сабақты ұйымдастырудағы мұғалім мен оқушы іс-әрекеті

Белсенді әдіс – мұнда мұғалім мен оқушы сабақ барысында бірдей құқылы белсенді қатысушы болып табылады. Белсенді әдістерге дидактикалық ойындар, проблемалық тапсырмаларды шешу, миға шабуыл жатад. Бірқатар зерттеушілер белсенді әдіс пен интербелсенді әдіс ұқсас деп түсіндіреді. Алайда олардың арасында айырмашылық бар. Көп жағдайда белсенді әдістерді қолдану барысында мұғалім мен оқушы ара қатынасы күшейеді де, оқушылар мен оқушылар арақатынасы аз қамтылады [3].

Сурет-2. Белсенді әдіс арқылы сабақты ұйымдастырудағы мұғалім мен оқушы іс-әрекеті

Интербелсенді әдіс (inter – аралық, бірнеше, action- әрекет дегенді білдіреді) – мұғалім мен оқушылардың өзара әрекеттесуін оқытудың негізі деп танитын және сондай қатынасқа жағдай жасайтын әдістер. Өзара әрекеттестік әдетте, белгілі бір мәселені шешу, ол шешімнің тиімділігі оқытуды және білім беруді, егер сабақ барысында мұғалім мен оқушы арасында өзара әрекеттестіктің жоғары деңгейіне қол жеткізсе, «интерактивті» деп атаймыз [4].

Сурет-3. Интербелсенді әдіс арқылы сабақты ұйымдастырудағы мұғалім мен оқушы іс-әрекеті

Интербелсенді оқыту – әрекетпен және әрекет арқылы оқыту, бұл ұстаным үлкен нәтижелерге жеткізетін тиімді жүйе деп есептелінеді, себебі адам санасында бірінші кезекте өзінің әрекеттері мен өз қолымен жасаған істер қалады. Интербелсенді әдістерді қолдану үрдісінде оқушылар төмендегідей білім, білік, дағды, машықтарға үйренеді: терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту; өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру; ақпаратты өздігімен түсініп, жан-жақты талдап, таңдап алу; өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыру; пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу; шешім қабылдау және қиын мәселелерді шешу. Сондықтан интербелсенді әдістерді

қолдануда оқушылар келесі әрекеттерді атқаруға дайын болу керек: бірлескен жұмыс; танымдық, коммуникативтік, әлеуметтік тұрғыдан белсенділік таныту. Интербелсенді әдістемесінің жұмыс түрлері мен әрекеттері: бірлескен жұмыстар (жұптық, топтық, ұжымдық), рөлдік және іскерлік ойындар, пікірталастар, ақпараттың әртүрлі көздерімен жұмыс жасау (кітап, лекция, интернет, құжаттар, мұражай т.б.), презентациялар, тренингтер, интервью, сауалнама т.б.

Мысалы, «Керкұла атты Кендебай» ертегісін әдеби шығарманың жанрына қарай фабуласы мен сюжеттік дамуын сипаттау, әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтау үшін «*Екі ассоциация*» ойыны интербелсенді әдісін қолдануға болады. Екі баған сызады да, оған төрт сөзден жазады. Бағанға кез келген Керкұла атты Кендебай ертегісі желісі бойынша кездесетін кейіпкерлердің атын жазады. Осы екі жақтағы сөзді байланыстырып, ерекше бір ассоциация ойлап табуы керек. Мысалы егер бірінші бағанға Кендебай, екіншісіне «керкұла ат» деп жазылса, екі сөзді қосып «Керкұла атты Кендебай», «Хан мен Кендебай», «Кендебай және Жалмауыз кемпір», «Кендебай және ақырған арыстан», «Кендебай және жетібасты дәу» ерекше ұқсастықтар мен айырмашылықтар табады. Орындауға 5 минут уақыт беріледі. Жазғандардың ішінен ең қызықты ассоциация таңдалады.

Көркем шығармадағы кейіпкерлер портреті мен іс-әрекеті арқылы образын ашу мақсатына қол жеткізу үшін «*Дұрыс-дұрыс емес*» ойыны интербелсенді әдісін пайдалануға болады. Ойынға қатысушыларды екі топқа бөледі. Оларды бір-біріне қарама-қарсы отырғызған дұрыс. Ортаға бос екі орындық қояды. Бір орындық «дұрыс» дегенді білдірсе, екінші орындық «дұрыс емес» дегенді білдіреді. Мұғалім немесе бір оқушы қағазда жазылған ой-тұжырымды оқиды: «Кендебай – хан баласы емес, адам баласы», «Мейірімді хан» және т.б. Бұл тұжырымды дұрыс деп санаса, олар тез барып «дұрыс» орындығына отыруы тиіс. «Дұрыс емес» деп санаса, соған сәйкес белгіленген орындыққа отырады. Қайсысы бірінші барып отырса және жауапты дұрыс тапса, сол жеңімпаз болады. Көркем шығармалардан шағын көлемді үзінділерді мәнерлеп оқу, жатқа айту үшін «Қара жәшік» ойыны интербелсенді әдісі пайдаланылады. Оқушылар екі топқа бөлінеді. Стол үстіне екі жәшік қойып, ішіне шығарма үзінділеріне қатысты заттар салынады. Ойыншының міндеті жәшік ішіндегі затты шығармада қай кезде, қалай қолданатынын сипаттап айтуы керек. Қарсы топ оларды жасырып отырған затын айтқан сөздеріне қарап табуы керек.

Анализ және интерпретация бөлімінде әдеби шығармадағы екі нәрсені салыстыра суреттеулер мен қарама-қарсы суреттеулерді табу үшін «*Жағымды, жағымсыз, даулы*» интербелсенді әдісін ұсынуға болады. Оқушылар шағын топтарға біріктіріледі. Әр топ оқылған әңгімені немесе мәтінді «жағымды, жағымсыз, даулы» мәселелерге бөліп, талқылап, өз ойларын (идеяларын) айтады. Содан кейін әр топқа тек бір мәселені бөліп беріп, олар үлкен топқа өз ойларын (идеяларын) ұсынады, ал басқа топтар толықтырып немесе қарсы пікірлер айтуына болады.

Эпикалық шығармадағы автор бейнесін анықтау үшін «*Сұрақтар жаңбыры*» ойыны интербелсенді әдісін қолдану ыңғайлы болады. Оқушылар топтарға өз еркімен, қалауымен бөлінеді. Әр топ шығарманың автор бейнесіне байланысты паракқа сұрақтар жазып, бір-біріне лақтырады. Алған сұрақтарына жауап жазып, кері лақтырады. Жауап жазылған паракты қағып алған ойыншы, сол жауаптан сұрақ тудырып, ары қарай лақтырады. Ойын осылай жалғасады.

Шығармадағы тілдік бейнелеу, суреттеу құралдарының (теңеу, эпитет, ауыспалы мағынадағы сөздер, қайталау, өлең құрылысы) мағынасын анықтау үшін «*Суретті әңгімеле*» әдісі ұсынылады. Бір бөлігі берілген сурет бойынша әңгімелету, суреттегі оқиғаның басын және соңын болжату арқылы тапқызу. Оқушыларға сурет көрсетіліп, әңгімелетіледі, сол жердегі қажетті үзінділерді мәнерлеп оқиды. Қажет болған жағдайда әңгіменің жана сөздерін алдын ала үйретуге болады. Сурет әңгіменің бір бөлігі екені ескертіледі. Оқушыларға суретте бейнеленген сәттің алдында не болғаны және кейін не болатыны болжатылады. Оқушылардың өз әңгімелері тыңдалғаннан кейін әңгіменің толық нұсқасы оқып беріледі. Оқушылар өздері құраған әңгіме мен әңгіменің шынайы сюжетін салыстырады. Оқушыларға әңгімедегі негізгі ойды табу тапсырылады.

Көркем шығармадан алған әсерін сипаттап авторға хат, өлең жазу үшін «*Әңгімеге негізделген жазу*» интербелсенді әдісі қолданылады. *Мақсаты:* әңгіме желісі бойынша орындалған жұмысты топтарда немесе жұптарда талқылай отырып жазу; әңгіме туралы өз ойларын ортаға салу және пікір алмасу. Берілген әңгіме бойынша шақыру қағазын, хат, ашықхат, электрондық хат, күнделік жаздыру үшін оқушылар шағын топтарға немесе жұптарға бөлінеді. Оқушылар берілген жұмыс түрлерінің бірін таңдайды немесе жеребе арқылы анықталады. Жазу уақыты белгіленіп, оқушыларға ескертіледі. Әр топта немесе жұпта бір хатшы сайланады. Оқушылар не жазатындарын талқылап, бір-бірімен пікірлмасады. Жазып біткеннен кейін олар өз жұмыстары төңірегінде ой бөліседі.

Жаңартылған білім бағдарламасының мазмұндық ерекшеліктері оқытудан күтілетін нәтижелерге оңтайлы қол жеткізуге мүмкіндік беретін стратегияларды, әдіс-тәсілдерді жетік білуді және таңдап қолдануды талап етеді. Бағалау және салыстыру бөлімінде шығармадағы эпизодтар арқылы тарихи құндылығын бағалау үшін «Неге? Неге? Неге?» әдісін қолдану ұсынылады. Оқушылар шеңбер бойымен тұрады. Жүргізуші осы сабақта не үйренгенін айтады және соңғы сөйлемін «неге?» деген сұрақпен аяқтайды. Келесі оқушы сол сұраққа жауап беріп, қасындағы әріптесіне «неге?» деген сөзі бар сұраулы сөйлем айтады. Келесі ойыншылар да осы әрекеттерді тізбек бойынша жалғастырады. Ойынның соңында оқушылар орындалған тапсырмаларды еске түсіріп, олардың түйінді тұстарымен ой бөліседі.

Кейіпкерлерді шынайы өмірмен салыстырып бағалау үшін «Өзіңізді тексеріңіз» әдісін ұсынуға болады. Бұл мәлімет шындық па немесе жалған ба? Өтілген мәтін бойынша мысалдар келтіріледі. Мысалдарды оқу кезінде оқушылар ол келтірілген мысалдың өтілген мәтінде бар, жоғын анықтайды. Шығармадағы кейіпкерді өзіндік құндылығы тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу үшін «Детектив» әдісін қолдану ұсынылады. Оқушылар екі топқа біріктіріледі. Екі топқа да шытырман оқиғалы мәтін шағын бөліктерге бөлініп, қима қағаздарға жазылып беріледі. Олар 15 минут ішінде осы мәтіндегі шытырман оқиғаның шешімін табуы тиіс. Әр топ өз шешімдерін айтады. Қандай тәсілмен анықтағандары талқыланып, ақпараттармен жұмыс істеу туралы ой бөліседі.

Осы тақырыпты меңгергендігін қорытындылау үшін «Бағдаршам» әдісін қолдану ұсынылады. Әрбір оқушыға бағдаршам түстеріне сәйкес карточкалар таратылады. Мұғалім олардан сабақты түсінген-түсінбегеніне сәйкес карточкаларды көтеруін сұрайды. Жасыл карточка көтерген оқушылар барлығын түсінген боп есептеледі. «Не түсіндің?» сұрағы қосымша қойылады. Сары және қызыл карточка көтергендерден не түсініксіз болғаны айқындалып, тақырып төңірегінде қосымша жұмыстар жүргізіледі.

Қорыта айтқанда, жаңартылған білім бағдарламасы бойынша қазақ әдебиетін интербелсенді әдістерді қолдану қажет деген тұжырым жасаймыз. Оқытудың мұндай типінің артықшылығына төрт аспектінің арасында; біріншіден, сыни креативті ойлау мүмкіндіктердің өсуі арқылы; екіншіден, сыртқы марапаттаудан ішкі марапаттауға өту арқылы; үшіншіден, жаңалық ашу арқылы және соңғысы, жадыны дамыту үшін осындай оқытудың тиімділігі арқылы қол жеткізіледі. Осы кезде оқушы оқу үдерісіне белсенді қатысқанда ғана материалды терең меңгереді. Басқаша айтсақ, оқушыға бағдарланған оқыту ортасында мұғалім оқушылардың сыныпқа келген кездегі бастапқы сенімдерін, білімін және өзіндік ойын негізге ала отырып, өз пайымдарын жасауға қабілетті екенін түсінеді. Жаңартылған білім беру бағдарламасына сәйкес алынған тәсілдерді қазақ әдебиетін оқытудта тиімді қолданысқа енгізу, баланың танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына 2018 жылғы Жолдауы. http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-nazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-10-kantar. -35 б.

2 Негізгі білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. <http://nao.kz/loader/fromorg/2/25?lang=kz>. – 30 б.

3 Активные методы обучения в высшей школе: Учебно-методические материалы по программе повышения квалификации «Современные педагогические и информационные технологии» / Под ред. Е.Ю. Грудзинской и В.В. Марики. – Нижний Новгород: Изд-во ННГУ им. Н.И. Лобачевского, 2009. – С.85.

4 Хакимова Н.Г. Интерактивные методы обучения. – М., 2017. – 56 с.

АУДАРМАТАНУ
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ
TRANSLATION

МРНТИ 16.31.41

Z.B. Kulmanova¹, A.S. Olzhabaeva²

¹*Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy,
Almaty, Kazakhstan*

²*Turan University, Almaty, Kazakhstan*

STILISTIC DIFFICULTIES IN TRANSLATION

Abstract

The article considered about the stylistic difficulties of translation and ways of translation. The translation of metaphors, metonymies, similes, allusions forces many translators to perform their work very carefully. Note that the problem of expression translation baffles not only beginners, but also professional translators. One of the most interesting aspects of the theory of translation is the problem of transfer of the stylistic devices of the language. This aspect is scarcely developed so far and continues to attract the attention of theory researchers and practicing linguists. The need for adequate transfer of imaginative information in a fiction is the main aspect in the study of the translation of figures of speech, reproduction of the original stylistic effect in a translation.

Keywords: metaphor, metonymy, alliteration, phraseology, stylistic difficulties, transformation, stylistic mistakes

З.Б. Кульманова¹, А.С. Олжабаева²

¹*Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерватория,
Алматы қ., Қазақстан*

²*Тұран университеті, Алматы қ., Қазақстан*

АУДАРМАДАҒЫ СТИЛИСТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

Мақалада аударма кезінде кездесетін стилистикалық қиындықтар мен бір-бірінен өзгеше тілдердегі стилистикалық ерекшеліктерді сақтап қалу мәселелері қарастырылады. Іс жүзінде, барлық тілдердің стилистикалық құрылғылары ұқсас, бірақ олардың сөйлеу функциялары өзгеше. Аудармашы сөйлемдегі стилистикалық құрылғыны ғана сақтап қалуға тырыспауы керек, сонымен қатар, оның функциясының мәнін екінші тілде бере білуі тиіс. Яғни, аударма барысында басты ескерілетін мәселе мәтіннің функционалдық ерекшелігі болып табылады. Әр тілдің өзгешелігін аударма барысында кездескен қиындықтарға байланысты аудармашы жақсы біледі. Қайталау (аллитерация), сіздер білетіндей, қазақ, орыс тілдерінен гөрі ағылшын тілінде кең таралған стилистикалық ерекшелік. Кейбір жағдайларда қайталану аудармада сақталуы тиіс стилистикалық ерекшелік болып табылады, алайда ағылшын және орыс тілдерінде кең полимемдік сөздердің немесе кең мағыналық сөздердің комбинациясы мен түрлі семантикалық құрылымдық айырмашылық үшін аудармашы кейбір элементтерді өзгертуі және ауыстыруы керек жағдайлар болады.

Түйін сөздер: метафора, метонимия, аллитерация, фразеологизмдік тіркестер, стилистикалық қиындықтар, трансформация, стилистикалық қате, полисемия

Кульманова З.Б.¹, Олжабева А.С.²

¹*Казахская национальная консерватория имени Курмангазы,
г. Алматы, Казахстан*

²*Университет Туран, Алматы, Казахстан*

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ СЛОЖНОСТИ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация

В статье рассматриваются стилистические трудности, возникающие при переводе, и их методы перевода. Описывается аллитерация как одна из функций передачи экспрессивности, а также рассматривается возможность сохранения аллитерации при переводе с языка подлинника на язык перевода. Переводчик должен не только пытаться сохранить стилистические особенности предложения, но также передать функциональные особенности языка. То есть основная задача при переводе, которая рассматривается в данной статье – это функциональная особенность и стилистические аспекты. Повторение (аллитерация) – это стилистическая особенность, которая широко используется в английском языке, нежели в казахском и русском языках. В некоторых случаях повторение – это стилистическая спецификация, которая должна быть сохранена в переводе. При этом целью переводчика является функциональное значение текста. Повторение широко используется в стилистических целях в газетной рекламе. В некоторых случаях переводчик вынужден применять стилистические изменения, делать замену или упущение.

Ключевые слова: метафора, метонимия, аллитерация, фразеологизм, стилистические трудности, трансформация, стилистические ошибки, полисемия

Practically, stylistic devices in almost all languages are similar still though their functions in speech vary. Identical stylistic devices are used differently in languages; they perform different functions and have different value in stylistic system of their language what actually explains their necessity when transformations in translation occur. The stylistic changes are as necessary as grammatical or lexical ones. While applying some grammatical or lexical transformation in translation the translator is guided by principle of rendering grammatical or lexical meaning. When rendering stylistic meaning of the source text a translator should be guided by the same principle – to recreate in translation the same impression that might be left by the original text [1, 10].

A translator should not try to preserve the stylistic device given in the sentence, but reproduce its function in the target language.

We should not forget that almost all stylistic devices are multi functional. It is like when polysemantic words in English and Russian languages do not coincide in their lexical-semantic variants and the same is when differ the function of identical stylistic device. Thus when comparing stylistic devices we can easily identify complete correspondence, partial correspondence and even sometimes absence of correspondence and their functions [1, 14].

To illustration it we can compare *alliteration* in the English and Russian languages. The function of alliteration coincides in both languages – in this function alliteration is one of the basic devices of poetic speech. However the usage of alliteration for pleasant sounding in prose is more characteristic for the English language, than for Russian. The second function of alliteration is logical. Alliteration emphasizes close relationship between components of the statement. Especially brightly alliteration shows the unity of an epithet with an attributed word [2, 33].

The third function of alliteration in English language – to attract attention of the reader – is widely used in the names of literary works, newspaper headings and often in articles.

The use of alliteration is a convincing acknowledgement that various functions of stylistic devices in different languages do not always coincide in usage [3].

We have already discussed functional translation of stylistic devices. But it is extremely important to distinguish in the translated text original and imagined alliterations so that to avoid unnecessary emphasizing and to keep stylistic equivalence which presents necessary component of adequate translation. There is a constant danger to smooth and de-color the original text or, on the contrary, to make translation brighter and stylistically colored. But sometimes a translator consciously applies some «smoothing» or neutralization in other words.

Repetition as you know is a more widespread stylistic device in the English language, than in Russian [4, 75].

In some cases repetition as the stylistic device should be necessarily kept in translation, but for the difference in combinability and various semantic structures of polysemantic words or words of wide meaning in English and Russian languages the translator has to change and replace some of elements.

The repetition is widely used with stylistic purposes in newspaper publicity. In these cases the translator is compelled to apply stylistic changes, make substitution or omission.

A policy of see no stagnation, hear no stagnation, speak no stagnation has had too long a run for our money.

Слишком долго мы расплачиваемся за политику полного игнорирования и замалчивания застоя в нашей экономике [5].

The triple repetition of *no stagnation* has been omitted in translation, though is partially compensated by the use of synonymic pair at a word (*stagnation*), but neutralization is evident in translation. The neutralization happened when translating the phraseological unit *to have (too long) a run for our money*.

Among stylistic devices used in political literature rather frequent there are synonymic and alliterated pairs. The use of such pairs is traditional for all styles of the English language including business style as well. When translating official documents such pairs are frequently by one word. For example, the *just and equitable treatment of all nations* from UN Charter is given in Russian as *справедливое отношение ко всем нациям*, for in Russian there is no absolute synonym for the word *just*.

Metaphor is used in all emotionally – colored styles of speech. However in style of fiction the metaphor always carries original character, whereas in political literature the original metaphor is used rather seldom and basically – copied metaphors. Nevertheless in advanced clauses of the English and American political literature, the purpose of which is to assure, to make people believe and to impress the reader, that is to force him to agree with the point of view given in the article, one can often see rather bright and colorful metaphors.

Sometimes the difficulty of translation of metaphor consists in translating some word combination or a phraseological unit, which does not have figurative equivalent in Russian.

We have already discussed the necessity of neutralization of means of expressiveness when translating English or American politics. Let us consider the problem of extended metaphor. The extended metaphor represents a chain of the logically connected figurative components. Sometimes such components of the extended metaphors pass through the whole clause. The below-mentioned example is taken from clause of the American observer James Reston.

The latest official explanation of the President's Indochina policy is that «he is backing out of the saloon with both guns firing», but there is a catch to this.

He insists that the guys in the white hats keep control of the saloon before he leaves town. He wants a non-communist bartender, and a non-communist sheriff, and a secure non-communist town before he rides

away into the sunset of November, 1972.

In the final paragraph of the article the elements of one metaphor are partially repeated: but all this is a little more complicated than «*backing out of the saloon*».

The images of this extended metaphor are taken from so-called «western» – of film about cowboys in «wild» West. In this case all elements of the developed (unwrapped) metaphor, perhaps, can be kept in translation [5].

Согласно последнему официальному объяснению политики президента в отношении Индокитая, «он хочет выбраться из бара, пятась к двери и отстреливаясь из двух пистолетов». Но за этим кроется что-то еще.

Он хочет, чтобы парни в белых шапках следили за порядком в баре до тех пор, пока он не уедет из города. Он хочет, чтобы бармен не был коммунистом и чтобы шериф не был коммунистом и чтобы город заведомо не был в руках коммунистов. И только тогда он поскачет навстречу ноябрьским сумеркам 1972 года.

And at the end of clause – «но все это несколько сложнее, чем пятась к двери, выбраться из бара».

However there are cases, when the preservation of all figurative components of the developed (unwrapped) metaphor is impossible, as well as preservation of both components of synonymic pair, for it would break the stylistic norms of Russian.

Being purely linguistic and stylistic device – metonymy is used more and more in political literature, perhaps, even more than metaphor. Metonymy translation presents one of numerous problems for the use of metonymy significantly differs in English and Russian languages. Due to this fact the translator is often forced to go back to the primary meaning of a word, that is to the meaning that was firstly created by metonymy.

It is a widespread case of metonymy usage – substitution of concrete notion by an abstract one, which can not always be preserved.

«It (the flood) has hurl us a great deal», the Pakistan Prime Minister told correspondents last week as he toured the destruction in the flooded provinces («Newsweek»).

«Наводнение нанесло нам огромный ущерб», – сказал корреспондентам премьер-министр Пакистана, на прошлой неделе во время поездки по пострадавшим от наводнения районам.

Concerning the translation of comparison as a stylistic device, the difficulties arise only if the words of English and Russian languages are various in the semantic structure. We have already considered in the chapter of lexical transformations the question of translation of such terms and now we would like to give the example of stylistic comparison.

Instant history, like instant coffee, can sometimes be remarkably palatable. At least it is in this memoir by a former White House aide who sees L.B.J. as «an extraordinarily gifted President who was the wrong man from the wrong place at the wrong time under the wrong circumstances».

Современная история, как и такой современный продукт, как растворимый кофе, иногда может быть необыкновенно приятна. По крайней мере, такой ее преподносит в своих мемуарах бывший помощник президента Джонсона, считающий его «исключительно одаренным президентом, который был неподходящим человеком, из неподходящего места (штат Техас), в неподходящее время, при неподходящих обстоятельствах.

In order to preserve this playing comparison, the interpreters were forced to apply additional words [6].

We discussed above the importance of articles in translation and now we should mention once again that they can serve in stylistic purposes.

An expressiveness gets the definite article, before a indefinite pronoun *one*.

... this is the one way we can achieve success in elections.

... это единственный способ достигнуть победы на выборах.

The given synonyms compensate render the stress contained the original text.

There is another kind of stylistic transformation – *actualization* – which involves transition of something simple into something unusual, strange. It reveals potential expressiveness put in the lexical morphologic and syntactic means of a language.

Actualization of the passive form often occurs while translating political literature but it is not as colored as in the translations of fiction.

The General Assembly was gavelled to order by its outgoing President.

Уходящий со своего поста председатель Генеральной Ассамблеи навел порядок в зале, энергично стуча молотком.

The expressiveness and emphasis created by the passive form of the verb that had been formed as a result

of conversion are compensated by lexical means. The compressed nature of sentence was lost for the verb *to gavel* has two semantic components one of action and an instrument that were to be rendered in translation.

Now from everything that has been discussed above we can infer that the usage of some of stylistic devices in English is peculiar – and bears specific national character, therefore their direct translation in many instances is impossible. Moreover, the impression left by some of stylistic device maybe different in both languages, compare *soft panic* and *тихая паника*. It can be explained not only by national features of stylistic means and devices of some of the language but by the their multi functioning character also – that do not always coincide – as it was shown on the matter of alliteration. This is the main criteria causing the necessity of stylistic transformations that involve substitution and changes. Therefore we should warn the future translators and interpreters that it is not important to classify the device itself but the point is to be able to realize their ongoing effect and to identify the purpose of their application in the translation they are working on.

References:

- 1 Fathy A., Osman. *Senior interpreter/translator// IMF, Washington, DC. – 1997. – 10-15 p.*
 - 2 John B., Rainer S. *The Craft of Translation//The University of Chicago Press. – 1992. – 31-34 p.*
 - 3 Basnett-McGuire, *Translation features//New York Publishing house .– 1980. – 67 p.*
 - 4 *A course book on Military Translation// Ministry of Defense of the USSR- Moscow, 1962. – 71-72 p.*
 - 5 Levitskaya T.R., Fitterman A.M. *Translation difficulties//«International Relations» Publishing house – Moscow, 1962. – 87 p.*
 - 6 *International Conflict Cooperation and Management//Slippery Rock University. – Pennsylvania, 2000. – 56 p.*
- МРНТИ 16.31.41

Мизамхан Б.М.¹, Таурова Г.А.²

^{1,2}Казахский университет Международных
отношений и мировых языков им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕРЕВОДА ПОЛИТИЧЕСКОГО ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРСА

Аннотация

Данная статья посвящена отличительным чертам, свойственным при переводе политических текстов в Интернете. Данная статья исследует основной коммуникативный жанр политического Интернет дискурса, именуемый политический веб-сайт. Мы постараемся рассмотреть его лингвистические и экстралингвистические особенности. За основу были взяты статьи политического характера с известного Интернет-портала www.euronews.com, на котором публикуются статьи на разных языках. После приведенного примера авторы дают подробный анализ перевода с английского на русский язык. Целью статьи является рассмотрение и выявление лингвостилистических особенностей перевода политических текстов, размещенных в Интернете. В статье предлагается взгляд авторов на проблему, которая является актуальной на данный момент и автором принимается попытка осветить актуальность данного вопроса. На основании результатов, полученных посредством анализа перевода политических текстов, авторами сделан определенный вывод. Данная статья будет интересна как для студентов бакалавра, так и для преподавателей, занимающихся данной актуальной проблемой.

Ключевые слова: дискурс, функции дискурса, примеры политического Интернет-дискурса, политический новостной сайт, перевод дискурса, переводческие трансформации, Интернет-дискурс

Б.Мизамхан¹, Г.А. Таурова²

^{1,2}Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан

САЯСИ ҒАЛАМТОР ДИСКУРСЫН АУДАРУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аңдатпа

Осы мақала ғаламторда саяси мәтіндерді аударудағы ерекшеліктерге арналады. Мақала саяси веб-сайт деп аталатын саяси ғаламтор дискурсының негізгі коммуникативтік жанрын зерттейді. Біз оның лингвистикалық және экстралингвистикалық ерекшеліктерін қарастыруға тырысамыз. Зерттеудің негізі ретінде әр түрлі тілдерде материалдар жариялайтын атақты www.euronews.com ғаламтор-порталының саяси сипаттағы мақалалары алынды. Берілген мысалдардан кейін, авторлар ағылшын тілінен орыс тіліне аударманың толық талдауын ұсынады. Мақаланың мақсаты – ғаламторда жарияланған саяси мәтіндерді аударудың лингвистикалық ерекшеліктерін анықтау және қарастыру. Мақалада қазіргі таңда өзекті болып табылатын мәселеге авторлардың көзқарасы және аталған мәселені шешу жолдары ұсынылады. Саяси мәтіндерді аударудағы талдау арқылы алынған мәтіндердің негізінде, авторлар белгілі бір қорытындыға келді. Бұл мақала осы маңызды мәселемен айналысатын студенттер мен мұғалімдер үшін қызықты болады.

Түйін сөздер: дискурс, дискурстың қызметі, саяси ғаламтор дискурсының мысалдары, саяси жаңалықтар сайты, дискурсты аудару, аударма трансформациялары, ғаламтор дискурс

B.Mizamkhan¹, G.A. Tairova²

*^{1,2}Kazakh Abylaikhan University of international relations and world languages,
Almaty, Kazakhstan*

**PECULIAR FEATURES OF POLITICAL
INTERNET- DISCOURSE TRANSLATION**

Abstract

This article is devoted to distinctive features peculiar at the translation of political texts on the Internet. This paper investigates the main communicative genre of the political Internet discourse, which is headlined as political web site. We will try to define their linguistic and extralinguistic features. Articles of political character from the known Internet portal www.euronews.com on which articles in different languages are published have been taken as a basis. After the given example authors give the detailed analysis of the translation from English into Russian. The purpose of article is consideration and identification the linguostylistic of features of the translation of the political texts which are posted online. On the basis of the results received by means of the analysis of the translation of political texts, authors have drawn a certain conclusion. This article will be interesting as for bachelor students so for teachers who research this topical problem.

Keywords: discourse, function of a discourse, political discourse, examples of a political Internet discourse, political news site, translation of a discourse, translation transformations, Internet discourse

Формирование информативных технологий в нынешнем мире активизирует возникновение новых конфигураций коммуникации, что охватывает собственную нишу в современном социуме. На данный момент в лингвистике выстраивается новейшая когнитивная теория, формирующаяся в рамках Интернет-дискурса. Инноваторская направленность изучения данного феномена притягивает интерес популярных научных работников и объясняет возникновение не только новых определений, однако и определения о новой языковедческой парадигме – Политический Интернет-дискурс.

В свете нынешних социолингвистических изучений и новых технологий, образовавшихся в половине 20 и 21 столетия особенную заинтересованность порождает политический Интернет-дискурс, потому как в связи с расширением и увеличением значимости СМИ в нынешнем обществе увеличились общественно-политическое влияние и манипуляция сознанием общества.

В данной статье нам хотелось бы уделить внимание политическому Интернет-дискурсу, который является, своего рода разновидностью дискурса. Согласно социолингвистическим исследованиям,

политический Интернет-дискурс занимает особое место и роль в социуме, который в то же время является одним из главных и новейших видов дискурса, который возник на стыке нового инновационно-технологического века. Что же такое политический Интернет-дискурс?

Политический Интернет-дискурс является сложным социальным явлением, доказательством чему служат разнообразные методики интерпретации этой категории и различные методологические подходы к его анализу. В лингвистической литературе выделяются разнообразные направления в изучении языкового общения, дискурса (в широком смысле) и прагматики языка [1, 57].

Прежде чем приступить к подробному анализу данного лингвистического феномена и перейти к характеристикам политического Интернет-дискурса, необходимо определить базовые понятия и дать определение таким терминам, как дискурс, политический дискурс и Интернет-дискурс, которые объединяются и представляют собой единое выражение «политический Интернет-дискурс». Каждый из них следует рассматривать в отдельности, вследствие чего можно получить полную картину данного лингво-политического явления.

Категория «дискурс» является довольно сложным явлением, о чем свидетельствует большое количество работ, посвященных его анализу. В лингвистической литературе дискурс выделяется в сопоставлении его с другими лингвистическими явлениями. В частности, наиболее часто обращаются к дихотомии «дискурс (устный) – текст (письменный)».

Во многих исследованиях, посвященных анализу дискурса и текста, производятся попытки дать отличительные характеристики двух категорий:

1. Категория дискурс регламентируется преобладанием влияния социолингвистики, между тем, текст больше принадлежит к лингвистике. Согласно советскому автору Арутюновой Н.Д., термин «текст» определяется как вербальное представление («словесная запись») коммуникативного действия, а дискурс – равно как «текст в событийном аспекте», «речь, погруженная в жизнь».

2. Текст и дискурс связаны отношениями реализации: дискурс находит свое отражение в тексте, «дискурс возникает и выявляется в тексте и через текст». В то же время это отношение не является однозначным, любой текст может быть выражением реализаций нескольких, иногда конкурирующих и противоречащих дискурсов. Каждый конкретный текст, как правило, носит в себе черты нескольких разновидностей дискурса.

3. «Текст» и «дискурс» объединены взаимоотношениями осуществления их основной цели: дискурс находит свое отражение в тексте, «дискурс появляется и обнаруживается в тексте и при помощи текста». В таком случае это отношение не является однозначным, каждый текст может являться формулировкой реализаций некоторых, порой создающих конкуренцию и противоречащих между собой дискурсов. Любой определенный текст содержит в себе особенности разных и нескольких видов дискурса.

4. С одной стороны термины «дискурс» и «текст» являются противопоставлением друг другу, особенно это отражается в понятиях «актуальность/виртуальность». Дискурс рассматривается равно как настоящее речевое явление, равно как «творимый в речи связный текст». Тексту не свойственно строгое отношение к настоящему времени, он предполагает собою абстрактный умственный конструкт, который отражается в дискурсе. Дискурс непосредственно сопряжен с социологией познаний, и поэтому представляется предметом социологических исследований, то же самое можно и сказать о политическом дискурсе.

И тут очень уместно вспомнить слова одного из видных ученых-исследователей в области политического дискурса Е.И. Щейгала: «Специфика каждого вида дискурса выявляется не только через специфичность сферы и агентов общения, но также и через интенциональность». Интенция коммуниканты, представляющего политику через фрейм театра, заключается в показе того, что к такой политике не следует относиться серьезно, что она не заслуживает уважения из-за неискренности ее участников [2, 94].

Различными лингвистами и исследователями выдвигаются различные типы дискурсов. Например, Е.С. Кубрякова утверждает, что дискурс – это когнитивный процесс, связанный с реальным речепроизводством, создание речевого произведения, текст же является конечным результатом процесса речевой деятельности, выливающийся в определенную законченную и зафиксированную форму [3, 164].

Тем самым, со стороны науки социолингвистики, дискурс – это взаимосвязь между участниками общества, разглядываемое и исследуемое с точки зрения их приспособления к той или иной социальной группе или применительно к той или иной типичной рече-поведенческой ситуации, к

примеру, институциональное взаимодействие. В случае рассмотрения систематизации и классификации дискурса, в таком случае со стороны социолингвистики в соответствии со словами языковеда В.И. Карасика, необходимо отмечать два основных вида дискурса:

- персональный (лично-ориентированный);
- институциональный [4, 15].

Персональный (лично-ориентированный) дискурс подразумевает под собой оригинальность (индивидуальность) в абсолютно всем изобилии собственного внутреннего душевного мира, что касается институционального дискурса, то там подразумевается представитель определенного социального института. Данный вид дискурса разделяется на обиходный и бытийный.

В то время как под институциональным дискурсом подразумевается, что он влияет на современное общество и тем самым, имеет огромный спектр разновидностей, который включает в себя такие типы дискурса, как политический, юридический, военный, педагогический, рекламный и т.д.

Из всего сказанного можно предположить, что ученые и исследователи все еще не могут прийти к единому консенсусу относительно его дефиниции. Однако, все исследователи признают, что понятия “текст” и “дискурс” неразделимы. Мы полагаем что, дискурс следует понимать в широком понятийном диапазоне и в него можно вкладывать практически все, в зависимости от выбранного нами метода исследования [5, 305].

В нашем случае, мы будем анализировать некоторые особенности политического Интернет-дискурса на материале политических текстов. Политический дискурс различается от прочих видов дискурса тем, что предполагает собою событие, что в социуме содержит значительно наибольшее частотное проявление выражение согласно сопоставлению с иными видами дискурса. Таким образом, невозможно дать точное определение термина «политический дискурс», так как, сама категория «политика», как и феномен «дискурс» в данный период времени не имеет конкретного определения.

Тем не менее, большое количество ученых и исследователей занимались и занимаются по сей день такой областью исследования как «политический дискурс» – с середины XX века. Интерес возник в США (Д.Болинджер, В.Ф. Дэвисон, П.Лайнбарджер, З.Харрис), Германии (Ф.Клемперер), Франции (М.Фуко, П.Серио, А.Пеше, П.Анри, Р.Барт, Ф. де Соссюр) и других странах. Представители отечественной лингвистики (Н.Д. Арутюнова, В.И. Карасик, К.В. Снятков и др.) также обращались к проблеме политического дискурса несколько лет назад.

Согласно концепции порекомендованной голландским научным работником Т.Ван Дейка, необходимо полагать, что политический дискурс подразумевает под собой различный ряд жанров, ограниченный небольшой общественной областью, а собственно общественно-политические дискуссии, общественно-политические обсуждения, партийные проекты, выступления политических деятелей – именно данные жанры относятся к области политики. Кроме того, вышеназванный лингвист заявлял, что одной из видных характеристик общественно-политического дискурса является умение воздействовать на разум социума и настроения людей, что отчетливо видно в последующей дефиниции: «Это – пропаганда тех или иных идей, эмотивное воздействие на граждан страны и побуждение их к политическим действиям, выработка общественного консенсуса, принятие и обоснование социально-политических решений в условиях множественности точек зрения в обществе». Подобным способом, общественно-политический дискурс имеет манипулятивную функцию.

Согласно американскому языковеду З.Харрису, имеется иное, однако близкое к первоначальному, значение термина «политический дискурс». Этот вид дискурса представляется нам как феноменом взаимодействия лингвистики и политического деяния, что формируется в установленных моментах и ориентировано на реализацию определенных целей, имеющих связь с политикой, так или иначе.

Что касается Интернет-дискурса, это, в таком случае, новый феномен в нынешней концепции о дискурсах, непосредственно сопряженной с обществом и, что обладает абсолютной возможностью значиться одним из единичных независимых видов дискурса, невзирая на то, что интерес к ней возник и развился данный вид дискурса относительно не так давно. В Интернете сложились и продолжают совершенствоваться самобытные коммуникативные жанры, главной лингвистической особенностью, коих представляется объединение письма и речи в единое целое. С одной стороны – текст это то, что человек набирает на компьютере, вызванный не речевым аппаратом, но в то же время передается человеку, которому направлен данный текст. С иной стороны – текст это тон речи произносимого выступления. Интернет-взаимодействие повергло к тому, что два самых глубоких оппозиционных вида речи, как устная и письменная, и их взаимодействие создало, другой особенный вид речи – речи Интернет-дискурса.

Отталкиваясь от вышесказанного, можно придти к умозаключению, что Интернет-дискурс – это

такой текст, который происходит и имеет действие в Интернет-системе, в коем убедительная коммуникативная установка отображает субъективно-индивидуальную авторскую позицию, которая происходит, принимая во внимание эмоциональные, языковедческие и научно-технические условия.

Общеизвестным фактом является то, что многочисленные общественно-политические действия, согласно собственной натуре, представлены действиями речевыми, таким образом, речь это не только отображение того, что происходит в общественно-политической действительности, сколько является самой этой реальностью. Это полностью является частью общественно-политического дискурса, что обладает устойчивой направленностью к расширению, потому как на сегодняшний день одержать победу в борьбе за место в политическом мире и удержать ее, пренебрегая электронными носителями, фактически неосуществимо.

Главная роль всемирной Сети в работе нынешних общественно-политических институтов заключается в предоставлении непрерывного социально-общественно-политического дискурса с перспективой связи и взаимодействия в Интернете в настоящем и реальном времени между представителями общественно-политической общества и гражданами определенной страны, в которой данный политический дискурс и взаимодействие происходят. Данный метод общения обладает, кроме того, такими положительными чертами, как фактически моментальное расположение любых данных, информации, которая должна быть предоставлена и донесена до общества, отсутствие пространственно-временных пределов, вероятность поиска информации на любую тематику и стремительной взаимосвязи с целью мониторинга ситуации. Таким образом, через Интернет граждане могут узнавать любую информацию, касающейся политики, также политики могут легко и быстро делиться с обществом, ожидая и дожидаясь обратной связи быстро.

Давайте перечислим те виды Интернет-ресурсов, которые, являются тем способом общения и взаимодействия с гражданами. К данным видам относятся: индивидуальные Интернет-веб-сайты политиков или политических новостей, электронные письма, онлайн-дневники, форумы, конференции, выборочные опросы, блоги, пресс-конференции и пресс-центры, социальные приемные.

В соответствии со словами российского лингвиста Е.И. Шейгал, в общественно-политическом Интернет-дискурсе значимой функцией представляется воздействующая, что ориентирована на результат влияния (воздействия) на общественность в коммуникативной форме, чем и руководствуются политические деятели при выборе языковедческих средств, что происходит через Интернет-средства [6, 128]. Что немаловажно, основную роль в выборе данного средства играет популяризация данных (уведомление аудитории о действиях внутренних и интернациональных событиях), потому как в нашем веке, веке новых технологий, Интернет является главным орудием получения и распространения информации и данных.

Кроме этого, важно перечислить и другие не менее важные функции:

- аналитическая функция;
- манипуляционная функция;
- регулятивная функция;
- прогнозирующая функция;
- оценочная функция.

Лингвистический элемент индивидуальных общественно-политических веб-сайтов английских политических деятелей, именуемый как контент, содержит в себе два ключевых компонента: то, что содержится в тексте самого Интернет-сайта и информативные средства, представленные на веб-сайте.

Характерная черта второго элемента заключается в том, что сообщения и информация может быть передана как в письменной форме, так и в формате аудио и видео, что является достаточно распространенным на данный момент, то есть, в устной его форме.

Стиль индивидуальных общественно-политических веб-сайтов можно считать и публицистическим. Данному виду свойственно: 1) лаконичность изложения, экономия слога; 2) отбор языковых средств для того, чтобы достичь такого вида изложения, что будет доходчиво понятно каждому гражданину; 3) употребление социально-общественно-политической лексики и фразеологии, взятой с прочих стилей; 4) применение речевых стандартов, шаблоны, клише; 5) стилевое многообразие и многообразие языковых средств, многозначность, чувственно-рельефная лексика; 6) императивность; 7) семантическая и информативная интенсивность; 8) демонстративность.

Что свойственно Интернету больше всего, так это – интерактивность, вероятность немедленной противоположной взаимосвязи, свободно применяется общественно-политическими деятелями,

руководителями и показано в различных его проявлениях.

Данным сайтам свойственны следующие перечисленные ниже лексические особенности:

- сокращения и акронимы;
- электронные вкрапления;
- обиходная лексика;
- политическая терминология.

Им присущи доступность и краткость, наиболее сжатые слова, преимущество элементарные, простые, не сложные предложения, подобные компоненты разговорной речи, равно как различные сокращения, вводные слова и предложения, вставки и т.п., это все ориентировано на формирование атмосферы частного межличностного общения политического деятеля с избирателями.

Далее даны несколько отрывков коротких текстов взятых с Интернет-портала www.euronews.com, вместе с переводом, и подробный его анализ, что поможет разъяснить какие отличительные характеристики свойственны политическому Интернет-дискурсу.

Ниже представлены отрывки с вышеуказанного сайта, его перевод и подробный анализ.

Отрывок: Reporting from the demonstration, euronews' Konstantinos Tsellos said: "The closed borders policy has caused despair for the thousands of migrants and refugees currently stranded here in Greece. They're calling for the EU-Turkey deal to not be implemented so that they have a chance to continue their journey to Europe".

Перевод: Как сообщает наш корреспондент в Греции Констас Целлос, – Закрытие границ привело в отчаяние тысячи мигрантов, которые сейчас находятся в Греции. Они требуют, чтобы договор ЕС с Турцией не вступал в силу – чтобы они могли продолжить свой путь в Европу.

Анализ: В данном примере используется в основном грамматический прием прямого перевода, не считая начала предложения, где используется прием конкретизации, когда в английском варианте дано euronews' Konstantinos Tsellos, в то время как в переводе конкретизируется: наш корреспондент Контанс Целлос. Также здесь используется прием опущения, в английском варианте дано – reporting from the demonstration, в то время как в переводе опущена данная информация, что корреспондент находится на демонстрациях, откуда и получена данная информация, и перевод дает только: как сообщает.

Для проведения данного анализа за основу была взята политическая Интернет-статья опубликованная 08.04.16 г. под названием: «Iceland: protesters call for more resignations as government forms new Cabinet». В русском варианте статьи название звучит следующим образом: «Исландия: "Панамский скандал" привел к смене премьер-министра».

Отрывок: The new prime minister of Iceland, Sigurdur Ingi Johannsson, has formed his Cabinet. The handover from the previous cabinet took place at two State Council meetings on Thursday.

Перевод: Новый премьер-министр Исландии Сигурдур Инги Йоханнссон в четверг был приведен к присяге и провел первое заседание правительства.

Анализ: В данном примере при переводе на русский язык переводчик не стал переводить два предложения в отдельности, а объединил их при переводе в одно предложение, вложил тот же самый смысл двух предложений в английском варианте в одно предложение в русском переводе. То есть, смысл английского контекста остался прежним. Однако перевод претерпел некоторые изменения. Например, в данном примере используется опущение и замена слов, а также добавление. В данном примере опускается тот факт, что новый премьер-министр сформировал свой Кабинет, а также, что передача предыдущего кабинета новому премьер-министру проходила на 2 заседаниях. При переводе на русский язык переводчик сохранил тот же самый смысл контекста английского дискурса, заменив его другими словами. А также здесь используется добавление, что новый премьер-министр был приведен к присяге, в то время как в английском дискурсе такой информации нет, но имеет схожий смысл с английским вариантом текста. Переводчик опустил некоторые слова, а также использовал добавление, сократил английский текст, так как при переводе данные слова были бы излишней и информация была бы слишком избыточной для читателя.

Таким образом, в настоящее время в Интернет-пространстве сложился и продолжает формироваться особый коммуникационный сегмент, обладающий характерными лингвистическими и экстралингвистическими особенностями, определяющими его уникальность. Очевидно, что речь Интернет-дискурса занимает свою нишу в языковом континууме, поэтому в дальнейших исследованиях целесообразно провести ее системный анализ, определить баланс между устной и письменной составляющей, а также наметить перспективы дальнейшего развития.

Список использованной литературы:

- 1 Макаров М.Л. Основы теории дискурса: учеб. для вузов. – М.: Гнозис, 2003. – 280 с.
 - 2 Оруджаев М.А. К вопросу о лингвопрагматических особенностях терминов французского происхождения в азербайджанском языке // Вестн. КазНПУ. Сер. филол. – 2017. – №2(60). – С.92-96.
 - 3 Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца XX века. – М.: Рос. Гуманит. Ун-т, 1995. – 352 с.
 - 4 Карасик В.И. Общие проблемы изучения дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград: Перемена, 2000. – С.5-20.
 - 5 Мырзаханов Т.А. Концептуально-метафорический анализ англоязычных финансово-аналитических медиатекстов и их воссоздание в переводе на русский язык // Вестн. КазНПУ. Сер. филол. – 2017. – №1(59). – С.304-308.
 - 6 Шейгал Е. Семиотика политического дискурса. – Волгоград: Перемена, 2000. – С.125-128.
 - 7 Чудинов А. Политическая лингвистика (общие проблемы, метафора). – Екатеринбург: Уральский гуманитарный институт, 2003. – С.153.
 - 8 Brown G. & Yule G. Discourse analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – P.272.
 - 9 Chilton P.A. & Schäffner C. Discourse and politic in TA van Dijk (ed.), Discourse as social interaction: discourse as social interactions. vol. 2, Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. – London: SAGE Publications, 1997. – P.250.
 - 10 Jørgensen Marianne W. & Phillips Louise J. Discourse Analysis as Theory and Method. – London: SAGE Publications 2nd edition, 2002. – P.350.
- МРНТИ 16.31.41

Ж.А. Рсалиева¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ «СЕГІЗ АЯҚ» ӨЛЕҢІНЕ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Аудару ерекшеліктеріне байланысты және аудармашылардың ерекше назарын талап ететін өлең аудармасы – бөлек аударма категорияларының бірі болып есептеледі. Көркем туындыны талдау – шығарманы дұрыс оқып, түсініп, оны ұғынуына, сол туындының рухани байлығы мен көркемділігін сезінуіне септігін тигізеді. Мақалада Абай Құнанбаев жазған «Сегіз аяқ» өлеңі аудармасының екі варианты талданылды, бірі – аудармашы Л.Озеровтың орыс тіліне аударған еңбегі, екіншісі – аудармашы Т.Боттингтің ағылшын тіліне аударған еңбегі және Абай Құнанбаевтың «Сегіз аяқ» өлеңінен екі шумақтың қанатты сөз ретінде бөлініп, мақал-мәтелге айналу мәселесі қарастырылды. Жоғарыда айтылған өлеңнің орыс және ағылшын тілдерінің аудармаларына талдау жұмысы жасала отырып, екі аударманың аудару тәсілдері, құндылығы мен кемшіліктері анықталды.

Түйін сөздер: поэтикалық аударма, Абай Құнанбаев, Л.Озеров, Т.Боттинг, «Сегіз аяқ» өлеңі, қанатты сөз, мақал-мәтелдер, өлеңдер аудармасы, салыстырмалы лингвистика

Рсалиева Ж.А.¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

АНАЛИЗ СТИХОТВОРЕНИЯ АБАЯ КУНАНБАЕВА «ВОСЬМИСТИШИЯ»

Аннотация

Перевод стихов всегда относился к отдельной категории перевода, поскольку в силу своих особенностей, требует особого внимания переводчика. Анализ художественного стихотворения помогает научиться правильному прочтению, пониманию или восприятию произведения, открывая для себя духовное богатство и красоту настоящей поэзии. В статье рассматриваются два варианта перевода стихотворения Абая Кунанбаева «Восьмистишия», который был переведен переводчиком Л.Озеровым на русский язык и переводчиком Т.Боттингом на английский язык, а также, рассматривается вопрос, касающийся разделения двустистишия из стихотворения Абая Кунанбаева «Восьмистишия» в качестве афоризма и перехода в поговорки и пословицы. Проведен анализ стихо-

творения на русском и казахском языках, установлены и проанализированы достоинства и недостатки двух переводов.

Ключевые слова: поэтический перевод, Абай Кунанбаев, Л.Озеров, Т.Боттинг, стихотворение «Восьмистишия», афоризмы, пословицы и поговорки, перевод стихов, компаративная лингвистика

Zh.A. Rsaliyeva¹
¹al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

ANALYSIS OF THE POEM "OCTAVES" BY ABAI KUNANBAYEV

Abstract

Due to their peculiarities, translation of the poems has always belonged to a separate category of translation and requires special attention of the translator. An analysis of a poem helps to learn how to read, understand or perceive a work correctly, discovering the spiritual wealth and beauty of a poetry. The article considers two translated versions of the poem "Octaves" by Abai Kunanbayev, which was translated into Russian by the translator L.Ozerov and into English by the translator T.Botting and, also, considers the issue concerning of transferring the aphorism into proverbs and sayings. Two translated versions of poem's worthiness and shortcomings were established and analyzed.

Keywords: a poetic translation, Abai Kunanbayev, L.Ozerov, T.Botting, a poem "Octaves", aphorisms, proverbs and sayings, translation of poems, comparative linguistics

Ұлы Абайдың шығармашылығы баршамызға мәлім және лингвистер үшін Абай тілі мен оның философиясы зерттеу нысаны ретінде әлі күнге дейін өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. Абай әр шығармасын даналық, ақыл-парасат пен зайырлы тәрбиеге толтыра отырып, өз еңбектерін қара қазақ халқы үшін баға жетпес мұра етті. Абай шығармаларында қолданылған ерекше сөз ұйқастары мен дыбыс үндестігін және оның ой орамының ұшқырлығы мен тереңдігін байқауға болады.

Абай қазақ халқын адамгершілік, әділеттілік, адалдық пен ізеттілік секілді мінез-құлықтарды өн бойына жинап, білім мен ғылым жолында талмай еңбек етуге шақырады. Абайды түсіну - қазақ ұлтының ой-санасын түсінгенімен парапар. XIX ғасырда қазақ жазба әдебиеті мен әдеби тілінің негізін қалаған Абай Құнанбаев бүгінгі заманда қазақ әдебиетінің биік тұлғасына айналды. Абай өлеңдерін басқа тілге аудару арқылы өзге халық қазақ халқының ойлау мұқамын түсіне алады және Абай өлеңдерін оқу арқылы қазақ тілінің көркемділігі мен сөз өнерінің бейнелілігін көре алады.

Қазақ жазушысы және қоғам қайраткері М.Әуезов «Ұлы ақынның жазушылық еңбегінің орта тұсында туған үлкен бір белгідей әрі мол, әрі бар жағынан көркем келісті шыққан, зор шығарма» – деп Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңін биік бағалаған [1]. Ал, енді «Сегіз аяқ» өлеңі өзге халық өкілдерінің ұғыну дәрежесін анықтау мақсатында орыс және ағылшын тілдеріне аударылған нұсқаларын талдау қажеттілігі туындап отыр. Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңінің төменде келтірілген сегіз шумағын қарастырып көрелік:

*Болмасын кекшіл,
Болсайшы көпшіл,
Жан аямай кәсіп қыл.
Орынсыз ыржаң,
Болымсыз қылжаң
Бола ма дәулет, нәсіп, бұл?
Еңбек қылсаң ерінбей –
Тояды қарның тіленбей [2].*

Абайдың сегіз шумақ өлеңінде Абайдың даналығына куә бола отырып, өлеңде ақынның болмыс пен өмір құбыластарын ұғынуымен шектелмей, жалғанға сын айтып, заманымыздың тек қазақ ұрпағы емес, сонымен қатар жалпы адамзат әлеміне киелі өсиетін тарту еткенін көре аламыз. Алайда, бұл «Сегіз аяқ» өлеңін орыс қауымының оқырмандары қандай дәрежеде түсініп жатқанын төмендегі келтірілген кестеден аңғаруымызға болады:

Кесте-1. «Сегіз аяқ» өлеңін орыс тіліне
аударылған нұсқасы (аудармашы – Л.Озеров).

«Сегіз аяқ» өлеңінің түпнұсқасы	Л.Озеров аудармасы	Орыс тілінен кері аударма
<p><u>Болмасын</u> кекшіл, <u>Болсайшы</u> көпшіл, Жан аямай кәсіп қыл. <u>Орынсыз ыржаң</u>, Болымсыз <u>қылжаң</u> Бола ма дәулет, нәсіп, бұл? Еңбек қылсаң ерінбей — Тояды қарның тіленбей.</p>	<p><u>Ты</u> <u>сердечным</u> <u>будь</u>, <u>Человеком</u> <u>будь</u>. И трудись, не жалея сил. <u>Сплетни</u>, <u>болтовня</u>, Глупая <u>брехня</u>... <u>Ты</u> <u>такой</u> <u>сам</u> <u>себе</u> <u>постыл</u>. Коль упорны твои труды, <u> Попрошайкой</u> <u>не</u> <u>будешь</u> <u>ты</u> [3].</p>	<p>Сен жүректі бол, Адам бол. Және еңбек қыл, күшінді аямай. Өсек, мылжыңдық, Дарақы өтірік... Сен өз-өзіңе жиіркенішті секілдісің. Егер тынбай еңбек етсең, Қайыршы болмасың сен.</p>

Л.Озеров аудармасына назар аударатын болсақ, онда қосу және өзгерту тәсілдері қолданылған. Л.Озеров «Сегіз аяқ» өлеңін түпнұсқадан аударуда «*ты сердечным будь*» деп, Абайдың «*кекшіл болма*» деген сөз тіркесін дәл суреттей алмаған, бірақ, «*ақжүректі бол*» деп мағына жағынан жақындата түскен. Аудармашы сонымен қатар, «*көпшіл*» сөзін «*человек*» сөзіне алмастырғанымен, тармақ мағынасы мүлдем жоғалып кетті деп айта алмаймыз.

Сол сияқты «*орынсыз ыржаң*» сөзін «*сплетни, болтовня*» сөзіне, «*қылжаң*» сөзін «*брехня*» сөзіне алмастыра отырып, түпнұсқадағы автордың қолданған адами жағымсыз қасиеттерін, басқа мағыналық жағымсыз қасиеттерге алмастырған. Яғни, «*орынсыз ыржаң*» және «*қылжаң*» сөздерін «*неуместный смех*» және «*насмешка*» деп сөзбе-сөз аударудың орнына, «*өсек, мылжыңдық*» және «*өтірік*» сөздеріне алмастыру арқылы, Л.Озеров аударманың маңызды өлең ұйқасын сақтау мақсатында Абай қолданған адами қасиеттерінің мағынасына жақындата отырып, өлең мағынасын келтіре білген.

Ұлы Абай ақын оқырман жүрегіне тигізе айтқан «*Бола ма дәулет, нәсіп, бұл?*» сұрағын, аудармашы «*Сен өз-өзіңе жиіркенішті секілдісің*» деп, автор сұрағын сынға айналдырып жіберіп, оқырмандарына басып айтады. Одан әрі, аудармашы өлеңнің соңғы тармағында «*Попрошайкой не будешь ты*» деп, өз ойынан қосып, түпнұсқасын толығымен өзгертіп жібереді. Бәлкім, осылайша, Л.Озеров оқырмандарына ойын жеткізгісі келген болар.

Осы шумақтарды талдай келе, Л.Озеров әдеби аударма жағынан қарастыратын болсақ, сөз ұйқасы мен ырғағын келістіру мақсатында аудармашы «*еңбек қыл*», «*ерінбей*» сөздерінің орнын ауыстыру арқылы, әдеби аударманы көркемдете түскенін аңғаруға болады.

Ал, енді «Сегіз аяқ» өлеңін ағылшын қауымының оқырмандары қандай дәрежеде Т.Боттинг аудармасын оқу арқылы түсінетіндігін төмендегі келтірілген кестеден түсіне аламыз:

Кесте-2. «Сегіз аяқ» өлеңін ағылшын тіліне аударылған нұсқасы (аудармашы – Т.Боттинг).

«Сегіз аяқ» өлеңінің түпнұсқасы	Т.Боттинг аудармасы	Ағылшын тілінен кері аударма
<p><u>Болмасын</u> кекшіл, <u>Болсайшы</u> көпшіл, Жан аямай кәсіп қыл. <u>Орынсыз ыржаң</u>, Болымсыз <u>қылжаң</u> Бола ма дәулет, нәсіп, бұл? Еңбек қылсаң ерінбей — Тояды қарның тіленбей.</p>	<p>No <u>bitter</u> rancor should you <u>feel</u>, Devote your life to the <u>common</u> <u>weal</u>. <u>The joy in hard work will be lasting</u> <u>and real...</u> <u>Peals of laughter, loud and hollow,</u> <u>Follow on jokes licentious and vile,</u> <u>But never yet led to a deed that's</u> <u>worthwhile.</u> <u>A hard-working man will not lack a</u> <u>square meal,</u> <u>For alms, like a beggar, he need not</u> <u>appeal</u> [4, 68 б.].</p>	<p>Қатты кекшілдікті сен сезінбе, Арна өміріңді ортақ молшылыққа. Қуаныш еңбекте болады ұзақ және шынайы... Күлкі дыбысы қатты және батыңқы, Өзілдерге еру азғындық және жиіркенішті, Бірақ ешқашан да тұратын әрекетке алып бармаған. Еңбексүйгіш адам зар қалмайды бір уыс тағамнан, Садақаға бола, қайыршыға ұқсап, ол жүруге қажет қылмайды.</p>

Бұл аударманың басты кемшілігі қазақ тілінен тікелей аударылмағанында және шумақтар мағынасының жоғалғанын аңғаруға болады. Аудармада қосу, орын алмастыру және өзгерту тәсілдері қолданылған.

Көз жүгірте қарасақ, бірінші тармақ мағынасы аудармада сақталған, ал екінші тармақта аудармашы «*көпшіл*» сөзін «*ортақ молшылық*» сөзіне алмастырып, аударма мағынасын өзгертіп жіберген.

Үшінші, төртінші, бесінші және алтыншы шумақтарында аудармашы өзгерту және қосу тәсілдерін қолданған, алайда, түпнұсқа шумақтарының мағынасын мүлдем өзгертті деп айта алмаймыз, керісінше, Т.Боттинг өлең шумақтарының мағынасын автордың ойына жақындатуға тырысқан.

Соңғы қос шумақты, аудармашы түпнұсқа мен Л.Озеровтың аудармасына ұқсата ағылшын тіліне аударған. Т.Боттинг аудармасын талдауын қорытындылағанда, аудармашы сөз ұйқасына аса зор көңіл бөлгені анық байқалады, сондықтан аудармашы автор ойынан сәл алшақтағаны байқалады. Сонымен қатар, аудармашы түпнұсқадағы үшінші, төртінші, бесінші және алтыншы шумақтарында өлең ырғағын мүлдем жоғалтқанын байқай аламыз.

Абайдың халыққа арнап жазған “Сегіз аяқ” өлеңі уақыт өте келе, кей шумақтары қанатты сөздер ретінде, еш өзгеріссіз халық жадында жатталып, мақал-мәтелге айналғанын аңғаруға болады. Мақал-мәтелдер кез-келген елдің лингвистикалық зерттеулері үшін таусылмас қайнар көзі болып табылады. Мақал-мәтелдер ғасырлар бойынан ауыз әдебиетінде қолданылып, өлең, нақыл сөздер ретінде ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралуда. Ұлы Абай атамыздан қалған “Сегіз аяқ” өлеңінің келтірілген «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тілінбей», – атты қос жол үзіндісі де осы күндері мақал-мәтел ретінде халық арасында кеңінен қолданысын тапты. Ал, қазіргі заман зерттеулерінде: «азық табудың жолы ретінде мифтік күш туралы көрініс береді», – деп паремия еңбек атауының когнитивті-семантикалық құрылымына сипаттама береді [5, 12 б.].

Мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер турасында совет филологтары “Афористики” кітабының авторлары Н.Т. Федоренко және Л.И. Сокольская: «Нақыл сөздердің пайда болу тарихы, оның авторы мен оның дүниеге деген көзқарасы әдетте белгілі болады. Нақыл сөз пайда болғаннан кейін ол өзгермейді», – десе, мақал-мәтелдер турасында: «Мақал-мәтелдердің авторы бұрын соңды белгілі. Мақалдарды бір ұжым арнайы ойлап тапты деп есептеу дұрыс емес. Ол бізге таныс емес, белгісіз-бір адамның сөзі және ол сөз уақыт өте келе, өзгеріске ұшыраған, шындалған және халық ауыз әдебиетінің бір бөлігіне айналған. Ол қанатты сөздерден бөлек жолмен ауызша түрде осы күндерге дейін жеткен сөз. Мақал-мәтелдер мен қанатты сөздердің зерттеу әдістемесі екі бөлек екенін аңғаруға болады және бұл түсініктердің шатасуы олардың зерттелуін одан да қиындата түспек» [6, 33 б.].

Мақал-мәтелдер мен қанатты сөздердің ара-жігін үнемі бөліп қарастыра беру және олардың арасында ешқандай да байланыс жоқ деп есептеу дұрыс емес, керісінше олар үнемі бір-бірімен байланыста жүреді. Әйгілі ағылшын Кэмбридж сөздігінде қанатты сөздерге келесідей түсініктеме береді: «Қанатты сөздер – жалпы шындықты қамтитын қысқа және терең ойлы айтылым» [7].

Мақал-мәтелдердің іші тәлім-тәрбие, даналыққа толы болуы мен оның көлемі жағынан қысқа болып келуі, оларды қанатты сөздерге жақындата түседі. Сондықтан да уақыт өте келе қанатты сөздер әдетте мақал-мәтелдерге айналып кетеді. Мәселен, И.Е. Тимошенко зерттеулеріне жүгінетін болсақ, «Как посеешь, то и пожнешь» мақал-мәтелі орыс тіліне ертеде енген Платон афоризмі деп тұжырымдайды [8, 79 б.].

Абайдың “Сегіз аяқ” өлеңі *ғасырлар бойынан ауызша, кейінен жазбаша түрде сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа өзгеріссіз күйінде таралып, өлеңнің екі шумақ жолы да өлеңнен бөлектеніп, өз алдына халық арасында кеңінен қолданысын тапқан мақал-мәтелге айналғанына куә бола аламыз. Жазба деректердің сақталуы арқасында бұл мақал-мәтел өз кіндігін “Сегіз аяқ” өлеңнен үзбеген мақал-мәтел қатарына жатқыза аламыз. Бұл құбылысқа тіл мамандары арнайы мән бермесе, қарапайым халық арасында жоғарыда келтірілген өлең шумақтары өз алдына мақал-мәтелдер ретінде кеңінен қолданылып келеді.*

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әуезов М. *Жиырма томдық шығармалар жинағы. – XX том. – Алматы: Жазушы, 1985. – 143 б.*
- 2 Абай Құнанбаев. *Шығармаларының екі томдық жинағы. – I том. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Ғылым, 1977. – 454 б.*
- 3 Абай Институты, *Электрондық сайт: <http://abai-inst.kz/rus/?p=230> Восьмистишия, аударған Озеров Л., 1889 жыл // Қаралған күні: 17 қараша, 2017.*
- 4 Чистяков В., перевод Боттинг Т., Абай Құнанбаев, *Избранные поэмы, Впервые напечатано 1970. Отпечатано в Союзе Советских Социалистических Республик. – С.68-73.*
- 5 Қарымбаева С.М. “Еңбек” атауының когнитивті-семантикалық құрылымы // *Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2010. – №2 (32). – 12-15 бб.*
- 6 Федоренко Н.Т., Сокольская Л.И. *Афористики. – М.: Наука, 1990. – С.416.*
- 7 *Online Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus © Cambridge University Press,*

website: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary> // Қаралған күні: 20 қараша 2017 ж.

8 Тимошенко И.Е. Литературные первоисточники и прототипы 300 русских пословиц и поговорок. – Киев, 1897. – С.79.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Аманбаева Г.Ю. – ф.ғ.д., профессор, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті; **Зартер Гайдемари** – доктор, романистика институтының профессоры, философия факультеті, Потсдам қаласының университеті, Германия; **Шункеева С.А.** – PhD докторанты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., Қазақстан.

Абибуллаева Г.Н. – магистрант, Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан, zhimi_ok@mail.ru.

Әміржанова Н.С. – ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ. Қазақстан; **Үркінбаев С.Ж.** – PhD докторант, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ. Қазақстан.

Балабекова К.Ш. – аға оқытушы, Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Жонкешов Б. – ф.ғ.к., доцент; **Ахметұлы Ә.** – ф.ғ.д., профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан.

Капанова Д.Е. – ф.ғ.к., профессор м.а., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ., damelia07@mail.ru.

Каржаубаева К.Ж. – магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан, akbayan_1996@mail.ru.

Қожахметова А.С. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Мизамхан Б.М. – ф.ғ.к., доцент; **Езмахунова А.Р.** – PhD докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан, baglan_mizamkhan@mail.ru, arusha85@mail.ru

Мұсатаева М.Ш. – ф.ғ.д., профессор; **Нуржаубаева М.О.** – магистрант, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Набидуллин А.С. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Нұрсұлтанқызы Ж. – ф.ғ.к., доцент, «Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы, Қазақстан, zhaznur@mail.ru.

Оразова Р. – аға оқытушы; **Онгар У.О.** – студент, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Осман КАБАДАЙЫ – аға оқытушы, Ахи Эвран университеті, Қыршехір қ., Түркия, kabadayiosman@yandex.com.

Отарбекова Ж.К. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор міндетін атқарушысы, Қазақ мем-

лекеттік Қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан, zhimi_ok@mail.ru.

Райхан Бағила – Филология магистрі, аға оқытушы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер университеті, Алматы қ., Қазақстан, bagila058@mail.ru87.

Рахметова Р.С. – п.ғ.д., доцент, **Иманғалиева Ж.Б.** – магистрант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Садықбеков Қ.А. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Сүлейман Демирель ат. университет, Алматы қ., Қазақстан.

Шайбакова Д.Д. – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Федорова М.А. – Білім беру ғылымдарының магистрі, оқытушы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан, machaf_92@list.ru.

Аскерова У.Т. – PhD докторант, Әзербайжан мемлекеттік тілдер университеті, Баку қ., Әзірбайжан.

Зейналова Т.А. – PhD докторант, Гянджа мелекеттік университеті, Әзербайжан №

Қабылов Ә.Д. – ф.ғ.д., профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан.

Лулудова Е.М. – ф.ғ.кандидаты, доцент, Санкт-Петербург Гуманитарлық кәсіподақ университетінің Алматыдағы филиалы, Алматы қ., Қазақстан.

Нурамбаев Ж. – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Сманов Б.Ө. – п.ғ.д., профессор, академик; **Абдимомынов Е.Б.** – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Кадырова Г.Р. – ф.ғ.к., доцент; **Маймакова Алмагуль Дильдиновна** – ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Могилевская Н.М. – ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті; **Мирзабаева Ж.К.** – аға оқытушы; **Джумагульбаева Р.П.** – п.ғ.м., аға оқытушы, Қазақ Мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Сманов Б.Ө. – п.ғ.д., профессор, академик; **Жанысбекова Ш.Т.** – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Кульманова З.Б. – п.ғ.магистрі, оқытушы, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерватория, Алматы қ., Қазақстан, amily-jan@mail.ru; **Олжабаева А.С.** – ф.ғ.магистрі, Тұран университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Мизамхан Б.М. – ф.ғ.к., доцент; **Таирова Г.А.** – магистрант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан, baglan_mizamkhan@mail.ru.

Рсалиева Ж.А. – PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, zhulduz15@gmail.com.

НАШИ АВТОРЫ

Аманбаева Г.Ю. – доктор ф.н., профессор, Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, E-mail: filfak79@mail.ru; **Зартер Гайдемари** – профессор института романистики философского факультета университета г. Потсдам, Германия доктор, E-mail: sarter@uni-potsdam.de; **Шункеева С.А.** – PhD докторант, Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казхстан, E-mail: saule_shunk@mail.ru.

Абибуллаева Г.Н. – магистрант, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан.

Амиржанова Н.С. – к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан; **Уркинбаев С.Ж.** – PhD докторант, Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан.

Балабекова К.Ш. – старший преподаватель, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан.

Жонкешов Б. – к.ф.н., доцент; **Ахметулы А.** – д.ф.н., профессор, Институт языкознания им. А.Байтурсынова.

Капанова Д.Е. – к.ф.н., и.о. профессора, Казахский Агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г. Астана, damelia07@mail.ru.

Каржаубаева К.Ж. – магистрант, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан, akbayan_1996@mail.ru.

Кожаметова А.С. – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан.

Мизамхан Б. – к.ф.н., доцент, **Езмахунова А.Р.** – PhD докторант, Казахский университет Международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан, baglan_mizamkhan@mail.ru, arusha85@mail.ru.

Мусатаева М.Ш. – д.ф.н., профессор, **Нұржаубаева М.О.** – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан.

Набидуллин А.С. – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан.

Нурсултанкызы Ж. – к.ф.н., доцент Университет «Болашақ», Кызылорда, Казахстан, zhaznur@mail.ru.

Оразова Р. – старший преподаватель; **Онгар У.О.** – студент, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан.

Осман КАБАДАЙЫ – преподаватель, Ahi Evran University, Turkey.

Отарбекова Ж.К. – к.ф.н., и.о. ассоц. профессора, Казахский государственный женский

педагогический университет, г. Алматы, Казахстан, zhimi_ok@mail.ru.

Райхан Багила – магистр филологии, старший преподаватель, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан, bagila058@mail.ru.

Рахметова Р.С. – д.п.н., доцент; **Имангалиева Ж.Б.** – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан.

Садыкбеков К.А. – к.ф.н., ассоциированный профессор, Университет имени Сулеймана Демиреля, г. Алматы, Казахстан.

Шайбакова Д.Д. – д.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан.

Федорова М.А. – магистр педагогических наук, преподаватель, Казахский университет Международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан.

Аскерова У.Т. – PhD докторант, Азербайджанский Государственный университета языков, г. Баку, Азербайжан.

Зейналова Т.А. – PhD докторант, Гянджинский Государственный университет, Азербайжан.

Кабылов А.Д. – д.ф.н., профессор, Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, г. Актау, Казахстан.

Лулудова Е.М. – к.ф.н., профессор кафедры социально-культурных технологий Алматинского филиала НОУ ВПО «Санкт-Петербургский Гуманитарный университет профсоюзов».

Нурамбаев Ж. – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан.

Сманов Б.У. – д.п.н., профессор, академик; **Абдимомынов Е.Б.** – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан.

Кадырова Г.Р. – к.ф.н., доцент; **Маймакова А.Д.** – к.ф.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан.

Могилевская Н.М. – к.ф.н., доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби; **Мирзабаева Ж.К.** – старший преподаватель; **Джумагульбаева Р.П.** – м.п.н., старший преподаватель, Казахский Государственный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан.

Сманов Б.У. – д.п.н., профессор, академик; **Жанысбекова Ш.Т.** – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан.

Кульманова З.Б. – магистр п.н., преподаватель, Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, г. Алматы, Казахстан, amily-jan@mail.ru; **Олжабева А.С.** – магистр ф.н., Университет Туран, г. Алматы, Казахстан.

Мизамхан Б. – к.ф.н., доцент, **Таирова Г.А.** – магистрант, Казахский университет Международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан, baglan_mizamkhan@mail.ru.

Рсалиева Ж.А. – PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, zhulduz15@gmail.com.

OUR AUTHORS

Amanbayeva G.Yu. – Doctor of Philology, Professor, Academician E.A. Buketov Karaganda State University; **Sarter Heidemari** – Doctor, Professor of the Institute of Romance of the Faculty of Philosophy, of the Potsdam university, Germany; **Shunkeyeva S.A.** – PhD student of the Philological Faculty of Academician E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan.

Abibullaeva G.N. – Master student, Kazakh State Women's Teacher Training university, Almaty, Kazakhstan.

Amirzhanova N.C. – candidate of philological sciences, senior lecturer, The Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty; **Urkinbaev S.Zh.** – PhD student, The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Kazakhstan, Almaty.

Balabekova K.Sh. – senior lecturer, Kazakh State Woman pedagogical university, Almaty city, Kazakhstan.

Zhonkeshov B. – Candidate of Philological Sciences; **Akhmetuly A.** – Doctor of Philology, Professor Institute of Linguistics named after A.Baytursynov, Almaty, Kazakhstan.

Kapanova D.E. – Candidate of Philological Sciences, performer duty professor at the Department of Foreign Languages, S.Seifullin Kazakh AgroTechnical university, Astana, damelia07@mail.ru.

Karzhaubayeva K.Zh. – Master student, M.Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk, Kazakhstan, akbayan_1996@mail.ru.

Kozhakhmetova A.S. – PhD student, Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan.

Mizamkhan B.M. – Ph.D., dotcent; **Yezmakhunova A.** – PhD student, Kazakh Abylaikhan University of international relations and world languages, Almaty, Kazakhstan.

Mussatayeva M.Sh. – doctor of Philology, Professor; **M.Nurzhaubayeva** – master student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Nabidullin A.S. – PhD student, Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan.

Nursultankyzy Zh. – candidate of philological sciences, associate professor, University «Bolashak», Kyzylorda, Kazakhstan, zhaznur@mail.ru.

Orazova R. – senior lecturer, **Ongar U.O.** – student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Osman KABADAYI – Lecturer, Ahi Evran University, Turkey.

Otarbekova Zh.K. – Candidate of Philological Sciences, the associated professor, Kazakh State Women's Teacher Training university, Almaty, Kazakhstan zhimi_ok@mail.ru.

Raikhan Bagila – master of Philology science, Ablai Khan University of International Relations and

World Languages, Almaty, Kazakhstan, bagila058@mail.ru.

Rakhmetova R.S. – doctor of pedagogical sciences, is an associate professor; **Zh.B. Imangalieva** – Master of Philology science, Abay Kazakh national pedagogical university, Kazakhstan, Almaty.

Sadykbekov K.A. – candidate of Philological Sciences, Associate professor, Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan.

Shaibakova D.D. – Doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan.

M.A. Fedorova – Master of education science, teacher, Kazakh Abylaikhan University of international relations and world languages, Almaty, Kazakhstan, machaf_92@list.ru.

Askerova U.T. – PhD student, Azerbaijan State University of Languages.

Zeynalova T.A. – PhD student, Ganja State University.

Kabylov A.D. – Doctor of Philology, Professor, Caspian State University of Technology and Engineering named Sh.Yessenov.

Luludova E.M. – Candidate (Ph.D.) of philological sciences, Almaty branch of the Saint-Petersburg Humanitarian University of Trade Unions, Almaty.

Nurambaev Zh. – Master student, Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan.

Smanov B.U. – doctor of pedag. sc., prof., academician; **Abdimomynov E.B.** – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Kadyrova G.R. – Candidate (Ph.D.) of philological sciences, Associate Professor; **Maimakova A.D.** – Candidate (Ph.D.) of philological sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Mogilevskaya N.M. – c.ph.sc., associate professor, al-Farabi kazakh national university; **Mirzabayeva Zh.K.** – senior lecturer; **Jumagulbayeva R.P.** – master of pedagogy, senior lecturer, Kazakh State Women Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Smanov B.U. – doctor of pedag. sc., prof., academician; **Janyshbekova Sh.T.** – master student, Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan.

Kulmanova Z.B. – master of Education, teacher, Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty city, Kazakhstan; amily-jan@mail.ru; **Olzhabaeva A.S.** – master of of philological sciences, Turan University, Almaty, Kazakhstan.

Mizamkhan B.M. – Ph.D., dotcent; **Tairova G.A.** – master student, Kazakh Abylaikhan University of international relations and world languages, Almaty, Kazakhstan.

Rsaliyeva Zh.A. – PhD student, KazNU named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan, zhulduz15@gmail.com.